Ëè¿ñüêèé íaöîí aëüíèé óíiåðñèòåòiì åíiÒaðaña Ø åÐ÷åíêa
²íñòèòóò ïîëiòè÷íèõòaåòíîíaöiîíaëüíèõ ÐîñëiÐæåíü ÍÀÍ Óêða¿íè

ÅÒÍ²×ÍÀ ²ÑÒÎÐ²ß ÍÀÐÎÄ²Â ªÂÐÎÏÈ

Çá³ðíèê íàóêîâèõ ïðàöü

ÂÈÏÓÑÊ 12

Êè¿â
ÓÍ²ÑÅÐÂ
2001

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 12. – К.: УНІСЕРВ, 2002. – 108 с.

Редакційна колегія:
А.Г.СЛЮСАРЕНКО, д-р іст. наук (голова);
І.Ф.КУРАС, академік НАН України;
В.К.БОРИСЕНКО, д-р іст. наук (відповідальний редактор);
М.І.ГЛАДКИХ, д-р іст. наук;
Л.Л.ЗАЛІЗНЯК, д-р іст. наук;
В.І.СЕРГІЙЧУК, д-р іст. наук;
В.В.ПИЛИПЕНКО, канд. іст. наук (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:
01033, Київ, вул.Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства

Рецензенти:
д-р іст. наук Г.А.СКРИПНИК
д-р іст. наук В.Н.СТАНКО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “історичні науки”.
(Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4.)

Видання змакетоване і надруковане на обладнанні, наданому Міжнародним Фондом “Відродження"

© Ó Í ²ÑÅÐÂ, 2001

З М І С Т

Марина ГРИМИЧ. Звичаєве право українців у дослідженнях Івана Франка 4

Наталія МАЛИНСЬКА. Історичний епос в науковій оцінці Михайла Драгоманова 8

Вікторія ДМИТРІЄВА. Комплекс оберегів у родильно-хрестильній обрядовості приазовських греків 11

Юрій СОРОКА. Населення Західної України у 1939 – 1941 рр.: депортації, заслання, вислання 16

Неоніла КРАСНОЖОН. Адміністративно-репресивне переслідування вчителів України у повоєнні роки (1944 – 1953 рр.) 20

Олена СЕРГІЙЧУК. Протест українців проти зросійщення культурно-освітньої сфери в роки хрущовської "відлиги" 25

Олеся СИСИН. Окремі аспекти розвитку культури Львівщини другої половини XX століття 29

Оксана ТУПИК. Неоязичництво в Україні (на прикладі РУНВіри та Рідної Віри) 33

Володимир ВАСИЛЬЧУК. Поселення німецьких колоністів на Півдні України наприкінці XVIII – початку XIX століття 37

Наталія РУДНИЦЬКА. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX – на початку XX століття 41

Лариса КОЗУБ. Стосунки Михайла Драгоманова з Київською громадою в еміграційний період 45

Катерина КОБЧЕНКО. Слухачки Київських Вищих жіночих курсів: груповий портрет 49

Оксана ГАЛЬКО. Сімейний уклад бойків (кінець XIX – перша половина XX століття) 54

Едуард МЕЛЬНИК. Посилення громадсько-педагогічного руху в Україні за рідну мову і національну школу (початок XX століття) 59

Тетяна ПЕЧЕРИЦЯ. Етнографічні дослідження Павла Рябкова 65

Лідія МЕЛЬНИЧУК. Етнопедагогічні традиції подільського гончарства 67

Андрій ЗАБЛОВСЬКИЙ. До проблеми етнопсихологічної моделі українців 70

Людмила МЕТКА. Гончарні інструменти в історичному розвитку 73

Дмитро РОЗОВИК. Створення системи дошкільного виховання в Україні в 1917 – 1920 рр. 77

Олександр ЗАВАЛЬНЮК. Вироблення концепції будівництва Українського національного університету (початок XX ст. – 1920 р.) 80

Тетяна ШЕВЧЕНКО. Острозький колегіум єзуїтів (1626 – 1648) 85

Вікторія ВЕРХОГЛЯД. Українсько-австрійські політичні відносини на вищому рівні: через минуле до майбутнього 89

Григорій САВЧЕНКО. Етнічні межі автономії України очима військовиків українців російської армії (березень – листопад 1917 року) 93

Микола МАРЧУК. Освітня політика в Україні в умовах національно-культурного відродження: етнонаціональні аспекти (1917 – кінець 1920-х років) 96

Валентина БОРИСЕНКО. Куца наша пам'ять. (Етнографічно-фольклорні матеріали про радянську владу в Україні) 101

Людмила ТАРНАШИНСЬКА. Про наукову конференцію "Духовна культура українців на етнічних землях впродовж віків" (вересень 2001 р.) 103

НАШІ АВТОРИ 106

Марина ГРИМИЧ
Київ

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО УКРАЇНЦІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІВАНА ФРАНКА

Означена у назві тема, на жаль, чомусь ніколи спеціально не піднімалася вітчизняним науковцями. Етнографи цікавилися передусім чисто етнографічними описами, здійсненими або проаналізованими видатним письменником; фольклористи – його дослідженнями усної народної творчості й збирацькою роботою; історики радянського періоду акцентували увагу на вивченні соціал-демократичних поглядів економічного спрямування, а літературознавці вивчали його прозу, поезію і критичні розвідки. Звичаєве право розглядалося лише побіжно[1]. Іван Франко, однак, був надзвичайно уважним до народно-правових уявлень українців і категоричним до порушень одвічних юридичних звичаїв народу.

Велич І.Франка як науковця виявляється в тому, що його твори з часом не втрачають своєї актуальності. Причину цього можна шукати в блискучій науковій інтуїції. Він ніколи не вдавався до пустих теоретизувань, надуманих реконструкцій і романтичних абстракцій. Вчений працював з дуже конкретним матеріалом і проаналізував його лаконічно, чітко і доказово.

Серед тем, що чи не найбільше хвилювали його була земельна власність селян, що відображено в творах: “Галицький селянин” (1897), “Нехай гинуть, як черви” (1888), “Подільність чи не подільність селянських ґрунтів?” (1889), “Селянство і соціальне питання” (1894) тощо. Дослідник у своїх працях часто порушував цю проблему у зв’язку із дискусією, що на той час точилася у політичних та економічних колах щодо заборгованості селян, яку пропонувалося вирішити шляхом прийняття закону про неподільність селянських ґрунтів. Це означало, що галицький селянин позбавлявся права передавати у спадок свою землю усім своїм синам, а мусив заповідати лише одному. Це, на думку багатьох тодішніх економістів, стало б на перешкоді подальшого збідніння селян.

У цьому питанні І.Франко мав свою цілком конкретну позицію. Усвідомлюючи, що “селянська посілість виявляє загальний і безупинний нахил до все більшого роздріблення, яка вже перед 1848 р. кількаразово перейшла межу агрономічної можливості, і тепер вже схожа на пародію економічної посілості”[2], він, проте, не поспішав підтримувати законопроект. У статті “Земельна власність у Галичині” (1887) І.Франко пише, що закон суперечить українському спадковому звичаєвому праву, за яким господар ділив землю поміж усіма синами. Такий звичай існував де-факто навіть до відміни кріпаччини, бо “…в часах панщизняних і пізніших іще мали ми найформальнішу неподільність рустикальних грунтів на папері, а проте селяни tacite (тут – нелегально) ділили грунти”[3]. Поданий закон, – вважав дослідник, –“ігнорує звичаєве право люду, по якому кождий мужик, уроджений на землі, має право жити з тої землі, отже, кождий син має право до часті батьківщини”[4].

До речі, подібне спадкове земельне право існувало не лише в українців. Так, І.Франко у статті “Селянство і соціальне питання” подає такі дані: право всіх дітей (синів) на спадщину (поділ спадщини in natura) існує в італійському Тіролі, Далмації, на деяких частинах узбережжя і в Крайні. Натомість в Судетах і альпійських краях посілість залишається неподільною чи то внаслідок того, що батьки ще за життя віддають господарство одному з дітей, чи після смерті одного з членів подружжя інший дістає всю спадщину[5].

Між офіційним і звичаєвим спадковим правом, окрім неоднозначного тлумачення спадкоємності і правонаступництва, існує прірва ще й у тому сенсі, що звичаєве право є усним, а офіційне – писаним, кодифікованим. У частині першій праці “Материалы для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции” І.Франко коротким прикладом дає вичерпну характеристику цій відмінності: “…Особенно характерно высказал мазурский депутат Шпунарь народное отвращение от всякой канцеляризны: “Я не соглашаюсь ни на какие документы, – говорил он. – Документы – дело адвокатское. Придешь это к адвокату и покажешь ему документ а он тебе говорит: если докажешь обладание, то выиграешь. Да что же тут доказывать, когда дело верное, когда отец твой здесь пахал и сеял, то и ты имеешь право”[6]. За народними уявленнями, “справедливость только у бога, … никакой суд не может всех удовлетворить, а мировый суд и того менее”[7]. В останніх словах висловлений генеральний принцип звичаєвого права: ніхто, окрім Бога, не може бути вищою інстанцією правосуддя і справедливості.

Ці погляди були зрозумілими І.Франку як науковцю. А його позиція як політика полягала в тому, щоб нововведення у законодавстві не ламали вікових народно-юридичних традицій народу, а лише пристосовувалися до них.

Цікавило українського дослідника і питання громадської власності, якому присвячено ряд соціально-економічних статей. (“Становище селян села Нагуєвичів” (стаття була конфіскована, уперше опублікована аж у 1955 році), “Письма из Галиции” (1882), “Дрібнички крайові” (1884), “Про селянські заворушення” (1886)). У праці “Знадоби до статистики України” (ч. 1. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах) (1882) він аналізує обставини, за яких українські селяни сплачують величезні штрафи за незаконне користування дарами лісу. Польська преса, зокрема, писала, що

© М.Гримич

український селянин – "комуніст та соціаліст, чужої власності не шанує, а особливо до панського лісу так то вже його тягне, що роби що хочеш, стережи, як ока в голові, а таки нічого не поможе, піде і вкраде"[8]. Між тим, зазначає І.Франко, господарські потреби постійно змушують навіть найчеснішого мужика іти до лісу. Однак найважливіше в цій ситуації є те, що за народним звичаєвим правом, користування дарами лісу не є злочином, не є крадіжкою. В основі цієї правової ситуації лежить неприйняття народною правовою свідомістю поняття державної чи приватної власності на угіддя: адже ліс "божий та людський", і "пан лісу не насадив, щоб міг другим зборонити"[9].

У трактуванні поняття власності за звичаєвим правом І.Франко цілком солідарний з О.Єфименко, яка сформулювала один із найголовніших принципів звичаєвого права – трудове начало. Він полягає в тому, що цінність речі тотожна праці, вкладеній в неї. І тому "одне ставлення до тих продуктів, які виробляються працею людини, інше – до тих, які дає земля без посередництва людської праці"[10]. До перших український селянин ставиться "з повагою майже релігійною"[11]. І тому, наприклад, "хто зрубає бортяне дерево, той злодій, – він украв людську працю; хто рубить ліс, ніким не посіяний, той користується даром Божим, таким самим, як вода, повітря"[12]. "Восени і навесні, майже щоночі ви можете зустріти на дорогах, що йдуть у ліс, цілі підводи з хмизом, кілками. Спитаєте: звідкіля везуть, і вам скажуть, посміхаючись: з батьківщини. Під батьківщиною треба розуміти казенні ліси…"[13].

Перед нами типовий факт конфлікту права офіційного і звичаєвого. Так, у рідному селі І.Франка державний ліс пильнувався лісництвом ("лісовим зарядом"), до якого входили: зарядчик, практикант (що закінчив лісову школу), стражник і надстражник. Селяни не мали права не лише рубати дров у лісі, а й збирати хмиз, гриби, ягоди тощо. В залежності від нанесеної шкоди, за ці "збитки" міг накладатися потрійний штраф. Конфліктна ситуація в даному випадку вирішується не на користь селянина. За підрахунками І.Франка, нагуєвицька громада за 8 років, крім усіх інших податків, сплатила 785 гульденів 92 1/2 крейцера за лісові шкоди і відсиділа мало не півтора року в арешті[14].

Незважаючи на це, "крадіжки" продовжуються. "Хоч пани, суди і устави, – пише І.Франко, – й забороняють виразно ходити в ліс за чим там небудь, карають за "лісові шкоди" досить остро, а все-таки мужики своє роблять, і що більше, лісової крадіжі не вважають крадіжжю, не вважають ділом ганьблячим, розуміється, до певної міри, бо, наприклад, вкрасти старого дуба або дерево в лісі вже оброблене, – се інше діло. Але дрібна лісова крадіж (збирання сухарини, грибів, ягід, жолудів, листя, горіхів, ба навіть рубання з пня трохи грубших дерев, таких, які можна плечем винести, чи то на топливо, чи на "матерію") вважається ділом негрішним"[15].

До речі, цей звичай і досі пам'ятають мешканці Карпат. У записі, здійсненому нами у Сколівському районі, йдеться про те, що навіть поляки-лісничі змирилися з давнім українським звичаєм і у перерахованих вище випадках, означених звичаєвим правом як не злочинні, не здіймали штраф із селянина: "Якщо селянин ніс на собі дерево з лісу, то гайовий не карав того. Вважалося, що чоловік сам себе карає, якщо несе на собі таке дерево і так сі мучає. Якщо ж селянин вивозив ліс фірою, то з такого знімали великі штрафи"[16].

Зрозуміло, що цей звичай був добре відомий не лише селянам, а й великим землевласникам. І є відомості, що ті на власний розсуд могли керуватися ним. Якраз про такий випадок йдеться у праці "Селянський бунт". І.Франко зосереджує свою увагу на звичаї, що існував у с. Замості на Буковині, якого дотримувався господар села Андрій Гафенко. Він дозволяв селянам брати дерево для опалення з двірського (панського) лісу, а молодятам давав матеріали для спорудження хат і господарських будівель. "При цьому дотримувалися звичаю: можна було брати з лісу стільки дерева, скільки хто міг винести на плечах або привезти санчатами; якщо ж комусь хотілося мати цілу фіру дерева, то другу фіру мусив доставити на панський двір. Молоді подружжя збиралися на так звану толоку для вивезення матеріалу з лісу, і, отже, чим більше з'їжджалося фір, тим більше вивозилося дерева. Крім численних грошових оплат, селяни мали від Гафенка й ту вигоду, що в лісі могли пасти худобу"[17]. За це Гафенко вимагав від селян виконувати різні послуги в господарстві. Спадкоємець землевласника, не будучи прихильником звичаєвого права, відмінив усі ті правила, які встановив його дядько, через що виникла конфліктна ситуація, "селянський бунт".

Звернувшись ще до однієї праці І.Франка, а саме "Попи і економічне положення українського народу в Галичині", ми зіткнемося з досить різкою критикою звичаєвої ситуації, що склалася у стосунках між селянами і священиками. За законом, після скасування панщини у 1878 р., мали б зникнути різні повинності на церкву, такі як панщинна робота і данини ("канонії" "скіпщина", "межне", "проскурне" і "jura stolae"). Однак цього не сталося. У багатьох селах вони тривалий час зберігалися. У середньому, за підрахунками І.Франка, піп має 79 моргів ґрунту, на яких могло б розміститися і господарювати 7 – 10 селянських родин. "Громада… мусить пересічно що 20 літ будувати і що 5 літ направляти попові хату й господарські будинки, крім того так само що п'ять літ мусить громада обгороджувати попівщину. За ним слідує обрядове здирство. Канонії у нас виглядають так: в Пилипів піст від одної хати повісмо, в великий піст – 6 яєць, коли хто не дасть сього "доходу", то піп не схоче сповідати. Від сповіді платиться 1 крейцер, від освячення паски – 4 крейцери. Почисливши прочі случайні видатки кожної родини: за хрестини, похорони, шлюби, поминки, сорокоусти, акафісти, освячення поля, парастаси і пр., на пересічних 4 гульдени, одержимо: 1 родина – 4 гульдени (85 крейцер), 1 громада – 1197 гульденів (95 крейцерів)…"[18]. В статті "Галицький селянин" І.Франко пише, що на попівській землі працює не селянин, а "його побожність і офірність"[19]. У цьому випадку звичай платити або ж віддячувати священику за його послуги як "вітцю громади" демонструє нерозривний зв'язок церковного права із звичаєвим.

Ці факти ще раз переконують у складності й багатовимірності поняття "звичаєве право".

Наступна звичаєво-правова тема, яку І.Франко ретельно вивчає, це громада. Для дослідника сільська громада

є ідеальною формою самоуправління, де якнайкраще зберігаються демократичні принципи і дотримуються ідеали справедливості.

У праці "Що таке громада і чим би вона повинна бути?" (1890) І.Франко класифікує типи громад. В основу класифікації він бере, звісно, соціально-економічний принцип. Він виділяє два різновиди сільських громад: "громади мужицькі" і "обшари двірські". Дослідник розглядає громаду не як соціальну групу, а як адміністративну одиницю. Він доводить, що "обшара двірська", тобто господарство одного землевласника, хоч нараховує таку ж саму кількість землі, що й сума дрібних господарств селян, проте має значні переваги перед ними в оподаткуванні, вигоди в господарюванні. "Обшари двірські користуються правами щонайменше в двадцять раз більшими, ніж громади мужицькі"[20]. І.Франко обстоює позицію економічної вигідності великого господарства перед малим, тож закликає селян до створення великих рільничих (селянських) спілок. Письменник вірить, що майбутнє селянства – в міцній громаді. У статті "Як би нам в біді рятуватися" (1890) він пише: "… поки ми не будемо мати в краю громад розумних, освічених і добре впорядкованих, доти нам ані думати нема що про вирятування себе і своїх потомків з нужди"[21].

Народна правосвідомість, за Франком, тяжіє до ідеального дотримання принципу справедливості. Про це свідчить описана ним практика громадського суду в селі Добрівлянах, що на Дрогобиччині. До цієї теми він звертається двічі: у праці "Громада Добровляни" (Матеріали до монографії) (1887) та в статті "Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу" (Розділ IV. Суд громадський в Добрівлянах) (1882).

У згаданому селі склалася химерна ситуація, дізнавшись про яку дрогобицький староста "мало не повиривав на собі всього волосся, скасував громадську управу, вигнав писаря і доручив новообраному керівництву якнайсуворіше дотримуватися пунктів закону і не розглядати справ, що не належать до його компетенції"[22]. Що ж так налякало представника закону?

Налякав його громадський суд, який багато років самостійно здійснював правосуддя у селі Добровляни, однак не за законом, а "по справедливості за божими заповідями" (це звичайна форма вироків), тобто відповідно до звичаєвого права. Усе ретельно фіксувалося у спеціальній книзі, що мала назву "Впис кар грошових засуджених от радних в року 1867 до 1873 в Добрівлянах" або іншими словами "Карна книга громадського уряду"[23]. Ця книга, за висловом дослідника, дає "ясне і недвозначне свідоцтво о тім, як понимав наш народ теперішню конституцію і автономію громадську і чого він по ній надіявся"[24].

До речі, як зазначає І.Франко у "Знадобах…", випадок "народного судівництва" був не поодиноким. Подібне відбувалося у с. Жаб'є: жаб'ївський війт "поняв тоту автономію яко цілковиту самоуправу, почав розсуджувати дома з своїми радними всі справи, карні й цивільні, малі й великі, не звертав уваги ані на окольники старости, ані на розпорядження ради повітової, ба навіть почав до других громад висилати свої окольники…."[25]

Вивчивши судівничу книгу села Добрівляни, І.Франко, проаналізував 146 справ, що розглядалися протягом 1867 – 1873 рр. і згрупував їх на 8 категорій: 1) За образу словом або вчинком приватних осіб (сварка, бійка, обмовлення, образа честі тощо) розглянуто справ – 51; 2) За польові шкоди (випас, орання, косіння тощо) – 35; 3) За порушення приватної власності (крадіж, пошкодження тощо) – 24; 4) За зневагу громадської управи – 18; 5) За поліційні злочини (необережність з вогнем, недогляд на заліжниці при нічній сторожі на селі, забруднення річки тощо) – 7; 6) За аморальність (перелюб, життя на віру, збезчещення дівчини, пияцтво – за 10 років перед виданням крайового закону проти пияцтва) – 6; 7) За порушення громадської власності – 3; 8) За чари і ворожіння – 2; Разом – 146"[26].

За ці злочини засуджено (на гроші) і внесено до громадської каси 216 гульденів (55 крейцерів). Існувала заміна: хто не міг сплатити штраф, того було арештовано. Форму покарання через арешт, пояснює І.Франко, запозичено в офіційного права.

І.Франко вирішив проаналізувати суми штрафів, виплачуваних за окремі злочини, виявивши у такий спосіб ієрархію тяжкості злочину, і отримав несподівані результати.

На першому місці виявився злочин за чарування і ворожіння. Штрафом обкладалася не людина, що здійснювала магічні дії, а замовники, а суми (вони були досить значними) були внесені в громадську касу негайно. Тобто, вважає І.Франко, "злочинці" усвідомлювали важкість злочину.

Наступну сходинку за розміром штрафу складає "за порушення громадської власності". Це дуже показовий факт, який свідчить про дбайливе ставлення до спільної власності. Це імпонує І.Франку, оскільки він – прихильник колективної власності. "На нашу думку, зараз, коли в усьому цивілізованому світі пропагується усуспільнення, удержавлення і асоціація, шановні галицькі автори пропозиції повинні думати не проте, щоб якнайшвидше знизити будь-яку колективну власність, але про засоби якнайкращого упорядкування і поліпшення цієї власності," – пише І.Франко у статті "У справі громадських пасовиськ"[27]. Не варто розуміти ці слова надто прямолінійно. Бо дослідник бачить колективне господарювання саме у сільських громадах із самоврядуванням, утворених на засадах добровільності і демократичності.

У зв'язку з цим, варто зупинитися на праці науковця, що стосується великосімейної общини.

У роботі "Громада і "задруга" серед українського народу в Галичині і на Буковині" І.Франко зупиняється на фактах існування сімейної общини в Карпатах. Це праця етнографічного характеру, де дослідник аналізує форми великосімейних общин на Балканах (задруги), російську поземельну общину, а також етнографічні записи з Бойківщини і відомості з Буковини. Зокрема, він користується інформацією, з двох бойківських сіл – Лікоть і

Дидева. Подібні форми існування родинної общини у бойків зафіксовані були також у Ліському, Самбірському, Турківському, Стрийському і Сокальському повітах.

Найчастіше в одній бойківській хаті живе 15 – 20 чоловік (батько, два одружені сини або три одружені брати зі своїми дітьми). Тут панує спільна власність, індивідуальна ж – відсутня. На чолі такої великої родини стоїть батько. Він є розпорядником робіт і грошей, купівлі і продажу, позик і договорів тощо. Він один є представником родини у сільській громаді. Він один дбає про кожного члена родини.

Коли батько помирає, то родину очолює так званий завідця – старший син або батьків брат: кого призначить батько перед смертю. І ось цікавий момент: завідця має дещо інший звичаєво-правовий статус, аніж батько. Якщо батько міг відпочивати, скільки хотів, ходив до корчми, витрачав гроші на власний розсуд, то завідця є підконтрольний родині (родинній общині), він працює нарівні з іншими, не має права ходити до корчми, він обережніше розпоряджається сімейним майном і бюджетом, дає звіт або радиться з членами сім'ї, в той час як батько нікому не казав, скільки в нього грошей. Однак завідця, як і батько теж є розпорядником робіт і піклується про кожного члена сім'ї.

Завідцею має бути найстарший по батькові член сім'ї. Однак, якщо старший син вродився ледачим, нехазяйновитим, і батько розуміє, що в його руки не варто віддавати керівництво родиною, то він відділяє його: дає шмат землі і будує йому хату, а завідцею призначає меншого. У цьому виявляється гнучкість звичаєвого права. Принцип ієрархічності, генеалогії поступається так званому трудовому принципу: привілейованість в успадкуванні визначається особистим трудовим внеском у господарство.

Гнучкість звичаєвого права у сімейних общинах бойків виявляється і в іншому: якщо батько пияк і марнотратник, то керівництво переходить у руки його дружини, за згодою із старшим сином. Вона має абсолютно тотожні функції, що й батько. Її слухаються так само, як і батька. Хіба що, можна припустити, що до корчми вона-таки не ходить.

Такою є великосімейна бойківська община. Слід зауважити, що незважаючи на те, що час диктує нові умови, в яких краще виживають малі сім'ї, ці традиції виявилися досить стійкими за рахунок того, що "місцеві люди вважають спільне життя якоюсь святою спадщиною давніх часів, заповіданою батьками. "Наші батьки так жили і нам так казали", – говорять, а кожного, хто домагається поділу, зустрічає перший докір: "Що ж хочеш волю батьків ламати?" Спільний розум родини тішиться більшою пошаною, ніж розум одиниці. "Що десять голів – то не одна"; "Ми вкупі – не глупі", – говорять приказки. А головне, економічні причини підтримують цей давній лад[28]. В іншій статті, а саме "Етнографічна експедиція на Бойківщину" І.Франка зацікавила наявність у бойків реліктів великих сімей. Так у с. Мшанець на час експедиції було чотири хати, де жили великі сім'ї. Родина Івана Сухого складалася з 13 чоловік. Однак на питання, чи не сімейні традиції спонукали господаря згуртувати таку велику родину, той спершу не знайшовся що відповісти, але потім сказав, що "сам не проживав ані в батьківській хаті, ані в хаті свого тестя в такій великій сім'ї. "Це бог дав мені, бо я завжди і всюди вмів давати собі раду, і так ми живемо разом"[29].

Ще одна праця, на якій варто зупинитися, – це "Сожжение упирей в с. Нагуевичах". У темі статті вже сформульована проблема та її розв'язання за звичаєвим правом. Дослідник описує випадки спалення людей, яких запідозрили у тому, що вони упирі. Спалення упирів, за звичаєвим правом, – це ніщо інше, як покарання злочину. З погляду офіційного права, це здійснення злочину.

У цій історії важливі два уточнення. По-перше, полювання на упирів відбувалося лише в одній конкретній ситуації: під час епідемії холери. В "мирний" час, як видно із записів, питання про існування упирів навіть не спадало селянам на думку. По-друге, селяни й самі не дуже уявляли, що таке упир, вірніше, мали своє специфічне бачення цієї істоти. Уявлення про нього в прикарпатських селах уже майже втратили ознаки західноєвропейського вампіра. Упир – це розпливчатий суперечливий образ небезпечної істоти, яка живе в сільській громаді як звичайна людина і через яку в селі відбуваються різні лиха. Про нього кажуть, що він може людину "потяти", а що це значить, – пише І.Франко, – ніхто точно не знає.

У чому полягає злочин нещасних людей, яких звинуватили в упирстві? Як випливає з етнографічних записів, бути упирем рівноцінне тому, щоб бути відьмою. Часом образ упиря подібний до "живого мерця". Загалом українська традиція ототожнила упирів до відьмаків. Чарівництво (відьмування) за звичаєвим правом – це один із злочинів (О.Кістяківський виділяв його в окремий підрозділ кримінального звичаєвого права[30]), тому й карається з не меншою жорстокістю, аніж здійснювали у середньовічній Європі "полювання на відьом".

Оповіді на тему розправи над "упирями" мають усі ознаки народного судового процесу. Епідемія холери стала тією екстремальною ситуацією, яка розбудила в сільських громадах призабуті міфологічні уявлення і викликала підозри селян у тому, що у селі є упирі. Треба було виявити винуватців лиха. Конкретного досвіду не існувало, тож сільська громада звертається до інших методів, що в юридичній антропології називаються трансцендентними доказами. Так, у Нагуєвичах один хлопець (не вказано якого віку) сказав, що може виявити упирів. І йому повірили. Він "ходив від хати до хати та по волоссю на грудях пізнавав упирів[31]." В іншому селі "упирів" пізнавав також хлопець ("семиліток") по тому, що "кождий має сирівцеве полотно, перевязане попід коліно"[32]. В іншому селі "упирів" визначали по тій же самій прикметі. Підозрювані сказали, що ця пов'язка помічна, аби не захворіти.

Отже, вчинивши такий "слідчий експеримент" і визначивши таким методом злочинців, громада присуджує покарання. Звичайно ж, смертну кару. Однак виконання її специфічне, відповідне, знову ж таки до міфологічних уявлень. За народними віруваннями, упирі можуть загинути, якщо їх спалити на терновому або ялівцевому вогні.

Тож члени громади приносять по кілька гілок і складають велику купу для вогнища, і вирок здійснюють за звичаєвим правом.

З позиції права сталося таке: неосвічені селяни по-варварськи вбивають кількох односельчан, тобто здійснюють групове вбивство. Коли І.Франко спитав свідка тих подій, чи не намагався хто-небудь зупинити селян від розправи, йому відповіли: "Та ні… піп сам помер на холеру, а війт хоть би був і хотів заборонити, то громада була би не послухала"[33]. Виконавців убивства притягають до кримінальної відповідальності. Їм загрожує смертна кара. Проте їм пощастило уникнути покарання. Хтось порадив селянам сказати, що це давній звичай. Начебто слідчі таки знайшли підтвердження цьому в паперах і їх звільнили. Цей факт (якщо він правдивий) доводить, що у тій державі (а йдеться про Австро-Угорщину) поважали звичай або ж послугувалися місцевим звичаєм у критичних ситуаціях.

Розглянувши доробок І.Франка у галузі звичаєвого права, можна зробити такі висновки: 1) дослідника цікавили передусім конфліктні ситуації, які виникали унаслідок суперечності між правом і звичаєм, причому дослідник захищав народну позицію; 2) І.Франко є ревним прихильником сільської громади як ідеальної ланки суспільства, де шляхом самоуправління можна реалізувати глибинні народні ідеали справедливості.

---

[1]Гошко Ю. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. – Львів, 1999; Брагінець А.Ф. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Львів, 1956; Вірник Д.Ф., Голубовська Є.А. Економічні погляди І.Я.Франка. – К., 1956; Лисенко О. Соціологічні погляди Івана Франка. – К., 1958 та ін. [2]Франко І. Галицький селянин // Повне зібрання творів у 50-ти томах. (Далі –ПЗТ) – Т. 44, кн. 2. – К., 1985. – С. 507. [3]Франко І. Земельна власність у Галичині // ПЗТ. – Т. 44, кн. 1. – К., 1984. – С. 565. [4]Там само. [5]Франко І. Селянство і соціальне питання. // ПЗТ. – Т. 44, кн. 2. – С. 414. [6]Франко І. Материалы для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции. // ПЗТ. – Т. 44, кн. 1. – С. 134 – 135. [7]Там само. – С. 135. [8]Франко І. Знадоби до статистики України // ПЗТ. – Т. 44, кн. 1. – С. 82. [9] Там само. – С. 82 – 83. [10]Ефименко А. Исследования народной жизни. – Вып. 1: Обычное право. – М., 1884. – С. 143. [11]Там само. [12]Основа. – 1862. – Июнь. – С. 68 – 69. – Ефименко А. Исследования… – С. 143. [13]Ефименко А. Исследования… – С. 145. [14]Франко І. Знадоби до статистики України. – С. 84. [15] Там само. – С. 82. [16]Зап. М.Гримич 2000 р. від Якимелина Івана 1932 р.н., мешканця села Хащуваня Сколівського р-ну Львівської області. [17]Франко І. Селянський бунт // ПЗТ. – Т. 46, кн. 2. – К., 1986. – С. 95. [18]Франко І. Попи і економічне положення українського народу в Галичині // ПЗТ. – Т. 44, кн. 2 – С. 162. [19]Франко І. Галицький селянин. – С. 506. [20]Франко І. Що таке громада і чим би вона повинна бути? – Т. 44, кн. 2. – С. 176. [21]Франко І. Як би нам в біді рятуватися. – Т. 44, кн. 2. – С. 165. [22]Франко І. Громада Добровляни (Матеріали до монографії). – Т. 44, кн. 1. – С. 499. [23]Франко І. Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу // ПЗТ. – Т. 26. – К., 1980. – С. 198. [24]Там само – С. 199. [25]Там само – С. 203 – 204. [26]Франко І. Громада Добровляни… – С. 499. [27]Франко І. У справі громадських пасовиськ. – Т. 44, кн. 2. – С.78. [28]Франко І. Громада і "задруга" серед українського народу в Галичині і на Буковині // ПЗТ. – Т. 44, кн. 1. – С. 494. [29]Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // ПЗТ. – Т. 36. – С.83. [30]Кистяковский А.Ф. Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву. С предисловием о методе собирания материалов по обычному праву // Киев, 1878. – С. 22. [31]Франко І. Сожжение упырей в с. Нагуевичах // ПЗТ. – Т. 46, кн. 1. – К., 1985. – С. 571. [32]Там само. – С. 574. [33]Там само. – С. 571.

Наталія МАЛИНСЬКА
Київ

ІСТОРИЧНИЙ ЕПОС В НАУКОВІЙ ОЦІНЦІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Михайло Драгоманов належить до тих наукових постатей в історії української фольклористики, котрі не лише акцентували увагу на художній специфіці українського фольклору, а й глибоко вивчали його генетичні джерела. Він чи не один із найперших дослідників історичної пісенності і народних дум, виданих разом із В.Антоновичем у збірці "Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова" (К., т. I – II, 1874). І М.Драгоманов і В.Антонович в середині XIX ст. взялися систематизувати народний епос, вбачаючи у ньому джерела історичної правди. "Необходимо, – зазначалося ними у передмові до двотомного збірника "Исторических песен малорусского народа с объяснениями", – свести тексты и варианты текстов, необходимо затем объяснить их, сообразно той степени, на которую теперь поднялась наука истории малорусской; необходимо, наконец, и отделить, что есть подлинного, народного в том, что принималось и выдано за таковое в прежние, менее разборчивые времена, а что поддельного. Только после такой работы историческая поэзия малорусского народа станет вполне понятна и станет самым надежным источником для народа, а затем может быть верно оценена и творческая сила самого народа, ее произведшего и удержавшего в памяти в течении веков"[1].

Зокрема – до термінологічного "накриття" цього вельми специфічного жанру народної поетичної творчості,

© Н.Малинська

яку Драгоманов пропонує вважати передовсім історичною, тобто придатною для джерельної бази при вивченні загальнонародного минулого. На підтвердження цієї концептуальної тези він з В.Антоновичем доволі часто (відбито це здебільшого у примітках) звертається до історичних матеріалів переважно козацької доби. Останню якість цього різновиду "пізнього фольклорного епосу"[2] засвідчують, по-перше, сталі образні формули, які переходять із думи в думу практично незмінними, а по-друге, сконденсований тими формулами зміст, з яким кобзарі "поводились" доволі своєрідно – не вважали його приналежним, а точніше "прив'язаним" до загальновідомих фактів, наприклад у "Думі про Самійла Кішку" чи "Хмельницький і Барабаш", до конкретного історичного сюжету. Це майже цілком копіювало ситуацію з репродукуванням усно мовного епосу, зокрема епічних поем, щодо яких "кожен співак... хоча й спирався цілком на досвід своїх попередників, але не повторював їх, а творив поему наново. Нове виконання було новим народженням епосу, черговий виконавець – повноправним його творцем"[3].

На наш погляд, українське кобзарство було творцем корпоративним, яке розповідало і виповідало не стільки конкретику історії, скільки її сенс. Сенс цей був у моралізаторстві, що сповідувалось кобзарями як своєрідною вчительською кастою, яка хоч би про що вела мову, обов'язково зводила її до "пропаганди" визначальних основ "миру хрещеного", де діти повинні шанувати батьків, козак – товариство і захищувану ним землю, а всі, хто на цій землі живе, – християнську її віру.

У кодексі лицарства часів хрестових походів, як і в мистецтві доби класицизму, просвітництва та раннього романтизму, цей набір ідеологем цементували герої, умовно кажучи, інтернаціонали, котрі перебували серед реалій підкреслено мілітарних і свій героїзм цією мілітарністю вичерпували. Саме з цієї причини багато з того, що складає як пафосну, так і конкретно змістову реальність українських дум, з вояцьким епосом не стикується. Вкажемо для прикладу на сентенцію, що тримає на собі увесь духовно-змістовий багаж, одного із варіантів думи про Сокола ("Невольник"), яка в добу середньовіччя виглядала б звичайнісіньким (і випадковим!) "поетизмом". Йдеться про монологові партії Сокола-батька, чий син попав у неволю не просту, а у "срібнії пута запутану" та із "срібною жемчужью" на очах. Іван Богословець, який сам з такою неволею змирився і прирік на неї сокола, утім "велике милосердіє мав" і наказав пташеня відпустити. І надзвичайно, до речі, змістовною, як на думний тип мислення, заувагою:

...То як буде воно (з валу, де на сина чекає орел, – *Н.М.*) утікати,
То я велю ёго взнов забирати,
Та до мене приношати.

Та соколя назад не втікає, залишається з батьком, що означає те саме, що залишається з рідним народом, який отцевими устами промовляє:

...Ей Соколя моє, бездольне, безродне!
Лучче ми будемо по полю літати
Та собі живності доставати,
А ніж у тяжкій неволі
У панів проживати.
Ей то ж у панів єсть що пити і їсти,
Та тільки не вілен світ по світу походити.
Ей як то б'ється отець і мати
Об своїй кревній дитині[4].

Повтор, ієрархічно витриманий, з дотриманням переважаючого пієтету перед життєвими цінностями внутрілюдського, а не просто життєво комфортного штибу і виміру, – практично одних і тих же переконань та настанов є головною ознакою композицій дум як жанру, котрий злободенністю цих настанов і був народжений. Свідченням цього є думи "Маруся Богуславка", "Олексій Попович", "Самійло Кішка", де навіть присутнє не що інше, як докори сумління – явище щонайменше модерне, таке, що виймає героя з купелі однозначно-всезагального розкладу природних сил і ставить його на стежку підзвітно-індивідуального прошукання вбік Бога. У цьому плані одна лиш фраза Ляха Бутурлака ("Самійло Кішка"): "Господи, єсть у мене що іспити і ісходити, // Тільки ні з ким об вірі християнській розговорити"[5], – ставить безліч запитань як до моральної компетенції самої думи, так і до людинознавчого її канону, в якім та чи та (у тім числі й героїчна) дія ще, виявляється, нічим остаточним не є. Остаточною є лише людина можлива, якою вона може стати, а може й не стати, але – може! Як став призвідцем визволення побратимів-козаків обусурманений Лях Бутурлак, чим засвідчив ще один з найголовніших моральних постулатів думи як своєрідного народного євангелія – віру у вічно живу людську душу.

Зрозуміло, що формульна прописаність наголошених обставин, яка незрідка вказує на конкретний час оспівуваної події ("Як із день години // Зачиналися великі войни на Україні // От тоді ж то не могли обібрати // За віру християнську одностайно стати..."[6]), не дає підстав для зарахування, скажімо, думи "Хмельницький і Барабаш" до числа творів, що виконували ту саму роль, що й колись давно літописи, хроніки, а пізніше – анонімні компіляції типу "Історії Русів". Це, зокрема, підтверджує факт "відбраковки" М. Костомаровим з укладеного ним із

В.Антоновичем корпусу дум тих рукописних текстів, що, імітуючи думну форму, всього лиш викладали суть того чи того епізоду з вищепойменованої "Історії...", тобто пропонували себе на роль "документа" минулого без самого цього минулого, яке народ не пізнавав, а в якому жив. Або, говорячи точніше, залишався собою вічним: з вічними на його розсуд "маркуваннями" Добра і Зла, вічним моральним супротивом останньому і таким самим вічним розумінням життєвої та історичної благодаті, яка змушувала його "за віру християнську одностайно ставати" не лише на полі бою, а скрізь, де людина опиняється віч-на-віч із власним сумлінням. Саме з цієї причини твори, що їх дослідники узвичаєно називають думами, в кобзарському середовищі йменувалися псальмами доти, доки вчена над кобзарським станом опіка не призвела до того, що народні співці свій репертуар почали поповнювати не методом засвоєння почутого від безпосередніх своїх навчителів, а з книг, куди з ініціативи П.Куліша заносилися їхні прізвища та місце й день запису того чи того варіанту давньої, як уже зазначалося, псальми, а для людей грамотних – думи.

Ми нагадуємо на цьому відомому факті не задля наукової конкретності, а й тому, що зміна однієї термінологічної назви іншою була, як нам здається, спричиненою не тільки розбіжністю між писемною та усно мовною практикою ставлення до специфіки і суті кобзарства, поза яким існування думи (чи, як для самих кобзарів, – псальми) було неможливим. Є всі підстави вважати, що ні П.Куліш, який дозволяв собі думи правити, тобто вбачав у них передовсім недосконалі тексти, ні, тим паче М.Драгоманов не наголошували у своїх працях на духовному універсалізмі. М.Драгоманов у своїх політично-соціальних дослідженнях орієнтуючись на культуру "прогресивну", речниками якої для нього виступали "такі люди, як Бєлінський, Герцен і передові українофіли"[7], в політичній оцінці нації відносив кобзарство і його мистецтво заледве не до гальмівників соціально-морального прогресу, поза як останній для нього послідовного позитивіста був пов'язаний із секуляризованим світоглядом, в якому відсутній "хміль старосвітських релігійних і політичних ідей – хміль, котрий, на нещастя, сидів і у головах народних"[8].

Найбільш виразно подібне ставлення до традиційного народного морального капіталу дається взнаки у міркуваннях М.Драгоманова навколо "Выбранных мест из переписки с друзьями" М.Гоголя, в яких у письменника прохоплюється мрія про віднайдення слів, які б "поробили усіх людей "людьми-християнами". Недоучений, збиваний з толку московськими слов'янофілами Гоголь, – зауважує М.Драгоманов, – кидається у релігійний містицизм, він шукає ідеалів там, де їх шукав Сковорода, наші кобзарі (підкр. наше, – *Н.М.*) і сам Шевченко (хоч інакше), як писав "Неофіти"[9]. Учений цією ніби побіжною обмовкою виявляє ставлення до національно-духовних традицій, через яку кобзарі й Сковорода не просто молилися чи, як Шевченко, оскаржували хоч і Божий, та все ж далекий від досконалості світ, а й долучали свою творчість до моральних підвалин доби тим, що про них постійно нагадували, змушуючи кожного, хто їхній спів слухав, розуміти, що віршем "З старцями божими по селах // Правдива дума невесела // Меж людьми ходить"[10]. Правдива, зрозуміло, у сенсі моральному, який і досі залишається пізнавально найголовнішим.

Як скрупульозний історик М.Драгоманов, проаналізувавши думи "дохмельницької доби" і звернувши увагу на їх літературні обробки часів похмельниччини, наголосив на їх літературному походженні, котре зумовило "козацький і навіть дрібно шляхетський демократизм з реалістичним відтінком"[11]. "Наявне почуття тут, окрім релігійного і частково національного, – антипатія до магнатства та його гордині, яка ні в що ставить і самого короля"[12]. У цьому зв'язку учений характеризує і підробки народного епосу та заперечує Костомарівську версію про пізнє походження пісні "Зажурилась Україна, що ні где ся діти". Для М.Драгоманова, ученого, котрий був надзвичайно вірним науковій достовірності фактів у виданні та дослідженні історичного епосу, найголовнішою метою було не лише зібрання всього, що можна було зібрати на той період для укладення поетичної енциклопедії історії України, а розібратися в еволюції політичної психології народу, зазначаючи, що головна мета нашого збірника історична, а не лінгвістична[13].

Наукові висновки М.Драгоманова про розвиток українського історичного епосу сьогоднішньому досліднику – як історику, так і філологу, розкривають закономірності і тих політичних процесів, які спостерігаємо сьогодні в українському суспільстві і складності дослідження героїчної специфіки та художньої структури думи як фольклорного жанру.

---

[1]Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С. 46. [2]Крекотень В.І. Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 7. [3]Гринцер П.А. Эпос древнего мира. В кн.: "Типология и взаимосвязи литератур древнего мира". – М., 1971.– С. 142. [4]Грушевська К. Українські народні думи. – Т.1. – Харків, 1927. – С. 32. [5]Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. – К., 1989. – С. 131. [6]Хмельницький та Барабаш // В кн. "Закувала зозуленька" – С. 146. [7]Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2 томах. Т. 1 – К., 1970. – С. 124. [8]Там само. – С. 109. [9]Там само. – С.122. [10]Шевченко Тарас. Повне зіб. тв. у шести томах. – Т.2. – К., 1963. – С. 258. [11]Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880). – Женева, 1881. – Т. V – VI. [12]Там само. [13]Там само.

Вікторія ДМИТРІЄВА
Сімферополь

КОМПЛЕКС ОБЕРЕГІВ У РОДИЛЬНО-ХРЕСТИЛЬНІЙ ОБРЯДОВОСТІ ПРИАЗОВСЬКИХ ГРЕКІВ

У етнографічній літературі практично відсутні дослідження, пов'язані з докладним описом і аналізом оберегів[1], що використовувалися в родильно-хрестильній обрядовості греків Приазов'я. Представники цієї етнічної групи були переселені з Криму на територію півдня сучасної Донецької області наприкінці XVIII ст. За мовною ознакою приазовські греки поділяються на "румеїв" – носіїв діалектів кримськорумейської мови (близька до новогрецької) та "урумів", що розмовляли на діалектах урумської мови (близька до кримськотатарської).

Запропонована стаття базується на польових матеріалах, зібраних під час проведення Приазовських фольклорно-етнографічних експедицій – ПФЕЕ (під керівництвом М.А. Араджіоні), що були організовані Кримським відділенням Інституту сходознавства НАН України. У ході експедицій досліджувалися як румейські, так і урумські села Старобешевського, Тельмановського (1-а ПФЕЕ), Великоновоселківського (2-а ПФЕЕ), Володарського, Першотравневого (3-а ПФЕЕ) районів Донецької області. Учасниками досліджень була отримана цінна інформація з фольклору, лінгвістики, духовної та матеріальної культури маріупольських греків. Автор статті безпосередньо займалася збором даних з родильно-хрестильної обрядовості, зокрема, оберегів, що використовувалися для захисту немовляти та його матері від впливу нечистої сили та пристріту ("ахмат" – румейська, "назар" – урумська назви).

У результаті систематизації та аналізу польових матеріалів у статті робиться спроба дати класифікацію оберегів приазовських греків, а також встановити їх ареали та ступінь розповсюдження.

Зафіксовані під час експедицій обереги умовно поділені нами на дві групи. До першої віднесені обереги, що мають в основі "захисну магію"[2], значення якої у тому, щоб не допустити, відігнати нечисту силу і пристріт. У свою чергу їх можна поділити на такі підгрупи:

1.1. вироби з металу (ножиці, шпилька, голка, бляшані або свинцеві амулети);

1.2. лікарські трави (чебрець, безсмертник);

1.3. предмети побуту (віник);

1.4. продукти харчування (хліб, сіль);

1.5. тканини, одяг, прикраси (одяг навиворіт, пелюшки з 3-х чи 7-ми шматків матерії, пов'язки на руку з кольорових ниток, синя намистина).

Друга група складається з оберегових дійств, що відносяться до "очисної" магії. Вони покликані допомогти звільнитися від впливу уявних злих сил, що вже нібито подіяли на немовля і породіллю. Дані оберегові дійства можна класифікувати в такий спосіб:

2.1. оберегові дійства, пов'язані з використанням предметів;

2.2. оберегові дійства, пов'язані винятково з замовляннями і молитвами.

Більш докладно зупинимося на описі оберегів першої групи.

1.1. Обереги з металу.

Протягом трьох експедицій нам вдалося зафіксувати в якості оберегів такі вироби з металу, як шпилька, ножиці ("псали" – рум., "махас" – урум.), голка ("вулонья" – рум.). При цьому, в селах Тельмановського і Старобешівського районів у ролі оберега виступала шпилька[3], у селах Першотравневого і Володарского районів – ножиці[4], а у Великоновоселівському районі – крім ножиць, шпильки, використовувалася ще й голка[5].

Перелічені обереги використовували в такий спосіб: шпильку приколювали до одягу немовляти і його матері; ножиці і голку клали під подушку.

Звичай класти під подушку немовляти вироби з металу: голку, ножиці чи ніж існував у багатьох етносів, зокрема, українців. У них було прийнято для захисту вагітної жінки класти у постіль немовляти сокиру або ніж, ножиці, старі ключі[6]. Ніж також на поріг хати, коли кума несла дитину до церкви на хрещення, що характерно і для українців.

Традиція використання металевих речей має давні корені і, ймовірно, почала формуватися в ті часи, коли метал витісняє інші матеріали для виготовлення знарядь праці і зброї, а віра в його магічну силу переростає в культ[7].

З етнографічної літератури відомо, що в маріупольських греків також існували металеві амулети у формі хворого органа чи фігурки людини, що вирізували їх з бляхи, свинцю[8]. Застосовували їх для запобігання пристріту і як засіб для лікування від зазначеного роду захворювань (див. мал.1). Так, греки вірили, що від головного болю зцілить амулет у вигляді голови, від болю в ногах – "бляшані ноги", від болю в горлі – трубочка, що нагадує горло, від грижі – оберіг у формі зірочки, від загального нездужання чи пристріту – допоможе фігурка людини. Амулети носили на тасьмі, зав'язаній навколо шиї як дорослі, так і діти. Зберігали їх у церкві, у разі потреби брали звідтіля, а разом зі старим повертали новий екземпляр, виготовлений власними руками.

© В.Дмитрієва

Не виключено, що металеві амулети приазовських греків, у вигляді окремих органів людини, – це одна зі своєрідних народних форм культу святих мощів.

Цікаво, що в румелійських (фракійських) греків (наприклад, с. Лангада в Північній Греції й у с. Чорнопіллі в Криму) і в наш час існують амулети подібні до маріупольських (див. мал. 2). Крім перелічених, є екземпляри у вигляді руки, серця, ока. Зустрічаються також фігурки тварин, ймовірно з їх допомогою греки мали намір уберегти свою домашню худобу від пристріту і хвороб. Амулети прикріплювалися до білої матерії, що обрамляла ікону, зберігалися в церкві, а якщо її в селі не було – у молитовному будинку.

У багатьох народів світу зустрічаються амулети у вигляді людської руки. Цей рід амулетів має давнє коріння і був знайдений археологами навіть на стінах ассирійських будинків. На Кавказі, за інформацією Г.Ф. Чурсіна, також побутують подібні амулети у вірмен, у вигляді руки, вирізаної із срібної пластинки, з вигравіруваним на зворотному боці хрестом[9].

Під час проведення приазовських експедицій ми не отримали відомостей про використання населенням в наші дні металевих амулетів. Останній спогад про цей звичай зустрічається в літературі в 1927 р. Проте функцію оберегу в грецьких селах досі виконують такі вироби з металу, як шпилька і ножиці, використання голки в цій ролі нами не зафіксовано.

1.2. Обереги – лікарські трави.

У якості оберегу греки раніше широко використовували лікарські трави. Дана традиція була збережена мешканцями сіл Улакли, Богатир, Комар (Камара), Старомлинівка (Керменчик), Велика Новоселка (Аргин Ені-сала)[10]. Усі населені пункти, крім Великої Новоселки (тут населення змішане: уруми і румеї), були засновані урумами, вихідцями з південно-західного Криму.

Лікарські трави клали під подушку, так само, як вироби з металу, чи зашивали в одяг дитини[11]. Переважно застосовували безсмертник – “титурун чичек” (с. Велика Новоселка) і чебрець – “назар чичек” (с. Старомлинівка, Улакли, Комар, Богатир). Але в наш час лікарські трави як оберег приазовські греки вже не використовують.

За допомогою лікарських трав оберігали дітей від пристріту і кримські татари[12]. З цією метою коробочку з насіннями “ю зерлика” нанизували на нитку і надягали на шию дитині. Застосовували лікарські трави також і українці, в них було прийнято вішати біля ліжка дитини вінок із хмелю. У головах ліжка дитини ставили букет з чебрецю, м’яти, полину, а під подушку дитини клали, поряд з іншими оберегами, свячене зілля[13]. Магічною силою наділялися і такі рослини, як часник, калина, барвінок. На Поділлі часник клали породіллі у постіль, а в головах ставили “трійцю” – богоявленську воскову свічку, оздоблену калиною, барвінком, васильками пахучими[14].

Вищезгадана інформація може вказати на корені (українські чи кримські) традиції застосування лікарських трав у якості оберегу. Однакове використання лікарських трав (підкладання їх під подушку дитини) є свідченням того, що даний звичай був перейнятий греками після переселення їх із Криму на територію Приазов’я. Звичай зашивання лікарських трав в одяг дитини сформувався ще в Криму.

Чому лікарські трави клали саме під подушку? Відповісти на це питання можна, знаючи лікарські властивості перерахованих рослин. Так відомо, що чебрець, як м’ята і хміль – володіють заспокійливими властивостями, допомагають від безсоння[15]. Безсмертник могли застосовувати як символ життя, безсмертя, бажаючи тим самим дитині довгих років.

1.3. Обереги – предмети побуту.

Незмінним оберегом у більшості грецьких приазовських сіл був віник (“фкал” – рум., “себерже”, “сібірті” – урум.)[16]. Його часто називали “охоронцем”, тому що під час відсутності матері він стояв поруч з колискою дитини “на сторожі” від дії злих сил. Не тільки греки, але і ряд етносів Кавказу, східні і південні слов’яни, гагаузи і багато інших народів світу наділяли віник магічною силою, вірили в його здатність оберігати. Так, наприклад, у грузинів, якщо мати відлучалася з кімнати, то до колиски приставляли віник. Вважали, що в цьому випадку “злий ангел” не міг підійти до дитини (“аві ангелозі ар даєтаносо”)[17].

Як бачимо, звичай використання віника в якості оберегу, “охоронця” розповсюджений надзвичайно широко, що ускладнює визначення місця і часу його появи.

1.4. Обереги – продукти харчування.

Наприкінці XIX ст. у греків існував цілий ритуал, складовим елементом якого був хліб-оберіг. На 40-й день породілля з дитиною і повитухою (чи свекрухою) поверталися додому з церкви, куди ходили “за молитвою”. Тут їх уже чекала хрещена мати немовляти. Вона загортала дитину в ковдру, клала туди шматок хліба, перепаленого на свічі, і вимовляла: “Будь білий, як цукор (тобто проживи до сивого волосся) і добрий, як хліб”[18] – “насинбу шекер біяз, оле сачларин біяз олсун”[19]. З цього моменту хліб постійно знаходився в ковдрі немовляти і виступав у ролі оберегу від пристріту, впливу “нечистої сили” і різного роду захворювань.

Подібний звичай існував і в українців. Так, на Тернопільщині кума, що несла дитину до хреста, перед виходом з хати брала шматок хліба з цукром за пазуху і з ним стояла під час хрещення. Повернувшись з церкви, розподіляла той хліб між усіма в хаті, починаючи з батьків немовляти, і примовляла: “Щоб тая дитина була вам мила, як той хліб, а солодка, як цукор”[20].

Наші інформатори розповідали про те, що шматок хліба не тільки ховали в ковдру дитини, але і клали під подушку[21], як і обереги з металу, лікарські трави. Ймовірно, це нова форма звичаю, що існував наприкінці XIX ст. і був описаний С.І.Марковим і О.Н.Ксенофонтовою-Петренко.

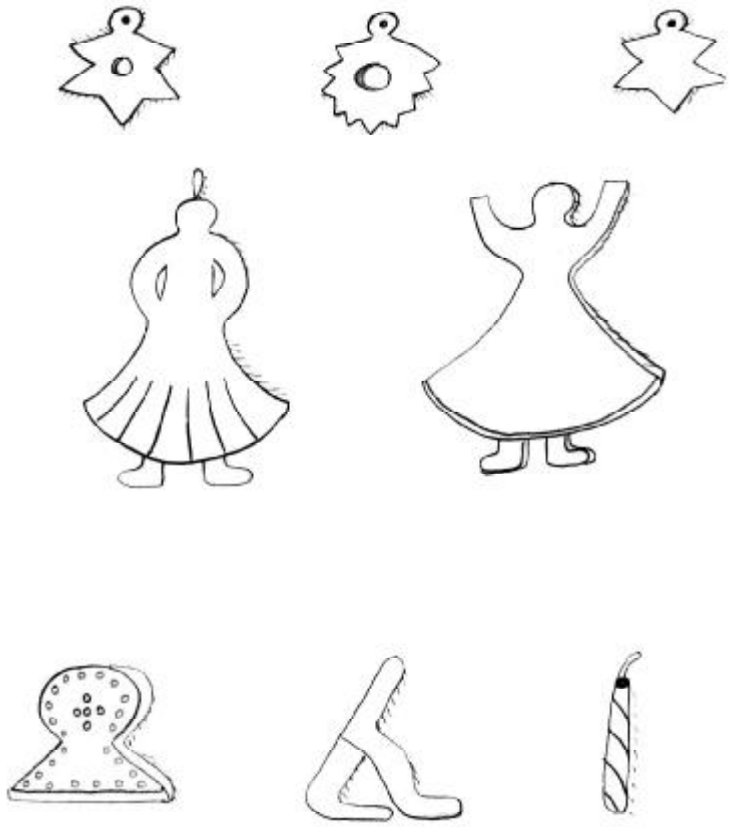

Рис. 1. Металеві амулети приазовських греків.
Прорисування (Шевченко В.І., 1927 р.)

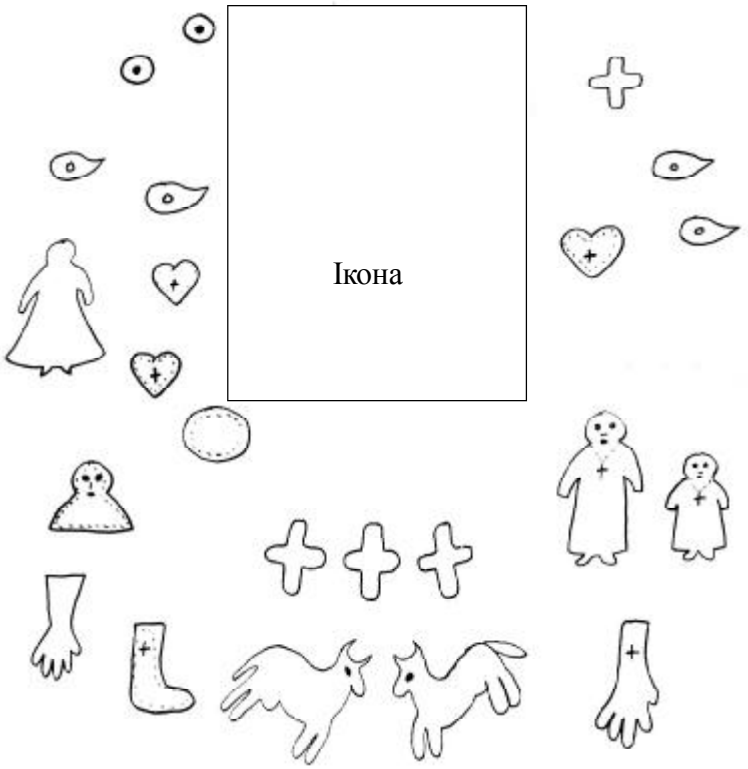

Рис. 2. Металеві обереги румелійських греків з села Чорнопілля в Криму.
Прорисування з фотокарти з особистого архіву М.А.Араджіоні.

Культ зерна, хліба, короваю і в наш час широко розповсюджений у традиційній обрядовості як греків Приазов'я, так і українців та багатьох інших народів. У язичницькі часи хліб виступав предметом жертвоприношень, в наші дні він, в уявленні людей, залишається символом багатства, довголіття, родючості. Тому не випадково йому приписуються і функції оберегу.

Крім хліба, в якості оберегу застосовували і сіль. Утім, відразу ж обмовимося, що вона лише умовно може бути віднесена до оберегів, оскільки ряд народів Європи й Азії (у тому числі і греки Приазов'я) використовували її в родильно-хрестильній обрядовості і як антисептик в умовах жаркого клімату[22].

Відомості наших експедиційних досліджень з цього приводу також суперечливі. У деяких селах (Роздольне (Аргин Кара-коба), Старий Крим, Першотравневе (Мангуш)), як свідчать наші інформатори, сіль додавали у воду для купання дитини, "щоб вона менше пітніла"[23]. Результати наших польових спостережень у Криму показують, що звичай купання дітей у солоній воді існував і в кримських татар. Вони з тією ж метою, що й жителі приазовських сіл занурювали дитину в солону воду і не змивали сіль до ранку. Цей звичай має давні корені і був зафіксований ще Г.Бопланом – "татарки день у день купають немовлят у солі, щоб шкіру зробити грубішою і менш вразливою на холод"[24].

У таких селах, як: Стила, Роздольне (Аргин Кара-коба), Гранітне (Карань), Комар (Камара), Богатир сіллю посипали окремі частини тіла немовляти. Так само робили повитухи у турків, вірменів[25].

В селі Велика Новоселка сіль і мак розсипали у всіх кутах дитячої кімнати по понеділках, щоб очистити її від "нечистої сили". А у дворі розкидали освячений мак і говорили: "Хто цей мак збере, той здоров'я забере, а якщо ні, то здоров'я залишиться мені"[26].

Цікаво, що і в українців також використовували сіль як оберіг від пристріту, для цього до колиски прив'язували грудочку солі в полотнині[27].

Підсумовуючи, відзначимо, що сіль в деяких грецьких селах використовували в якості антисептику, в більшій частині поселень вона виступала в подвійній ролі – оберегу і антисептику, в решті сіл її застосовували виключно як оберег.

Важко сказати, який був первісний зміст, покладений у звичай використання солі. Можливо, сіль почали застосовувати саме в якості оберегу, а згодом, спостерігаючи за її позитивною дією на організм дитини, стали вживати в раціональних цілях.

За нашими спостереженнями, приазовські греки в сучасних умовах продовжують використовувати хліб і сіль в якості оберегу.

1.5. Обереги – прикраси, одяг.

Такими оберегами, як синя намистина і синька (розчинена на рослинній олії) користувалися тільки в урумських селах, таких, як Староласпа (Ласпі), Гранітне (Карань), Богатир, Комар (Камара), Старомлинівка (Керменчик). Намистину підвішували на одяг дитини, а синькою мазали за вухом у немовляти й його матері[28]. Синя намистина також відігравала роль амулета в азербайджанців, турків, вірмен[29]. Амулет із синім каменем пришивався на спинку одягу дитини, а його самого загортали в синю матерію. Як свідчать матеріали наших польових досліджень у Криму, чорна чи синя намистина з білим кружечком по середині ("гуз бунджах") дотепер виконує функцію оберегу й у кримських татар. Її нанизують на шнурок і вдягають на руку дітям; зовні "гуз бунджах" дуже нагадує оберіг, уживаний приазовськими греками, турками, азербайджанцями.

Ймовірно, використання синього кольору як оберегу (синя намистина, пляма синькою за вухом), уруми могли перейняти у кримських татар, відчувши вплив пережитків доісламських традицій цього народу на свою культуру. Адже уруми компактно проживали в південно-західній частині півострова і мали більш тісні, ніж греки-румеї, етнічні контакти з кримськими татарами.

Також у греків матері, оберігаючи дітей від пристріту, одягали їм на руку нитки чи шнурки різних кольорів – білого, блакитного і коричневого в с. Кременівка (Чердакли), червоного, чорного, білого – у селах Ялта і Приморське, червоного кольору – у с. Сартана[30].

На відміну від інших кольорів, значення червоного не викликає сумнівів, він з давніх часів символізує в греків життя. Не випадково, сукня грецької нареченої була саме червоного кольору.

Примітно, що інформація про описаний вище оберіг збереглася тільки в селах, заснованих румеями – вихідцями з Південного берегу Криму (Ялта, Гурзуф) і Південно-Східної гірської частини півострова (Сартана, Чердакли). Цікаво також, що й у Греції в другій половині XIX в. використовували як обереги кольорові пов'язки на руку, вони робилися зі смужок ситцю, ниток, стрічок[31]. У Болгарії пов'язки з червоних та білих ниток називалися "мартеницями", їх виготовляла 1 березня найстарша жінка родини. "Мартениці" зберігали для маленьких дітей, використовуючи як засіб проти пристріту[32]. В Албанії також широко поширені подібні пов'язки, але їхній магічний зміст втрачений, і зараз вони сприймаються лише як традиційна прикраса[33]. Використовували пов'язку з червоних ниток також і українці, за свідченнями дослідника Р.П. Чмелика, це був найпоширеніший в Україні оберіг.

Викладені відомості можуть вказувати на балканське походження даного оберегу, віра в магічні сили якого збережена багатьма народами (греками, болгарами, албанцями, українцями, гагаузами) до наших днів.

У даний час приазовські греки продовжують використовувати як оберіг пов'язки з кольорових ниток, вивертати одяг навиворіт.

2.1.Оберегові дії, пов'язані з предметами.

У селах Староласпа і Велика Новоселка дотепер застосовують таку оберегову дію, як умивання обличчя дитини святою водою і витирання його одягом матері[34].

Аналізуючи кожний з елементів цієї дії, необхідно відзначити наступне: по-перше, віра в надприродні сили води, джерела і творця родючості, символу життя на землі властива не тільки приазовським грекам, а й багатьом іншим етносам. Дотепер її лікувальні, оберегові властивості використовують на практиці народні знахарі, а за християнських часів вода стає незамінним атрибутом хрещення. Особливою силою наділяють воду джерел, криниць, непочату воду, з якої ще з ранку води не брали; по-друге, у даній обереговій дії, поряд з вірою в магічні властивості води, простежується віра у взаємозв'язок між породіллею і дитиною, що за народними уявленнями починає формуватися вже з часу зачаття. Тому приазовські греки, як відомо, регламентували спосіб життя і поведінку майбутніх матерів для того, щоб пологи пройшли благополучно. Існував цілий комплекс заборон для вагітних жінок, у нього входили як раціональні – не піднімати важкі предмети, не пити спиртне, і т.п., так і магічно-релігійні табу – не сідати на порожні мішки, не переступати через кішку, собаку, не нюхати квіти.

У селах Улакли, Велика Новоселка, якщо вважали, що дитину наврочили, виконували іншу оберегову дію. З голови маляти зрізали волосся з чотирьох сторін, роблячи хрестоподібний знак. Опісля обрізане волосся складали в шматок матерії, туди ж клали сухі лікарські трави і зберігали в таємному місці[35]. Ця грецька оберегова дія перегукується з українським обрядом "пострижин", що відзначали через рік після народження дитини. Хрещений батько чи хрещена мати, у залежності від статі маляти, вистригали своєму хрещенику волосся з чотирьох сторін, символічно відтворюючи на голові хрест.

Не виключено, що греки вже в Приазов'ї перейняли зазначений обряд в українців, при цьому головне його значення – прийняття дитини в християнську громаду – у них відійшло на другий план, трансформуючись в оберегову дію, не присвячену до визначеної дати, що виконується в потрібних випадках.

Якщо жоден з вище згаданих засобів не допомагав, матері зверталися до знахарок. Ті використовували такий засіб для лікування від пристріту, як металевий обруч[36]. Він уявляв собою металеве чи бляшане коло з 40 дірками по контуру, у які протягувалися 40 шнурків різного кольору і довжини. Через цей обруч просмикували дитину від голови до ніг і тим самим нібито "знімали пристріт".

Просмикування дитини через різні круглі речі (коло, дупло та інші) на думку дослідника Н.Познанського мало на меті: 1) або передати біль, наврочення тієї речі; 2) або імітувалося народження дитини, після якого вона звільняла від усіх хвороб[37].

Також у даному оберегу поєднується віра в магічну силу металевих речей з символічним числом 40, що для християн асоціюється з 40 святими мучениками.

2.2. Оберегові дії, пов'язані винятково з замовляннями і молитвами.

Для лікування дитини від пристріту знахарки і зараз використовують замовляння. Згідно з одним із наукових визначень: "замовляння – це словесна формула, що має репутацію … засобу для досягнення певних результатів при умові дотримання всіх потрібних при цьому приписів, засобів, противиться яким не може ніякий закон природи, ніяка індивідуальна воля, якщо вона не користується з цією метою якимось чарами"[38].

Походження початкових форм замовлянь відноситься до глибокої давнини, до часу, коли первісна людина обожнювала природу. Найбільш стародавні замовляння були засновані не тільки на вірі у силу слова, а в дію обряду замовляння, в магічні дії, які з часом почали забуватися.

З поширенням християнства багато замовлянь прийняли молитовну форму. Примітно, що перед прочитанням замовлянь знахарка обов'язково вимовляла православні молитви: "Отче наш", "Богородиця, Діва, радуйся", на грецькій чи російській мові. Так само і в українських народних замовляннях, елементи давньої міфології синтезовано з елементами християнської релігії – в замовляннях постійно згадуються Ісус Христос, Богородиця, Святі угодники.

Деякі із замовлянь, що використовувалися приазовськими греками нам вдалося записати під час роботи експедиції в селах Староласпа і Велика Новоселка. Так, румеї для зняття пристріту читали спочатку російською мовою молитву "Отче наш", а потім спеціальну молитву від пристріту: "Дъи курича катъандан камешкан а долі пірас ис атроп екам ахмат наекам асги ах атрапу мат ах тіфіл, ах кардъиа, ах кулара, ах улпа. Амінь, амінь, амінь".

В урумському варіанті молитва від пристріту звучить у такий спосіб: "Панаян андаг долче софрас софрас зутне юш дугум одугум нельч се вітан назар чезельсин. Панаян хортоз баба оглан азис нен ялварим сезе сиза ялдирси олмуз вітан назаран алниз юстунде. Амінь. Амінь. Амінь"[39].

У греків Приазов'я, як і у багатьох народів світу, широко використовувалися замовляння не тільки для лікування пристріту, але і в лікарській магії, за їх допомогою лікували "неспокійний сон дитини", переляк і інші хвороби.

Приазовські греки, як і всі народи, що сповідували християнську релігію, намагалися якомога швидше охрестити дитину в церкві, оскільки вважали, що тоді їй не будуть загрозою ані пристріт, ані злі сили.

Як бачимо, обереговий комплекс приазовських греків зберігся не цілком, деякі з його елементів втратили своє колишнє значення. Велика частина оберегів, що дійшли до наших днів і використовуються й зараз (вироби з заліза, хліб, сіль, вода) пов'язана з дохристиянськими, релігійними уявленнями, що свідчить про давність їхнього походження.

Перелічені грецькі обереги знаходять прямі аналогії в родильній обрядовості українців, кримських татар, турок, болгар, гагаузів, народів Кавказу. Це може бути доказом тісних контактів греків із представниками даних етносів у

різні історичні періоди, впливом перелічених народів на духовну культуру, участю в етногенезі приазовських греків.

Виявлені нами розходження в оберегах урумів і румеїв (лікарські трави, синя намистина, пов'язки на руку з різнобарвних ниток), обумовлені не стільки різницею їхнього етнічного походження, скільки ступенем інтенсивності етнокультурних контактів, що багато в чому пов'язані з локалізацією в Криму цих етнічних груп.

[1]Оберег – предмет, знак, дія або стан, слово або фраза, звук, що захищають людину від шкідливого впливу злих сил (духів, пристріту, чар). – Свод этнографических понятий и терминов. – М., 1993. – Вып.5. – С. 135. [2]Терміни "захисна" і "очисна" магія запозичені з роботи Гаджієва Г.А., присвяченої дослідженню етнічної культури народів Нагорного Дагестану. – Гаджиев Г.А. Доисламские верования и обряды народов Нагорного Дагестана. – М., 1991. – С. 52. [3]Матеріали Приазовської фольклорно-етнографічної експедиції (далі ПФЕЕ) за 1993 р. – Польовий зошит (П./з.) № 1. – Арк. 7, 30. [4]Там само за 1995 р. – П./з. № 7/1. – Арк. 39. [5]Там само за 1994 р. – П./з. № 1/2. – Арк. 11. [6]Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – С. 102. [7]Чурсин Г.Ф. Культ железа у кавказских народов // Известия Кавказского историко-археологического института. – Т. V. – Ч. 42. – Тифлис, 1927. – С. 72. [8]Шевченко В.И. Древние верования и обряды в греческих колониях // Наука и техника. – Л., 1927. – № 52. – С. 11. [9]Чурсин Г.Ф. Амулеты и талисманы кавказских народов. – Махачкала, 1929. – С. 8. [10]В дужках наводяться початкові назви приазовських грецьких сіл, що їх давали перші жителі при заселенні. [11]Матеріали ПФЕЕ за 1994 р. – П./з. № 1/2. – Арк. 30, 43; п./з. № 1/1. – Арк. 24; п./з. № 1/1. – Арк. 32; п./з. № 1/2. – Арк. 7. [12]Энвер Ш. Реликтовые представления о родильных обрядах и ритуалах крымских татар // Кьасавет. – 1990. – № 2/19. [13]Борисенко В.К. Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічні дослідження. – К., 1997. – С. 284. [14]Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – С.102. [15]Мамчур Ф.І. Довідник з фітотерапії. – К., 1984. – С. 136, 162, 174. [16]Матеріали ПФЕЕ за 1993 р. – П./з. № 1. – Арк. 29. [17]Соловьева Л.Т. Обряды и обычаи грузин связанные с охраной здоровья детей (начало в.) // Полевые исследования института этнографии за 1988 – 1981 гг. – М., 1984. – С. 94. [18]Ксеофонтова-Петренко О.Н. Семейные обряды в селе Сартана // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М., 1979. – С. 182. [19]Марков С.И. Заметки о быте греков г. Мариуполя // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С. 415. [20]Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – С. 108. [21]Матеріали ПФЕЕ за 1994 р. – П./з. № 1. – Арк. 38. [22]Редько А. Нечистая сила в судьбе женщины-матери // Этнографическое обозрение. – 1899. – № 1. – С. 95 – 96. [23]Матеріали ПФЕЕ за 1993 р. – П./з. № 2. – Арк. 9; п./з. № 7 – 1. – Арк. 8, 27. [24]Історія українського війська. – К., 1994. – Т. 1. – С. 218. [25]Серебрякова Н.М. Семья и семейная обрядность в турецкой деревне. – М., 1979. – С. 131; Бунятов Г. Домашнее воспитание армян ереванской губернии // Этнографическое обозрение. – 1894. – № 4. – С. 164. [26]Матеріали ПФЕЕ за 1994 р. – П./з. № 1/2. – Арк. 34. [27]Борисенко В.К. Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічні дослідження. – С. 284. [28]Матеріали ПФЕЕ за 1994 р. – П./з. № 1/1. – Арк. 26, 12. [29]Пчелинцева Н.Д. Народные обряды и поверья, связанные с охраной здоровья ребенка у азейбарджанцев // ПИИЭ. – М., 1987. – С. 40; Серебрякова М.Н. Вказ. праця. – С. 133; Чурсин Г.Ф. Амулеты и талисманы кавказских народов. – С. 22. [30]Матеріали ПФЕЕ за 1995 р. – П./з. № 7/1. – Арк. 17, 47, 78. [31]Сумцов Н.Ф. Личные обереги у восточных славян. – СПб., 1868. – С. 32. [32]Колева Т.А. Болгары // Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Весенние праздники. – М., 1977. – С. 282 – 283. [33]Иванова Ю.В. Албанцы // Там само. – С. 316. [34]Матеріали ПФЕЕ за 1993 р. – П./з. № 1/1. – Арк. 12; за 1994 р. – П./з. № 1/2. – Арк. 11. [35]Там само за 1994 р. – П./з. № 1/1. – Арк. 38; п./з. № 1/2. – Арк. 13. [36]Матеріали ПФЕЕ за 1994 р. – П./з. № 1/1. – Арк. 26. [37]Познанский Н. Заговор. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул // Записки историко-филологического факультета Петроградского университета. – Пг., 1917. – Ч. CXXXVI. – С. 225. [38]Там само. – С. 102. [39]Матеріали ПФЕЕ за 1993 р. – П./з. № 1. – Арк. 17 – 18; за 1994 р. – П./з. № 1/2. – Арк. 35.

Юрій СОРОКА
Київ

НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У 1939 – 1941 рр.: ДЕПОРТАЦІЇ, ЗАСЛАННЯ, ВИСЛАННЯ

Напередодні Другої світової війни українські землі залишалися роз'єднаними. Вони входили до складу чотирьох держав – СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини, що мали різний соціально-політичний устрій і дотримувалися різних моделей панування на підвладних їм територіях. Кожна з цих держав прагнула втримати українські території і по можливості приєднати нові.

В той же час Угорщина була невдоволена умовами Тріанонського договору 1920 р. й активно домагалася повернення під її панування Закарпатської України. Свої геополітичні інтереси за рахунок української території намагалися вирішити Англія, Франція й США. Німеччина, яка боролася за "життєвий простір", також активно претендувала на українські землі.

Незважаючи на різний підхід кожної з цих держав до вирішення українського питання, спільним для них було ставлення до українства, намагання будь-що перешкодити створенню незалежної соборної України. Результатом цієї політики стала насамперед Мюнхенська змова 1938 р., яка стала початком руйнації, нестійкого геополітичного

© Ю.Сорока

становища в Європі, а згодом – німецько-радянська угода 23 серпня 1939 р. про розмежування "сфер інтересів" у Східній Європі, в тому числі за рахунок українських земель, в першу чергу – західних територій України.

Драматичні події, що розгорнулися в Західній Україні з початком Другої світової війни, привели до численних людських жертв, масових арештів та депортацій. Населення Західної України понесло значні втрати вже в ході німецько-польської війни, яка розпочалася 1 вересня 1939 р. Користуючись чисельною перевагою німецькі війська швидко просувалися територією Польщі і вже у середині вересня вступили на західноукраїнські землі. За різними даними у польському війську у вересневі дні 1939 р. перебувало близько 120 тис. українців. Більшість з них сумлінно виконували свій військовий обов'язок, майже 6 тис. полягли в боях[1].

17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла тодішній радянсько-польський кордон і почала просуватися на захід. Уже в перші дні операції війська Українського фронту оволоділи містами Рівне, Тернопіль, Чортків, Луцьк, Станіслав, Галич. 19 вересня радянські війська вийшли на околиці Львова. Під час цієї військової кампанії з польської сторони загинуло 3500 військових осіб, близько 20 тис. було поранено або пропали без вісти.

В.Молотов 31 жовтня 1939 р. повідомив про те, що втрати Червоної армії вбитими становили 737 чоловік, пораненими – 1862[2]. За результатами останніх досліджень випливає, що ці дані були значно занижені. Червона армія втратила тоді вбитими і пораненими понад 3,5 тис. осіб. Втрати польської сторони сягали 6 – 7 тис. полеглих і 10 тис. поранених[3]. Крім цього, за даними радянської преси, Українським фронтом було інтерновано 181 тис. солдатів і 10 тис. офіцерів польської армії[4]. Згідно з польськими джерелами, загальна кількість інтернованих становила до 230 – 250 тис.; у тому числі 10 – 12 тис. офіцерів[5].

Необхідно зазначити, що у радянській історіографії дії Червоної армії трактувалися як "третій великий визвольний похід". Звідси і випливала оцінка цього "походу": "За успішне виконання завдання по звільненню Західної України і Західної Білорусії та проявлені при цьому мужність і героїзм 16.145 командирів, червоноармійців і прикордонників були нагороджені орденами і медалями СРСР. 39-ти військовослужбовцям присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 24 частини і з'єднання нагороджені орденами СРСР"[6]. Факти масового героїзму учасників визвольного походу не називалися, бо, насправді, збройних сутичок польських військ з радянськими було небагато: 40 випадків опору прикордонних патрулів, окремі бої під Кобрином, Шацьком, Гродно, Вільно, Білостоком та Самбором (бій із бригадою генерала В.Андерса, що проривалася до угорського кордону).

Вступ Червоної армії на територію Західної України викликав неоднозначну реакцію у місцевого населення – від повного несприйняття до палкої підтримки. Значна частина вищих державних урядовців, старших офіцерів, функціонерів, політичних партій, доки існувала така можливість, відразу вдалася до еміграції. 50 тис. осіб (військові і цивільні) виїхали до Румунії, ще 70 тис. – до Угорщини. До окупованої німецьким вермахтом Польщі перебралося від 20 до 30 тис. українських активістів, переважно особи молодшого віку. Тут знайшли притулок деякі діячі Українського національного демократичного об'єднання (УНДО) зі своїм головою В.Мудрим, а також декілька лідерів Української соціалістично-радикальної партії (Михайло Стахів, Остап Павлів), Української соціал-демократичної партії (Лев Ганкевич), Фронту національної єдності зі своїм провідником Дмитром Палієвим тощо. Тут опинилося і кілька активістів ОУН на чолі з Степаном Бандерою[7].

Основна ж частина населення Західної України зайняла переважно очікувальну позицію, що пояснювалося не лише впливом радянської пропаганди, а й соціально-економічними та суспільно-політичними умовами існування при попередньому режимі. Значна частина легальних політичних партій та організацій сподівалася на мирне співіснування з новою владою. Провідні діячі легальних українських партій відразу після вступу радянських військ до Львова утворили делегацію на чолі зі старійшиною українських політиків Галичини 80-річним Костем Левицьким, яка 24 вересня 1939 р. під час зустрічі з радянськими військами і цивільними високопоставленими чиновниками запевнювала у своїй лояльності і готовності до співпраці з новою владою. Натомість делегація просила забезпечити умови для діяльності українських господарських та культурно-освітніх організацій. Для підтвердження цього, керівництво УНДО ще 21 вересня вирішило припинити свою діяльність. Через кілька днів такі ж рішення прийняли політичні проводи й інших легальних українських партій. Однак це не врятувало їх від репресій з боку сталінського режиму, який серед своїх першочергових завдань визначив негайну і повну нейтралізацію усіх явних і потенційних політичних противників. За декілька тижнів 1939 р. були заарештовані і вивезені на схід керівники найбільших легальних українських партій та організацій.

Підтримали радянську владу насамперед члени КПЗУ, що вийшли із підпілля. Оскільки серед них, а також серед чиновників, прибулих зі східних областей, було багато євреїв, то серед західних українців, як і серед поляків, почали зростати антисемітські настрої. Однак незабаром у радянському режимі розчарувалося й багато місцевих комуністів, особливо після масових арештів за підозрою у троцькізмі та іншій "контрреволюційній діяльності".

Польське населення у своїй масі негативно поставилося до утвердження радянської влади в Західній Україні, розцінюючи дії уряду СРСР як співучасть з нацистською Німеччиною в окупації і ліквідації польської держави. Відразу після 17 вересня 1939 р. поляки почали створювати в Західній Україні підпільні військові організації для відтворення тут у майбутньому польської державності. Першою такою організацією стала Польська організація боротьби за свободу, утворена у Львові вже в день вступу до міста підрозділів Червоної армії. У Станіславі виникла Таємна військова організація на чолі з майором Яном Мазуркевичем. Однак, через кілька місяців ці організації перестали існувати внаслідок арештів значної кількості їх членів органами НКВС, інші увійшли до складу підпільних груп, які були вже створені за вказівками польських центральних властей, що перебували в еміграції[8].

Предметом постійної суперечки в польській та українській історіографії є кількісний та національний склад населення Західної України в зазначений період. За версією польської сторони, внаслідок радянсько-німецького договору від 18 вересня 1939 р., під окупацією опинилося 51,6% території польської держави (тобто понад 200 тис. км^2), на якій проживало 13,2 млн. населення. Серед них, вважають польські дослідники, було 5,3 млн. поляків (40,4%), 4,5 млн. українців, 1,9 млн. білорусів, 1,1 млн. євреїв (які розмовляли на ідиш та івриті), 134 тис. росіян, 89 тис. німців, 84 тис. литовців і 35 тис. чехів. У склад вищеназваного регіону Західної України входили землі таких польських воєводств: Львівського, Станіславського, Тернопільського і Волинського. За їхніми даними (з посиланням на перепис населення 1931 р. та польські статистичні дані 1938 р.) у 1939 р. в цих воєводствах проживало:

а) Львівське воєводство – 2,1 млн. осіб, серед яких 45% задекларувало, що розмовляють польською мовою, 44,8% – українською, 9% – це євреї і 1,2% – інші національності;

б) Станіславське воєводство – 1,6 млн. осіб, серед них 22,4% користувалися в спілкуванні польською мовою, 68,9% – українською, 7,4% – це євреї і 1,3% – інші національності;

в) Тернопільське воєводство – 1,7 млн. осіб, серед них 49,3% розмовляли польською мовою, 45,5% – українською, 4,9% – це євреї і 5% – інші;

г) Волинське воєводство – 2,3 млн. осіб, серед них 17,1% розмовляли польською мовою, 67,9% – українською, 9,9 – це євреї і 5% – інші[9].

Такий підрахунок дозволяє стверджувати, що в Західній Україні проживало більше 36% поляків, близько 58% українців, решта – представники інших національностей: євреї, росіяни, чехи та ін. Тенденційність в такому підході випливає з того, що в 1938 – 1939 навчальному році тільки в Волинському воєводстві було 1003 польських шкіл, 9 – єврейських, 1 – російська і 1 – українська, приватна. А всього кількість українських шкіл у Західній Україні у 1938 р. зменшилась і нараховувала 139 шкіл (в основному міські, приватні) у порівнянні з 3600 українськими школами у 1919 р.[10] Окрім цього, всі діловодні процеси в державі велися виключно польською мовою.

За даними сучасних українських дослідників, що базуються як на польських, так і вітчизняних документальних джерелах, структура західноукраїнського населення за етнічною ознакою була наступна: частка українців становила 62,4 відсотка, поляків – 25,6, євреїв – 10,1, німців – 1,0, росіян – 0,5, представників інших національностей – 0,4 відсотків[11].

З перших же днів вступу Червоної армії в Західну Україну, партійно-державне керівництво СРСР приступило до руйнування структур попередньої державної адміністративної та господарської системи й утвердження радянського політичного, територіального й економічного статусу на цих землях.

6 жовтня 1939 р. Військова рада Українського фронту згідно з рішенням ЦК ВКП(б) встановила день виборів до Народних зборів Західної України – 22 жовтня, а також день їх скликання – 16 жовтня 1939 року. Водночас Військовою радою було затверджено "Положення про вибори до Українських Народних зборів Західної України", згідно яких вибори намічалося провести на основі загального, рівного, прямого виборчого права, таємним голосуванням за єдиним офіційним списком.

В результаті виборів, 26 – 28 жовтня перше засідання Народних Зборів Західної України ухвалило декларацію про встановлення радянської влади в Західній Україні, про входження її до складу Української РСР та про конфіскацію земель, націоналізацію банків і великої промисловості. Верховна Рада УРСР 14 листопада ухвалила Закон про прийняття Західної України до складу Української РСР. Тим самим відбулося законодавче, правове оформлення процесу входження Західної України до складу УРСР.

"Збирання" українських земель під крило СРСР завершилося 2 серпня 1940 р., коли Верховна Рада СРСР прийняла закон про включення до складу УРСР північної частини Буковини, Акерманського і Хотинського повітів Бессарабії. Водночас зі складу України було вилучено Молдавську Автономну Республіку й приєднано до новоствореної Молдавської РСР. Разом з тим, бажаючи домогтися контролю над Литвою, радянське керівництво знехтувало бажанням 1,2 млн. українців про приєднання до України, які проживали на етнічних українських територіях Лемківщини, Посяння, Холмщини, Підляшшя і залишилися під владою Німеччини.

На західноукраїнських територіях був установлений новий адміністративно-територіальний поділ. 27 листопада 1939 р. рішенням політбюро ЦК КП(б)У і РНК УРСР були прийняті постанови "Про утворення Львівської, Дрогобицької, Волинської, Станіславської, Тернопільської і Рівненської областей в складі УРСР" та "Про розмежування областей УРСР і БРСР". Площа шести західноукраїнських областей становила 88 тис. км^2, і на кінець 1940 р. тут проживало 7 млн. 838 тис. 500 осіб[12]. Чисельність населення по областях мала наступні показники (в тисячах):

Волинська область – 1031,3 особи
Дрогобицька область – 1110,8 осіб
Львівська область – 1435,2 особи
Ровенська область – 1223,1 особа
Станіславська область – 1462,3 особи
Тернопільська область – 1575,8 осіб

Організація влади в західних областях України здійснювалася шляхом механічного перенесення всіх інститутів влади, утворених в СРСР, з впровадженням у практику норм і законів примусовими методами через силові структури репресивно-каральних органів.

Нова влада відразу ж заборонила діяльність усіх українських політичних партій, громадських об'єднань, товариств. Почалися активні пошуки "ворогів народу". Руйнувалися усталені місцеві традиції та звичаї.

Передумовою розгортання масових репресій проти національно свідомої частини населення Західної України стала діяльність органів НКВС по налагодженню тотального контролю за населенням краю. З цією метою РНК СРСР 30 грудня 1939 р. прийняв постанову про проведення паспортизації західних областей України. Ця акція завершилася 15 травня 1940 р. Громадянам було видано 1 млн. 160 тис. 291 паспорт, 8469 тимчасових посвідчень, а на 15 вересня 1940 р. в західних областях УРСР було прописано, отже взято під контроль НКВС, 1 млн. 514 тис. 342 громадянина[13].

ЦК ВКП(б) 13 квітня 1940 р. приймає постанову "Про реєстрацію актів громадянського стану в західних областях УРСР", згідно з яким реєстрація всіх актів громадянського стану в регіоні здійснюється з 20 квітня 1940 р. тільки органами запису актів громадянського стану НКВС, з негайною передачею цим органам всіх метричних книг, документів і архівів, що знаходяться в консисторіях, костьолах, церквах, єврейських та інших громадах і метрикальних конторах[14].

Перші репресії кінця вересня – початку жовтня 1939 р. зачепили керівництво всіх найбільших українських політичних партій, а також повітових і сільських активістів. За документальними свідченнями органами НКВС було заарештовано, вивезено в Сибір або вбито понад 250 осіб. Без надання звинувачень були таємно проведені арешти провідних діячів польських і єврейських політичних партій. Був заарештований весь склад Львівської міської управи на чолі з президентом Станіславом Островським. Всім їм інкримінувалася "антирадянська націоналістична діяльність" (без строку давності). Багатьох громадських діячів-поляків, хоч вони і були людьми цивільними, відправляли до таборів для полонених офіцерів – Козельського, Осташківського та Старобільського (15 тис. осіб, яких там утримували, були розстріляні в квітні – травні 1940 р.) За свідченням очевидців, органи НКВС мали списки, заздалегідь підготовлені радянським консульством у Львові, а також використовували списки з архівів польських поліцейських установ[15].

Одночасно, органи НКВС завдали удару по церкві і духовенству, особливо римсько-католицького обряду, які не вписувалися в радянську тоталітарну систему. Служителі церкви потрапили до перших хвиль арештів та депортацій, проведених НКВС. Уже в перші місяці радянської влади в Західній Україні було заарештовано 57 церковнослужителів, 14 із них розстріляно[16].

4 грудня 1939 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про виселення осадників із західних областей України та Білорусії. Своїм рішенням від 21 грудня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало секретарів Львівського, Дрогобицького, Станіславського, Тернопільського і Рівенського обкомів прийняти особисту участь в роботі по складанню планів обласних трійок НКВД по проведенню обліку і виселенню осадників[17].

У грудні 1920 р. польський уряд прийняв закон про військову полонізацію східних районів держави – Галичину й Волинь. Колишні військовослужбовці польської армії, а згодом і цивільні отримали великі наділи кращих земель, заселених українцями, і значні фінансові субсидії. Ті, що вирішили не обробляти землі, зайняли привілейовані посади поліцаїв, поштових, залізничних працівників і дрібних чиновників. У 1938 р. у селах Східної Галичини і Волині нараховувалося 200 тис. поляків-осадників і ще 100 тис. – у містах і містечках[18].

Акція по депортації цієї верстви населення проходила з 10 по 13 лютого 1940 р., причому вона охопила значно ширші верстви громадян, аніж тільки осадників. Всього із західних областей України було депортовано 17206 сімей, або 89062 особи; залишено тимчасово через хвороби – 1457 осіб; були відсутні на момент операції – 2152 особи; переїхали в інші райони до початку операції 690 осіб; заховалися під час операції – 656 осіб; утекли під час операції – 34 особи. Однак, тих осадників, лісників та інших чиновників, які з тієї чи іншої причини уникнули виселення до 14 лютого, згодом було вивезено до місць заслання.

Серед депортованих осіб були не лише поляки: вони становили 81,7% депортованих, українці – 8,8% , решта – німці, білоруси, євреї та інші[19].

Друга хвиля депортації прокотилася у квітні – травні 1940 р. Згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 24 березня 1940 р. "Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір по Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській і Тернопільській областях УРСР" встановлювалися норми землеволодіння: 5 га у приміській зоні, 7 га в селах і 10 – 15 га в гірській і болотистій місцевості. По суті ця "шкала" підводила під розкуркулення майже третину населення краю. Відповідно до постанови РНК СРСР від 10 квітня 1940 р. тільки у квітні-травні були вислані із західних районів України в Казахстан біля 6 тис. сімей (більше 30 тис. осіб)[20].

В цей же період під категорію виселенців підпало населення, що проживало вздовж радянсько-німецького кордону, так званої 800 метрової прикордонної смуги та навколо масового будівництва військових об'єктів на території Західної України. Тільки в Дрогобицькій, Станіславській і Ровенській областях на кінець травня було переселено в межах даних областей, а також в східні області 7563 сім'ї[21].

Влітку 1940 р. в усі органи НКВС була направлена директива № 142 від 4 червня, в якій зазначалося: "…з західних областей України і Білорусії виселяються строком на десять років в Кустанайську, Актюбінську, Південно-Казахстанську, Павлодарську, Семипалатинську область Казахської РСР сім'ї репресованих, що перебувають у таборах для військовополонених, колишніх офіцерів польської армії, поліцейських, жандармів, колишніх поміщиків і фабрикантів, великих чиновників колишнього польського державного апарату. З метою запобігання втеч виселених осіб і закріплення їх за місцями розселення, разом з іншими заходами, в органах міліції, по місцях розселення, їм

видаються паспорти із завчасним проставленням у графі 10 (паспорт зразка 1935 р.) і в графі 8 (паспорт зразка 1938 р.) такого запису – "паспорт дійсний тільки в межах _____ району _____області Казахської РСР"[22].

Одночасно, 29 червня 1940 р. розпочалася операція по виселенню з Західної України біженців з Центральної і Західної Польщі, які поселилися тут, втікаючи від німецької окупації. Станом на 2 липня 1940 р. із шести західних областей України було депортовано 83207 осіб біженців. У те число потрапили не тільки біженці-поляки та євреї, але й українські студенти, вчителі, представники інших категорій місцевої інтелігенції. Так, з Волинської області тоді було депортовано 11771 біженець, з них по національності: поляків – 1837 чол.; українців – 1017 чол.; євреїв – 8924 чол.[23]

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 16 травня 1941 р. прийняли постанову "Про виселення ворожого елементу із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії, Молдавії, згідно якої у червні 1941 р. була проведена четверта депортація населення. До 22 червня органи НКВС встигли вивезти 85716 осіб, в тому числі 12371 із західних областей УРСР[24].

Окрім депортацій, переселень та заслань для потенційних ворогів радянської влади на території західних областей було відкрито 25 в'язниць і дві внутрішні камери, які постійно були переповнені[25] .

Так для корінного населення західноукраїнських земель колоніальний гніт змінився на комуністичний режим, супроводжуваний масовими арештами, розстрілами, виселенням та депортаціями. З осені 1939 р. по червень 1941 р. було репресовано за політичними ознаками, без суду і слідства, головним чином депортовано та вислано у східні райони СРСР 1 млн. 173 тис. осіб[26] із західних територій країни.

---

[1]"Волинь" (Луцьк), 1998. – 20 жовтня. [2]Известия. – 1939. – 1 ноября. [3]Див.: Україна – Польща: важкі питання. – Т. 5. Матеріали V міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни", Луцьк, 27 – 29 квітня 1999 р. Варшава, 1999. – С. 150. [4]Известия. – 1939. – 1 ноября. [5]Україна – Польща: важкі питання. – С. 150. [6]Моніта В. Особливості партійно-політичної роботи в визвольних походах Червоної Армії 1939 – 1940 рр. Тези доповідей та повідомлень Республіканської наукової конференції (Львів, 26 – 28 вересня 1989 р.) – Львів, 1989. – С. 148 – 149. [7]Кондратюк К., Лучаківська І. Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 – червень 1941) // Вісник Львівського університету. Серія історія. – Львів, 1998. Вип. 33. – С. 178. [8]Україна – Польща: важкі питання. – С. 151 – 152. [9]Там само. – С. 139. [10]Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр.7379. – Арк. 27 (далі ЦДАГОУ). [11]Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. У 2 кн. Кн.1. – К., 1994. – С. 192. [12]ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3969. – Арк. 2. [13]Білас І.Г. Вказ. праця. – С. 123. [14]ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 576. – Арк. 202. [15]Україна – Польща. – С. 153. [16]Порсаданова В. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939 – 1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 29. [17]ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 18. – Арк. 49. [18]Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 372. [19]Див.: Порсаданова В. Вказ. праця. – С. 32. [20]ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 576. – Арк. 105 – 106; Науменко К. Депортація населення Західної України // Трибуна лектора. – 1990. – № 1. – С. 26. [21]ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7386. – Арк. 17. [22]Винниченко І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 43. [23]Україна – Польща. – С. 159. [24]Там само. – С. 145. [25]Білас І. Вказ. праця – С. 127. [26]Бугай М. Депортації населення України (30 – 50-і роки) //Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 35.

Неоніла КРАСНОЖОН
Переяслав-Хмельницький

АДМІНІСТРАТИВНО-РЕПРЕСИВНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ВЧИТЕЛІВ УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ РОКИ (1944 – 1953 рр.)

Не встигли відгриміти останні залпи Другої світової війни, як в СРСР було відновлено репресії, пошук неблагонадійних осіб, "ворогів народу", зрадників та прислужників німецько-фашистських окупантів. Беззаконня і свавілля торкнулися практично всіх верств населення, не оминула караюча рука і народного вчителя. Вчителі, зокрема в Україні, іще з початку 20-х років користувалися посиленою увагою партії з багатьох причин. По-перше, влада розглядала їх недостатньо лояльними до режиму, як і всю інтелігенцію; по-друге, вони вважались носіями бацили українського, як тоді говорили, "буржуазного націоналізму"; по-третє, партія враховувала, що вчителі формували свідомість підростаючого покоління.

Друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст. були періодом зміцнення тоталітарної системи. У цей час, дозуючи тиск і відвертий терор, репресивний апарат, який був невід'ємною частиною тоталітарного режиму, повинен був виконувати три ключові завдання: ліквідувати організовану і знесилити утворювану опозицію та індивідуальне інакомислення чи в колективі, чи в партії, чи в будь-якому суспільному осередку та тримати під жорстким контролем хід суспільних процесів.

Однією з найголовніших передумов переходу до мирного будівництва була демобілізація з армії, яка в умовах загострення міжнародної обстановки набула затяжного характеру. Серед демобілізованих в Україні були і вчителі (на 1 січня 1947 р. – 4733 чоловік[1]). Почалося й повернення колишніх полонених радянських воїнів та громадян,

© Н.Красножон

вивезених на роботу до Німеччини. Влада підозріло ставилася до кожного, хто побував за межами СРСР, і ця підозра посилювалася стосовно тих, хто на деякий час взагалі вийшов із-під контролю радянської ідеологічної машини.

У перші повоєнні роки саме політична позиція того чи іншого освітянського керівника, чи простого вчителя обумовлювала термін його роботи на тій чи іншій посаді, у тому чи іншому місці. Під час післявоєнних "чисток" однією із мір покарання було виключення з партії. Головною причиною будь-яких проступків партійців, ЦК КП(б)У списував на те, що на місцях в окремих парторганізаціях недостатньо проводилася політвиховна і антирелігійна робота.

Лише за 1949 р. до партії в республіці прийнято 15152 особи, тоді як виключено з партії – 21184, з них 94 – вчителі. Парткомісія при ЦК КП(б)У розглядала персональні справи комуністів, які залишалися на тимчасово окупованій території. Всього на окупованій території залишалося 143344 комуністи, із них на початок 1949 р. розглянуто 77542 справи, внаслідок чого із партії виключено 71875 чоловік, або 92,6%[2]. До головних рис звинувачень щодо вчительської інтелігенції, яка перебувала під час війни в зоні окупації, відносились: антирадянська агітація, ворожий настрій щодо радянської влади, сприяння німецьким окупантам.

Серед багатьох однотипних архівно-кримінальних справ, пов'язаних з політичними репресіями даного періоду, зустрічаються такі, що не тільки свідчать про особисту трагедію конкретної особи, але дають можливість і більш повно висвітлити окремі аспекти життєдіяльності радянського вчительства в цей період. Серед них справа Рвач Анастасії Павлівни, арештованої 23 грудня 1944 р., звинувачено її в тому, що вона була вороже настроєна проти радянської влади, проживаючи на окупованій території. Допити відбувалися до 6 січня 1945 р. щоденно в нічний час (із 22-00 до 3 години ранку і пізніше). Із відповідей на запитання стає зрозумілим, що найбільш цікавило каральні органи. Їх більше всього цікавила її педагогічна діяльність. Слідство намагалося довести дворянське походження звинуваченої, мотивуючи тим, що навчатися на вищих курсах діти робітників не могли, а також з'ясовували, в яких громадсько-політичних організаціях вона перебувала[3].

Особлива пильність була до вчителів німецької мови, які, на думку каральних органів, мали найбільше можливостей для налагодження зв'язків і співробітництво з німцями. Їм приписувалася перекладацька діяльність на користь німців. До того ж вивчалася і діяльність учнів в умовах окупації. Ученицю 9 класу Кузнєцову Олену Костянтинівну арештували у 1944 р. за зраду батьківщини: у період німецької окупації працювала перекладачем на біржі праці. Відбувши 3 роки в таборах, все життя носила клеймо зрадниці, і лише у 1991 р. була реабілітована[4].

Але навіть якщо під час окупації вчитель мав відношення до освіти, підозри стосовно його антирадянської діяльності не ставали меншими. Завідуючого школою с. Тернівка, що на Миколаївщині, Цвєтко Сергія Ілліча влада визнала винним у пропаганді і агітації, які проявлялися в закликах до повалення та підриву або послаблення радянської влади. Сам звинувачений пояснив, що він не займався пропагандою і агітацією проти радянської влади, дітей у фашистському дусі не виховував, допитані свідки також нічого конкретного не пояснили, але це на вирок суду не вплинуло. Після відбуття покарання, яке складало 10 років ВТЛ з конфіскацією майна, скривджений вчитель неодноразово звертався із скаргами та проханнями про перегляд справи, але обвинувачення було знято лише в лютому 1991 р.[5].

Подібні звинувачення і вирок отримала студентка педагогічного інституту Біденко Олександра Федорівна, її антирадянська агітація полягала в "розповсюдженні серед радянських полонених антирадянської літератури"[6]. Біденко теж винною себе не визнала, мотивуючи, що радянським військовополоненим вона та інші жінки с. Піски носили продукти харчування, тютюн, прали їм одяг, а разом із тютюном вона передала одному з офіцерів книжку для виготовлення цигарок, із змістом якої не була знайома[7].

Перманентний пошук винних свідчив про свавілля кримінального судочинства, недотримання правових гарантій було нормою функціонування. Звинувачуючи всіх освітян, хто чи залишився на окупованій території, чи працював у Німеччині, чи потрапив у полон, влада явно перестраховувалася.

У методах ідеологічного виховання учительства з насадженням комуністичної ідеології жоден виступ і публікації не обходилися без згадки імені "великого вождя", наведення цитат з його виступів і творів. У цьому служінні "батькові всіх народів" окремі представники каральних органів доходили до абсурду. Так, студент Миколаївського педагогічного училища Мельниченко Василь Григорович звинувачувався у "терористичних намірах на адресу вождя народів та одного із керівників партії". Свідок повідомляв: "Мельниченку В.Г. у жовтні 1946 р. було доручено повісити портрети керівників партії та уряду в приміщенні педучилища. У момент, коли вішав портрет вождя народів, в озлобленій формі заявив: "Начерта его вешать, когда все ходят голодные и разутые, – затем наставил в лоб гвоздь – в лоб вождю народу – и озлобленно заявил, – ему надо было бы давно вбить в лоб и рука не дрогнула бы"[8]. Стосовно портрета Хрущова було сказано: "Дай большой гвоздь, его маленький не выдержит, а то ведь он 500 г хлеба не получает"[9]. До проявів інакомислення, за які студента звинуватили у антирадянській агітації, слідчі віднесли: "Сейчас ещё дают хлеба по 500 г, а может быть скоро совсем не дадут, придется кушать, как цыганам, ковылу". "Вот дураки, приехали (про повернення репатрійованих), поживут и узнают, что это за жизнь, тогда постараются живыми зарыться в землю, чем так жить"[10]. Подібні приклади висловлювань часто-густо зустрічаються і в інших архівно-кримінальних справах репресованих. Навряд чи співробітники каральних органів щось вигадували з приводу факту таких розмов освітян, адже реакція останніх на жахливий продовольчий стан в країні була цілком природною. Однак, ці розмови мали, мабуть, іншу спрямованість, ніж "зв'язок з американськими військовими властями чи антирадянська агітація". Крім того, далі розмов справа не йшла. Відбувши покарання (5 років ВТЛ), у 1956 р.

неблагонадійного студента було реабілітовано, оскільки "за характером висловлювання Мельниченка В.Г. складу злочину, передбачуваного ст. 54 – 10 ч. 1 УК УРСР, не містять"[11].

І, звичайно, не можна відділяти від каральної політики держави її збройне протистояння з оунівським підпіллям – УПА у 1944 – 1952 на західних Українських землях, що перетворилося у справжнє побоїще з обох сторін, від якого часто-густо страждало і цивільне населення. УПА була єдиною силою, що могла протистояти сталінському режимові. Державна культурна політика була підпорядкована завданню будь-якими засобами покінчити з національно-визвольним рухом. Саме ці фактори стали домінуючими при формуванні педагогічних кадрів за загальноприйнятим стандартом Радянського Союзу.

УПА мала своїх прихильників і на Наддніпрянській Україні. Так, у доповідних Кагановичу другої половини 1947 р. від секретарів обкомів надходила інформація про діяльність УПА, антирадянську агітацію та поширення листівок із закликом до молоді під назвами "Молодь України", "Селянин України" та газети "Клич крові"[12]. Багатьом заарештованим іноді просто приписували зв'язок або приналежність до ОУН., хоча насправді вони не мали з ними жодних стосунків. За приналежність до антирадянської організації українських націоналістів 23 серпня 1946 р. було засуджено вчителя СШ №3 м. Миколаєва Галинського Костянтина Наумовича, а 21 жовтня 1946 р. кримінальну справу припинено із-за відсутності доказів його вини[13].

Більшовицька влада здійснювала жорстку і підступну боротьбу проти УПА, розколюючи і знесилюючи її методом провокації і фальсифікації. Так, кадебістами було вбито Бухала Максима Трифоновича, який учителював у Копиткові Острозького району. Його тіло було кинуто до криниці, при цьому поширювалася версія, що це зробили бандерівці, буцімто за те, що працював у радянській школі[14].

З метою остаточно придушити в людях навіть найменший потяг до власного волевиявлення, а тим паче – інакомислення, до рук каральних органів потрапляли і ні в чому не підозрювані вчителі. У дію вступала фальсифікація, серед них приписування злочинів. Виснажливі нічні допити, жорсткий психологічний тиск, тенденційне трактування фактів – ось що чекало вчителів, які потрапили до слідчих органів. Завуча Миколаївської СШ № 4 Сорокапуда Михайла Павловича після допитів, які тривали з 2 квітня 1944 р. по 16 квітня 1945 р, засуджували за те, що "при німецькій окупації м. Миколаєва у березні 1942 р. був завербований в організацію ОУН, де проводив оунівську роботу, зв'язувався з кадровими оунівцями-західняками і під їх керівництвом вербував нових членів ОУН, поширював оунівську літературу і розквартирував членів ОУН. Ним було завербовано двоє людей". Вирок грунтувався лише на суперечливих свідченнях вчителя як на попередньому слідстві, так і в суді. Так, на попередньому слідстві Михайло Павлович визнав себе винним у належності до ОУН, у поширенні націоналістичної літератури та т. ін., а на судовому засіданні він заявив, що від попередніх свідчень відмовляється, оскільки вони були дані під фізичним впливом слідчого. Але на призначення міри покарання це не вплинуло (10 років ВТЛ з позбавленням прав на 5 років та конфіскацією майна). При досліджуванні справи, Сорокапуд М.П. від раніше даних свідчень відмовився, наголошуючи, що "оговорив себе у зв'язку із застосуванням до нього фізичних мір дії слідчого"[15].

Під прикриттям боротьби з буржуазною культурою переслідувалися будь-які прояви українського патріотизму. Термін "буржуазний націоналіст" поширювався на інакомислячих та неблагонадійних учасників освітнього процесу, на осіб, які дотримувалися національних, соціально-демократичних, взагалі будь-яких некомуністичних поглядів, або осіб, які розглядалися як "соціально-небезпечні" за своїм походженням (чи походженням своїх батьків) чи фахом. До буржуазних націоналістів післявоєнна влада відносила також тих, хто виявляв хоча б пасивний опір владі або висловлювали в різних формах незадоволення існуючим режимом.

Навіть уподобання чогось українського сприймалося як націоналізм, а людина з такими поглядами вважалася неблагонадійною і перебувала під пильним наглядом органів держбезпеки. Вчителька Сінгалевич (Дуцько) Наталія Романівна була дружиною справжнього патріота своєї батьківщини, організатора капели бандуристів (з 1944 р.) при Львівському будинку народної творчості. У бесідах перед концертами її чоловік Юрій Сінгалевич розповідав про кобзарів-бандуристів, про українську пісню та народні музичні інструменти, цікаві та повчальні епізоди з історії України. Все це призвело до переслідувань та допитів. Після трагічної смерті чоловіка (1947 р.) дружина продовжує його справу. Але "недремлющеє око" правоохоронних органів не могло змиритися з тим, що знову звучала рідна, невмируща українська пісня, про правду розповідали бандури, а тому народну вчительку у квітні 1950 р. було заарештовано. Страшні роки неволі, каторжних робіт на засланні в сибірській тайзі не зламали покликання українського педагога, і Наталія Романівна організовує капелу бандуристів з поселенців-каторжан. Правоохоронці не могли нічого забути-пробачити вчительці, яка навіть в умовах неволі наважилась грати на українському інструменті, пропагувати бандуру і українську пісню. Тільки у 1966 р. вона однією з останніх спецпоселенців повернулася в Україну. Та й тут зазнала поневірянь. Довго не приписували у Львові, поки, нарешті, поселилась у скромному будинку дідуся, замінивши прізвище на Дідушак[16].

Чистки, які проводилися серед вчительства у післявоєнні роки, продемонстрували очевидне переміщення акцентів у кадровій політиці центру стосовно регіонів. У цій політиці на перший план виходить боротьба з проявами так званого "буржуазного націоналізму" – один з наслідків імперської ідеології, наполегливо культивованої Сталіним у радянському суспільстві після війни. "Націоналісти" в умовах перманентної боротьби режиму з черговими "ворогами народу" повинні були виконати роль, яка в минулому відводилась троцькістам, представникам небільшовицьких партій, різного роду "уклоністам" та іншим "шкідникам".

Разом з тим для фабрикації націоналістичної змови у масштабах всієї країни (за типом політичних процесів

30-х рр.) потрібний був відповідний національний елемент. Тому Сталін зовсім не випадково направив репресивні стріли на радянське єврейство. Євреї не лише були розселені на всій території Радянського Союзу, але і багато з них належали до еліти радянської науки, культури, освіти. В Україні вчителів єврейської національності станом на 1 січня 1947 р. нараховували 4574[17]. Лише в Києві працювало 1325 вчителів-євреїв, що на 231 особу більше, ніж вчителів російської національності[18]. До речі, у наступні роки статистика щодо національності вчителів із зрозумілих причин не фіксувалася.

Починалося з того, що вчителям-євреям, які поверталися із евакуації, не надавали місць для роботи[19]. А закінчувалося, для багатьох – розстрілом. Так, Гофштейна Давида Наумовича, який багато років учителював і писав вірші, 16 вересня 1948 р. заарештували по так званій "справі Єврейського антифашистського комітету". Йому інкримінували націоналістичну діяльність, зрадництво, шпигунство, а 48 липня 1952 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР оголосила вирок Д.Гофштейну і ще дванадцятьом єврейським письменникам: вища міра покарання – розстріл. Вирок виконаний 12 серпня 1952 р.[20]. Викладача єврейської мови Одеського педагогічного інституту Губермана Айзика Шмуйловича 2 грудня 1950 р. було заарештовано органами МДБ Одеської області за стандартним звинуваченням у тих же нескоєних гріхах: націоналістична діяльність, антирадянська агітація, шпигунство на користь однієї з капіталістичних країн і т.п. 19 травня 1951 р. Особлива нарада винесла Губерману вирок: 10 років ув'язнення в спецтаборах Норильська[21].

У країні, побудованій на принципах більшовицької пильності, кожний іноземець за походженням розглядався як потенційний шпигун. Після війни вчителі – українські німці – були приречені носити тавро "ворога народу". Усвідомлюючи це, дехто повертався на батьківщину, але радянська каральна система знаходила їх і тут. Викладачку Галицького університету Радецьку Марію Оттівну 13 лютого 1950 р. засуджено до 25 р. ВТЛ з позбавленням в правах на 5 років та конфіскацією майна[22]. Після її звільнення відомості про місце проживання Марії Оттівни відсутні. Лише в архівно-кримінальній справі зберігаються дві заяви від 11 березня 1955 р. та 9 травня 1955 р. до Генерального прокурора СРСР з проханням повернути їй документи, які були в неї вилучені. Серед них: посвідчення про закінчення педагогічного інституту іноземних мов у Харкові, диплом на звання викладача німецької, французької і латинської мов, трудова книжка, пенсійна книжка, без яких, звісно, вона не могла забезпечити свою старість. Документи повернуті не були, бо до цього часу підшиті у справі. Після звільнення викладачка-німкеня потрапила до Зентенського будинку інвалідів Латвійської РСР, про що свідчать адреси в кінці заяв-звернень[23], які посилала скривджена доля до Головного прокурора Союзу про повернення того, що було здобуте власною педагогічною трудовою працею.

Найбільш драматичним проявом репресивної політики сталінського тоталітарного режиму, яка торкнулася практично всіх, без винятку, верств населення, було переслідування членів сімей засуджених громадян. Трагізм ситуації полягав у тому, що кримінальним злочином ставали родинні зв'язки, тобто категорія стосунків, без якої людина не може існувати взагалі.

Органи влади з недовірою ставилися не лише до іноземців за походженням, до різного роду "інакомислячих", чи інших "ворогів", а й до тих, хто мав змогу спілкуватися з ними, чи були їхніми родичами. Звинувачення педагога-музиканта Барвінського Василя Олександровича головним чином виходили з того, що його дружина німкеня, до речі шлюбні зв'язки з якою були розірвані ще за 30-х років до суду, і з того, що він був ріднею Головного Командира УПА Романа Шухевича (мати Барвінського В.П. – Любович Євгенія і мати батька Шухевича Р. – рідні сестри)[24].

Особисте життя комуніста-освітянина ніколи не було абсолютно вільним від партійного впливу. Партійні збори розбирали випадки шлюбної зради, вживання алкоголю та інших побутових проблем. Навіть вибір супутника життя часто робився з урахуванням ідеологічного моменту ("не рекомендувалось" створювати шлюб з людиною "неблагонадійною" з точки зору походження, наприклад, яка має рідних за кордоном: пізніше "небажаним" для комуністів став вважатися шлюб з людиною єврейської національності і т. ін.). Це була життєва практика, а не регламентована норма партійного життя. Після війни характерним звинуваченням вчителів-жінок було "співмешкання з німцями". Матеріалами справ скоєні злочини не підтверджувалися, а дії не охоплювалися диспозиціями статей 54 – 10, 54 – 14, за якими їх без вини засуджували[25].

У післявоєнні роки застосовувалися різноманітні методи репресивного тиску, важливою складовою якого було тотальне стеження та контроль за населенням. Широко застосовувалося таке звинувачення, як "не повідомлення компетентних органів". Зокрема, студентка Львівського педагогічного училища Паляниця Анна Григорівна була звинувачена у тому, що знала про учасників ОУН, але органам радянської влади про це не повідомила, за що була позбавлена волі та громадських прав[26].

У ті роки перевіркою свідчень заарештованих слідчі себе особливо не утруднювали – головним для них було отримати потрібні зізнання. Так, у справі викладача Цвєтко Сергія Ілліча немає жодних доказів, а тільки є зізнання обвинуваченого. Цього було досить. У проханнях про реабілітацію викладач української мови писав: "Після низки безперервних двохмісячних допитів, загальної кількості я встановити не можу, я, знервований до психічної перевтоми, боячись психічної ненормальності, записав у показанні фразу про свою приналежність до української контрреволюційної організації, копійовану з чужих показань, прочитаних мені слідчим. Звинувачуючи в українському шовінізмі, брали до уваги мій фах викладача української мови та літератури та бажання висвітлити рідкісні форми матеріальної та духовної культури"[27]. Взагалі порушення у ході слідства були нормою. Згадує про методи допитів українська вчителька та учасниця руху опору Галина Дудик: "Не дивлячись на те, що я ще постійно лежала на

носилках (ходити ані сидіти я не могла), почали мене бити ... Б'ють і допитують... Били різними гумами (нагайками). Коли б'ють, втрачається свідомість, дають укол, поливають водою, дають трошки відпочити, а потім починається все з початку. День за днем, ніч за ніччю... Ще вдавалися до застосування якихось наркотиків чи других психотропних речовин. Але вже найгірше було, коли били в п'яти. Це такий жахливий біль, що важко собі уявити, тоді аж голова болить... От такі були слідства[28].

Отже, архівно-слідчі справи відтворюють не лише біографічні відомості про представників освітянської праці та молоді, розкривають долю тих, хто потрапив в жорна сталінських репресій, а й через призму окремої особистості показують ті зміни, що відбувалися у суспільстві, вони віддзеркалюють не лише драматичні долі, життя яких залежало від обставин, але й характеризують освітнє життя України у 1944 – 1953 рр., норми якого на той час підмінювалися правовим свавіллям і завдали великої шкоди суспільству. Вони свідчать, що для підпорядкування діяльності учительства державним інтересам слугував досить широкий спектр заходів, зміст і масштаби яких зазнавали постійного "удосконалення" і розширення: від методів ідеологічного впливу до партійно-державного примусу і до заходів репресивного характеру.

Характерною рисою післявоєнних політичних репресій можна вважати замкнутість їх на рівні виборних осіб: центральних та місцевих. Репресії в учительському та молодіжному середовищі застосовувалися з метою дисциплінувати, перетворити вчителів у гвинтиків радянської системи, а на прикладі покарань давати своєрідний урок іншим. Репресії в колі вчительства служили також засобом вирішення кланових протиріч (були свого роду інструментом забезпечення покірних кадрів). При цьому діяли методи звільнення з установ народної освіти, фальсифікації, фізичного примусу під час слідства, морального і фізичного примусу і навіть знищення.

Репресії щодо усіх верств населення, наслідком чого були деформації суспільної свідомості, не виливалися в організований соціальний протест вчителів, а, навпаки, жахлива обстановка ідеологічного і фізичного терору загострювала інстинкт самозбереження та змушувала до підкори вимогам влади.

Тоталітарно-репресивний спосіб соціальної організації, що існував у післявоєнні роки, був спрямований на знищення зусиль прогресивних учасників загальноосвітнього процесу. Всі репресивні акції партійно-сталінського режиму руйнували не тільки суспільно-педагогічний соціум цього періоду, напрямки інтелектуальної праці, а й деформували розвиток українського суспільства, знижували освітній, культурний і моральний рівень національної інтелігенції, призводили до втрати національного педагогічного досвіду, руйнувань, безповоротних втрат у розвитку українських освітянсько-просвітницьких традицій в Україні.

---

[1]Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 327. – Арк. 20. [2]Там само. – Оп. 24. – Спр. 27. – Арк. 8 – 14. [3]Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), Миколаїв. – Спр. 2494-С. – Арк. 4, 42 – 144, 219. [4]Там само. – Спр. 12034-С. – Арк. 116 – 135. [5]Там само. – Спр. 2493-С. – Арк. 66 – 72. [6]Там само. – Спр. 10737-С. – Арк. 3, 149. [7]Там само. – Арк. 153 –154. [8]Там само. – Спр. 2207-С. – Арк. 3 – 4. [9]Там само. – Спр. 2207-С. – Арк.113. [10]Там само. [11]Там само. – Арк. 145 зв. [12]ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4978. – Арк.16 – 18. [13]ДА СБУ, Миколаїв. – Спр.294-С. – Арк. 255 – 255 зв. [14]Бухало А. Додому повернутися не дозволили // Із криниці печалі: Збірник спогадів та документів. Серія книг "Реабілітовані історією". Вип.1. – Рівне, 1993. – С. 49. [15]ДА СБУ, Миколаїв. – Спр. 10880-С. – Арк. 3 – 185, 186. [16]Жеплинський Б. Спогади // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Книга 1. – Львів, 1993 – С. 554 – 556. [17]ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 327. – Арк. 20. [18]Підрахунки автора на основі даних. – ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2733. – Арк. 11. [19]ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4535. – Арк. 2 – 10. [20]З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. Вип. 1. – К., 1991. – С. 145 – 146. [21]З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – С. 153 – 154. [22]ДА СБУ, Миколаїв. – Спр. 12092-С. – Арк. 121. [23]Там само. – Арк. 118 – 119. [24]ДА СБУ, Рівне. – Спр. П – 34409. – Арк. 1 – 2, 25 – 28, 41 – 54, 66. [25]ДА СБУ, Миколаїв. – Спр. 12339 – С. – Арк. 52. [26]ДА СБУ, Рівне. – Спр. 23190. – Т. 2. – Арк. 382 зв. [27]ДА СБУ Управління в Одеській області. – Спр. 17989-П. – Арк. 103 – 115. [28]Спогади політв'язнів, репресованих і переслідуваних // Літопис голготи України. – Т. І. / Гол. ред. В.Цвєтков. – Львів, 1993. – С.128 – 129.

Олена СЕРГІЙЧУК
Переяслав-Хмельницький

ПРОТЕСТ УКРАЇНЦІВ ПРОТИ ЗРОСІЙЩЕННЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ "ВІДЛИГИ"

Зі смертю Сталіна та приходом до вершини партійно-державної влади М.С.Хрущова – в країні розпочалася лібералізація суспільно-політичного життя. Громадськість України не тільки схвально ставилася до перших кроків лібералізації, але й своїми діями намагалася прискорити та поглибити цей процес. Таке прагнення випливало з того, що український народ в сталінську добу зазнав найбільш жорстоких репресій, переслідувань, зросійщення освіти та культури.

Лібералізація в республіці проходила важко і суперечливо, але загалом сприяла громадському пробудженню і стала суттєвим поштовхом до національного відродження в Україні. Серед різних верств суспільства зростав інтерес до історії свого народу, до національної освіти, української мови і культури. Зигзаги лібералізації, властиві хрущовській "відлизі" значною мірою сприяли розкріпаченню свідомості людей, в Україні стали звучати публічні вимоги, спрямовані на вирішення національних проблем.

Представники української національно-свідомої інтелігенції відкрито висловлювали занепокоєння мовною проблемою, вимагали використання та поширення української мови в усіх сферах суспільного і державного життя. Зокрема, на науковій конференції, де обговорювалися в лютому 1963 р. в Київському університеті ім. Тараса Шевченка проблеми культури української мови, в якій брало участь понад 800 мовознавців, фактично відбулося прилюдне засудження мовної політики. Доповідачі та промовці з гіркотою і болем говорили про принизливе становище рідної мови в Україні, вимагали від влади ліквідувати свідомо створені на шляху її розвитку перепони і обмеження[1]. Такі вимоги набули особливого звучання, коли керівний орган правлячої комуністичної партії в листопаді 1958 р. опублікував тези про реформу освіти, в яких містилося положення про те, щоб батьки самі більшістю голосів обирали, якою мовою навчатимуться їхні діти в кожній конкретній школі. Це означало, що українська мова в республіці залишалася бути не обов'язковою для навчання та вживання.

В Україні таке рішення викликало велике невдоволення громадськості, з'явилися публічні протести проти такої мовної політики. Навіть секретар ЦК Компартії України С.Червоненко та заступник Голови Ради Міністрів УРСР С.Гречуха під тиском громадськості заявляли, що українська мова має залишатися обов'язковою для вивчення у російськомовних школах України, а республіка повинна мати більше прав у сфері освіти, у визначенні державної політики щодо її розвитку.

Представники творчої інтелігенції вбачали в партійних тезах знаряддя нівелювання та знеособлення національної культури та освіти. У листі М.Рильського і М.Бажана "В ім'я людини", опублікованому в грудні 1958 р. в газеті "Правда", говорилось, зокрема, "... єдино правильним розв'язанням питання про вивчення мов у середній школі є рішення про обов'язкове і рівноправне вивчення і української і російської мов у всіх школах УРСР"[2]. Партійні збори київських письменників, присвячені обговоренню тез ЦК КПРС у прийнятій резолюції заявляли: "Віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їх діти, – не можна"[3].

Закон, який був прийнятий в Україні у квітні 1959 р., який ігнорував справедливі вимоги громадськості, науковців республіки. Влада в період хрущовської "відлиги" продовжувала культивувати і насаджувати російську мову, а оскільки навчання у вищих навчальних закладах проводилося російською мовою, рідна мова ставала безперспективною.

Кількість шкіл із російською мовою навчання в республіці неухильно зростала. У 1958/59 навчальному році тут працювало 25,4 тис. шкіл з українською мовою навчання, які охоплювали 3,5 млн. учнів, російськомовних було 4049 шкіл, в яких навчалося 1,5 млн. учнів, хоча питома вага російського населення в Україні була значно нижчою[4]. Тенденції зростання російськомовних шкіл в Україні давалися знати і в наступні роки. В 1965/66 навчальному році кількість шкіл з російською мовою викладання становило вже 4703. Кількість українських шкіл з 1959 по 1965 р. скоротилася – з 25308 до 23574[5]. До того ж варто додати, що переважне число українських шкіл були малочисельними, тоді як школи з російською мовою навчання нараховували по тисячі й більше учнів. Причиною цього було те, що у вищих школах навчання проводилося тільки російською.

Російськомовними були переважно міські школи, але поступово на російську мову навчання переводили українські школи і в селах південно-східного району, на Чернігівщині, Сумщині. У великих промислових центрах, передусім на сході та півдні республіки, такі школи переважали як кількісно, так і числом дітей, які в них навчалися. Так, наприклад, у м. Донецьку в другій половині 50-х років 98 відсотків учнів навчалися в школах з російською мовою викладання, в Харкові – 87%, в Одесі – близько 87%, в Горлівці – 91,3%. У Кримській області було лише три школи з українською мовою навчання, які відвідували близько 600 учнів. У Києві в 1959/60 навчальному році дві

© О.Сергійчук

третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. Протягом першого року дії нововведеного Закону про освіту в республіці додатково з'явилося ще 143 школи з російською мовою навчання[6].

Новий освітянський закон СРСР, зокрема, його український варіант продемонстрував зневажливе ставлення влади до національних мов народів Союзу, став засобом подальшого зросійщення та національного знеособлення народів. Відомий український правозахисник Іван Дзюба, узагальнюючи мовну ситуацію в Україні 60-х років, відзначав: "Стан шкільної освіти в містах України настільки стандартний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та не українських шкіл ледве чи не відносяться до найбільших державних таємниць... Але і ті школи, які називаються "українськими", по суті ними не є. Досить побувати у будь-якій українській школі в Києві, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і, навіть, самі вчителі по-українському "соромляться" говорити, не кажучи вже про учнів"[7].

В умовах "відлиги" у вищій школі України, як і в загальноосвітній, продовжувався процес зросійщення. В Київському медичному інституті з 50-ти кафедр на 45-ти викладачі користувалися російською мовою, у Ворошиловградському й Донецькому педагогічних інститутах навіть на українських відділеннях усі предмети, окрім української мови і літератури, викладалися російською мовою[8].

В 1964/65 навчальному році у восьми університетах України студенти-українці становили 61 відсоток, викладачі-українці – 56 відсотків. Однак лекції читали українською мовою лише 34% викладачів (а в деяких – біля 15 відсотків)[9]. В Харківському та Одеському університетах тільки 10 відсотків лекційних курсів велося українською мовою[10]. В Київському політехнічному інституті лекції українською мовою не читалися зовсім[11].

Така реальність змушувала представників громадськості вимагати від владних структур приймати дієві і конкретні заходи, спрямовані на збереження української мови та розширення сфери її вживання. Газети "Радянська освіта", "Радянська культура", "Літературна Україна", "Правда" отримували численні листи письменників, учителів, викладачів вузів, батьків дітей із закликами відстоювати українську культуру та мову. Боролися із зросійщенням культурного життя письменники Л.Дмитренко, М.Стельмах, С.Крижанівський, М.Рильський, М.Шумило та ін. Їх наполягання та аргументація на користь української мови, історії, культури стали активно підтримувати шестидесятники.

Студентська молодь України, як і багато викладачів вузів, скориставшись послабленням ідеологічного пресингу в кінці 50-х на початку 60-х років, уважно прислухалися до представників нового покоління – шестидесятників. З вірою в оновлення тогочасного суспільства проводили свою творчу діяльність Д.Павличко, І.Драч, Л.Костенко, І.Світличний, В.Симоненко, І.Вінграновський та ін. Вони не лише шукали новаторських форм самовираження, а й піддавали сумніву такі усталені догмати, як "партійність літератури" та "соціалістичній реалізм".

Усе розпочалося з організації студентами Київського театрального інституту і консерваторії театралізованих груп для виконання українських колядок. З часом виник клуб – своєрідне об'єднання молодих митців, які діяли поза межами тогочасних творчих спілок. При клубі, який розмістився в Жовтневому палаці, організовувались секції: любителів кіно, театральна, художня, музична. З приходом до клубу В.Симоненка та В.Стуса молодіжне об'єднання перетворилося на національно-культурний осередок, у діяльності якого суто мистецькі і літературні теми все більше набували громадського і соціального звучання. 12 травня 1962 р. відбувся вечір пам'яті Л.Курбаса. Вечір перетворився на своєрідну маніфестацію проти злочинів сталінізму. Офіційна влада цей вечір характеризувала як "націоналістичне зборище". 23 грудня 1962 р. проходив вечір пам'яті М.Куліша, де вперше на неформальному зібранні з вуст М.Бажана прозвучала згадка про підвали Жовтневого палацу, де в 1930-ті роки сталінська влада розстрілювала письменників[12].

У 1962 р. у Львові також виникає клуб творчої молоді "Пролісок". Клуб очолив літературознавець, аспірант Львівського державного університету М.Косів. Складність діяльності клубу полягала в тому, що саме у Західній Україні національно-свідома інтелігенція була в полі зору особливої уваги партійних та адміністративних органів. Так, у квітні 1959 р. Секретаріат ЦК КПУ обговорив завчасно підготовлену відділом науки і культури доповідну записку "Про деякі недоліки в роботі з інтелігенцією у Львівській обласній партійній організації", в якій говорилося про "відродження націоналістичних тенденцій" серед інтелігенції краю, про якісь невизначені "помилки методологічного та ідейного характеру" в роботі окремих наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР. Особливе невдоволення викликало те, що деякі інтелігенти Львова, як про це йшлося в постанові Секретаріату, не вірно зрозумівши заходи щодо реабілітації засуджених у минулому осіб, "стають на шлях безпідставного виправдовування політичних та ідеологічних помилок, яких ці особи припустилися свого часу"[13]. Секретаріат ЦК КПУ ухвалив спеціальну постанову, в якій серед іншого вказувалося на посилення ідейно-виховної роботи в вузах Львова.

Незважаючи на всеосяжний контроль і тиск партійної, адміністративної влади на студентів, викладачів, науковців у Львові на початку 60-х років згуртувалося ядро молодих інтелігентів, до яких входили: науковець-психолог М.Горинь, мистецтвознавець Б.Горинь, студент-заочник Львівського державного університету І.Гель, викладач цього ж вузу М.Осадчий та інші. Вони виступали проти зросійщення вузів, технікумів та шкіл, за відродження української культури та мови. Цілком можливо, що відносно ліберальна атмосфера "відлиги", активність національно-свідомої інтелігенції сприяла еволюції шестидесятництва, яка привела б до збільшення кількості його учасників та виходу на політичний рівень їх діяльності. Однак партійно-державне керівництво вбачало в цьому русі супротив зросійщенню, великодержавній політиці центру. З кінця 1962 р. розпочинається широкомасштабний ідеологічний тиск на ту частину інтелігенції, яка хоча б трохи вийшла з-під тотального контролю партійно-державних структур[14].

Спроби створення молодіжних організацій мали місце і в інших регіонах України. Так, у 1964 р. в Херсонському мореплавному училищі група курсантів на чолі з Данилом Кушняком створила організацію "Вісники свободи України". Розробили програму, статут, де йшлося про необхідність домогтися передовсім втілення в життя статей Конституції СРСР, зокрема про право нації на самовизначення. Одним із засобів досягнення цієї мети учасники групи вважали проведення всенародного референдуму. Органи держбезпеки "викрили" членів молодіжної організації. Суд, що зустрічалось дуже рідко, врахував юний вік учасників і обмежився виключенням Д.Кушняка з комсомолу і з училища[15].

В перші роки "відлиги" влада певною мірою уникала запроваджувати репресивні заходи проти студентів та викладачів вузів. Перевага надавалася громадським заходам – організовувався моральний тиск на тих, які вважалися відступниками від офіційної партійно-державної політики. Схема роботи партійних та державних органів була своєрідна: для обговорення інформації правоохоронних органів скликали комуністів, комсомольців або ж збори трудових колективів, які під диригуванням представників бюрократичних структур влади засуджували відступників. Партійні збори виключали "винуватців" з партії, комсомольські – з лав "ленінської молоді". Нерідко "громадське засудження" тягло за собою звільнення з роботи чи навчання в вузі. Так, в Івано-Франківському політехнічному інституті учасники зборів звернулися до адміністрації з проханням звільнити з роботи окремих викладачів кафедри іноземних мов з тієї причини, що вони читали самвидавські твори[16].

Подібне мало місце у Луцькому педагогічному інституті, де комсомольські збори виключили з ленінської спілки студенток історико-філологічного факультету Л.Ковальчук та А.Панас за те, що вони "систематично відвідували зборища викладачів вузу В.Мороза та І.Іващенка і сприяли поширенню націоналістичної літератури"[17]. У Львівському державному університеті звільнили з роботи трьох викладачів і виключили з партії та університету студента факультету журналістики Я.Кендзьора[18].

У пресі, на зборах у творчих спілках, наукових закладах і вузах за рекомендаціями партійних та адміністративних органів "громили" письменників, митців, учених, науково-педагогічних працівників за "відхід від партійної лінії" у національному питанні, за "ідеалізацію минулого", "смакування національної самобутності" тощо. Звертатися до національної політики партії і держави для творчої та наукової інтелігенції ставало навіть небезпечно, бо віталася тільки розробка тем, присвячених дружбі народів і благотворному впливові російського народу на інші нації СРСР. В спеціальних фондах бібліотек, за багатьма замками зберігалась література "націоналістичної" спрямованості, бібліографічні показники, де зустрічалися прізвища опальних авторів. Все це супроводжувалося адміністративним переслідуванням людей, яких запідозрювали в "націоналізмі" або ж в зв'язках із самвидавом. За словами очевидця І.Рибалки – доктора історичних наук, професора в Харківському державному університеті адміністративні органи виявили "контрреволюційну" групу студентів. 11 лютого 1958 р. було скликано термінове засідання парткому університету. Доповідачем був секретар обкому партії А.Скаба. Формально говорилось про стан ідейно-політичної роботи серед студентів вузу та про невдалу роботу професорсько-викладацького складу з молоддю, що привело до сумних наслідків. До цього ж, в університеті органами КДБ були заарештовані В.Мишустін, А.Простаков, В.Биркін. Всі вони, за словами А.Скаби, пропагували контрреволюційні погляди і стояли на ворожих позиціях, проголошували мерзотні відгуки про партію і її керівників, про радянський лад, критикували систему виборів. Вони, начебто, мали намір створити організацію, яка б могла очолити боротьбу проти існуючого ладу[19].

Поряд з ідеологічним тиском, в хрущовську добу посилюється цензура над рукописами, що готувалися до друку. Тільки по лінії Головліту УРСР цензорські втручання політико-ідеологічного характеру протягом 1957 року складали 489 (у 1956 р. – 309 випадків). На додаткову рецензію було повернуто 84 рукописи (в 1956 р. – 48)[20].

Атмосфера лібералізації суспільного життя, яка проходила в країні, створювала умови для підготовки наукової та навчальної літератури з гуманітарних дисциплін. З 1957 р. почали виходити українською мовою фахові журнали з природничих і суспільствознавчих дисциплін, які ставали надбанням викладачів та студентів вузів. Серед них – "Український історичний журнал", "Економіка Радянської України", "Радянське право", "Народна творчість та етнографія". За участю науково-педагогічних працівників вузів у 1959 р. вийшов перший том "Української Радянської Енциклопедії", протягом 1954 – 1956 рр. вийшла друком двотомна "Історія української літератури", двотомний "Курс сучасної української літературної мови" (за редакцією Л.Булаховського); започатковано видання журналів "Прапор", "Всесвіт", "Радянське літературознавство"[21]. В ряді вузів стали виходити вісники та тематичні збірники наукових праць. Все це створювало умови для поліпшення підготовки спеціалістів гуманітарного профілю. Однак і в умовах лібералізації партійний апарат продовжував ретельно стежити, щоб гуманітарії та суспільствознавці не торкалися заборонених тем і персоналій, не критикували політику правлячої партії. З цієї причини з журналу "Українська мова в школі" (№1 за 1957 р.) була вилучена стаття доцента Ф.Жилка "Викоренити культ особи в мовознавстві". Зміст статті був спрямований виключно проти роботи Сталіна "Марксизм і питання мовознавства".

До збірника статей кафедри марксизму-ленінізму Київського інституту фізкультури була подана стаття Г.Симонова "З історії здійснення ленінської національної політики на Україні (до питання про українізацію в 1923 – 1925 рр.)". В статті на основі фактичних матеріалів були зроблені висновки про те, що "партійна організація України в 1923 році складалась переважно з комуністів-росіян", що "більшість радянських службовців належала до російської інтелігенції, яка погано володіла мовою корінного населення"; "за національною ознакою радапарат складався лише на 34,3 відсотки з українських кадрів", а "в 1923 р. на керівній партійній роботі було лише 24,5 відсотки українців, в низовому партапараті – 46,8%"[22]. Головліт не допустив названу статтю до друку. Більше того її автор

звинувачувався в тому, що він за "подібними підрахунками перегукувався з буржуазними націоналістами, які кричали, що радянська влада на Україні насаджувалась силами росіян, а не будувалась самим українським народом".

З посиленням цензури та безпосереднім втручанням партійної номенклатури було піддано критиці практично весь доробок Інституту Історії АН УРСР, особливо "Короткий курс історії України" за редакцією С.Білоусова, М.Петровського та ін.; однотомний "Нарис історії України" за редакцією К.Гуслистого, М.Славіна, Ф.Яструбова; перший том чотирьохтомної "Історії України" під редакцією М.Петровського. Автори названих праць звинувачувалися у націоналістичних "збоченнях", у відродженні "реакційних вигадок" В.Антоновича і М.Грушевського. З метою створення "справжньої" історії України, тісно поєднаної з історією російського та інших народів СРСР в Інституті Історії АН УРСР під пильним наглядом Москви розпочалася підготовка нового "Короткого курсу історії України", який ретельно обговорювався і фальсифікувався[23].

Всі праці, які готувалися викладачами, науковцями вузів ретельно перечитувались цензурою, в разі найменшого відходу від ідеологічних установок авторові інкримінували відхід від партійно-класових позицій, що було тяжким звинуваченням – в найкращому випадку автор отримував догану, а в більшості випадків втрачав наукову кар'єру. Так, наприклад, в 1960 р. у видавництві Харківського державного університету готувалася до друку книжка І.К.Рибалки про Директорію УНР. Видавництво надіслало верстку цієї книжки не тільки в Облліт, а й у Головліт до Києва. Там вона потрапила до рук надто пильного рецензента, який у своєму висновку зазначив, що автор широко використовує газети, журнали та іншу пресу, а також архівні фонди Директорії, які за змістом націоналістичні (а це означало, що автор говорив про те, чого читачі не знають, отже він займався пропагандою націоналізму). Врешті-решт обком партії "порадив" провести спільне засідання кафедр історії СРСР і України, на якому обговорювалась верстка книги. Після цього авторові запропонували "повикидати матеріали з націоналістичних джерел" і тільки після цього книгу у скороченому вигляді допустили до видання[24].

Через цензуру та переслідування не були надруковані в 60-х роках роман Андрія Кондратюка "Важке прозріння", поетичні збірники Василя Головобородька, Василя Стуса та інших[25]. Характерно, що переважна більшість навчальної літератури, особливо з гуманітарних та суспільствознавчих дисциплін, яка рекомендувалася студентам та викладачам вузів в навчальному процесі готувалася в Москві, в інших містах Російської Федерації. Підготовлені російською мовою підручники завозилися в Україну і вважалися обов'язковою літературою для вузів республіки. Викладачі вузів України, якщо і готували посібники, то вони обов'язково мали бути по змісту ідентичними російським виданням.

Переслідування представників творчої інтелігенції набували різних форм і характеру[26].

На XXI з'їзді КПРС (січень 1959 р.) М. Хрущов заявив: "У Радянському Союзі зараз немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Це, безперечно, велике досягнення"[27]. Проте "великі досягнення" явно обминули Україну. Саме в часи хрущовської заяви припадають гоніння на шестидесятників, численні судові процеси над громадянами за "антирадянську націоналістичну пропаганду"; судили в Києві, Львові, Тернополі, Чернівцях, Луганську, Луцьку, Сумах, Запоріжжі... Протягом 1954 – 1959 рр. в Україні органами державної безпеки було відкрито 46 антирадянських угрупувань з числа інтелігенції та молоді, в яких налічувалось 245 осіб[28]. Всі вони зазнали різних форм покарань та адміністративного тиску.

В липні 1962 р. був виданий таємний наказ КДБ СРСР, який орієнтував органи державної безпеки на боротьбу "з ворожими проявами антирадянських елементів". Дія цього наказу, закономірно, була поширена і на Україну. Об'єктом особливо пильної уваги стала молодь вищих навчальних закладів та інтелігенція України. Керівництво КДБ намагалося "через агентуру і довірених осіб постійно отримувати інформацію щодо процесів, які відбувалися серед молоді та інтелігенції, вчасно і правильно визначати їхній характер для того, щоб разом із партійними і громадськими організаціями запобігати переростанню політично хибних поглядів та ідеологічно шкідливих помилок в антирадянські прояви"[29].

У серпні 1965 р. "шістдесятництву" України завдано суттєвого удару: влада розпочала інтенсивно переслідувати та арештовувати окремих активістів. У Києві це були студент Я.Геврич, науковець М.Гринь, лаборантка Є.Кузнєцова; у Львові – студент-заочник І.Гель, науковець-психолог М.Горинь, мистецтвознавець Б.Горинь, викладач університету М.Осадчий та аспірант М.Косів; у Луцьку – викладачі педагогічного інституту В.Мороз та Д. Іваненко[30]. Так і не побачила світу книга Д.Павличка "Правда кличе", зазнали переслідувань В.Стус, І.Драч, Л.Костенко та ін. Коли випускник Московського державного університету Л.Лук'яненко поставив питання про державний статус України в складі СРСР, то його в 1961 р. засудили до розстрілу. Пізніше цей вирок було замінено на тривале ув'язнення. Національне відродження почало перетворюватись в "засуджене відродження".

Таким чином, перші кроки десталінізації та лібералізації суспільного життя, що розпочалися в період хрущовської "відлиги", вселяли надію громадськості України на те, що цей процес буде послідовним, всеохоплюючим, і повернення до неосталінізму не відбудеться. Між тим розвиток подій показав, що хрущовська лібералізація була не послідовною. В Україні національна школа була обмежена, ігнорувалася українська мова, культурні надбання. Лібералізацію українська номенклатура не використала для здійснення широкої українізації суспільного і культурного життя. Як і в сталінські часи, вона орієнтувалась на центральну владу і послідовно виконувала рішення і настанови, що надходили з Москви.

Після короткого періоду лібералізації в Україні почалися жорсткі утиски національного життя, освіти й культури.

[1]Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К., 1997. – С. 163. [2]Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи. 1946 – 1980. – К., 1999. – С. 118. [3]Цит. за: Новітня історія України. 1900 – 2000. – К., 2000. – С. 407. [4]Баран В.К., Даниленко В.М. Назв. праця. – С. 132. [5]Див: Новітня історія України. – С. 407. [6]Баран В.К., Даниленко В.М. Назв. праця. – С. 132. [7]Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998. – С. 123. [8]Див: Україна: друга половина ХХ століття. – С. 160 – 161. [9]Чорновіл В. Як і що обстоює Богдан Степчук // Український вісник. – Ч. VI. – Смолоскип, 1972. – С. 26. [10]Історія України: нове бачення. /Під ред. В.А.Смолія. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 370. [11]Чорновіл В. Назв. праця. – С. 27. [12]Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору. 1960 – 1980 років. – К., 1995. – С. 18 – 19. [13]Там само. – С. 21 – 24. [14]Там само. – С.21 – 24. [15]Див: Україна: друга половина ХХ століття. – С. 64. [16]Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6160. – Арк. 46 – 50. [17]Там само. – Арк. 51 – 54. [18]Там само. – Арк. 69 – 74. [19]Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. – Харків, 1999. – С. 134 – 135. [20]Історія української культури. Збірник матеріалів і документів / Упоряд.: Б.І.Білик., Ю.А.Горбань, Я.С.Калакура та ін.; За ред. С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука. – К., 2000. – С. 428 – 430; Історія України: Хрестоматія / Упор. С.М.Клапчук (кер.) та ін. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 243. [21]Див: Україна: друга половина ХХ століття. – С. 149; Панчук М., Войналович В., Галенко О., Геник М., Горбань Ю. та ін. Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект. – К., 2000. – С. 231. [22]Див: Історія України: Хрестоматія. – С. 244 – 245. [23]Див: Історія України: нове бачення. – С. 358 – 359. [24]Рибалка І.К. Назв. праця. – С. 136 – 137. [25]Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – С. 13. [26]Див.: Україна: друга половина ХХ століття. – С. 64; Українська інтелігенція під судом КГБ. – С. 196 – 197. [27]О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959 – 1965 годы // Правда, 1959 г. от 18 января. – С. 1, 2. [28]ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 85. – Арк. 251. [29]Там само. – Спр. 109. – Арк. 426 – 428. [30]Там само. – Оп. 24. – Спр. 6160. – Арк. 23 – 24.

Олеся СИСИН
Дрогобич

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ЛЬВІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ століття

Місце тієї чи іншої нації в світовій спільноті, ступінь розвитку і самовираження народу найбільш яскраво характеризує рівень його духовної культури. Німецький філософ та етнограф Йоганн Гердер стверджував, що між культурним розвитком людства і кожним окремим народом існує нерозривний зв'язок. Він проявляється в комплексі ідей, уявлень, традицій, норм, переживань, наукових систем та релігійних вірувань і являє собою величезний потенціал усього духовного досвіду нації, визначає рівень її інтелектуального, морального та естетичного розвитку.

Духовна культура населення Львівщини є складовою частиною національної культури України і відображає, в першу чергу, духовну сферу життєдіяльності українського суспільства та є живим втіленням всіх процесів, які відбуваються в ньому. Друга половина ХХ століття для України в цілому і Львівщини зокрема, характеризується складними і суперечливими етнокультурними процесами. Адже, "...розвиток української національної культури протягом ХХ сторіччя відбувався в досить складних історичних умовах, часто екстремальних (відчуження хлібороба від землі, від рідної мови, війни, економічні кризи, розруха, репресії, політичні та ідеологічні утиски, радянська уніфікація культури)"[1]. За останні півстоліття Львівщина пережила період утвердження тоталітарної радянської системи, періоди її послаблення, застою, розпаду, духовного та національного відродження. Стан духовного життя населення регіону другої половини ХХ століття можна охарактеризувати відповідно до цих періодів, як стан кризи національної культури (1939 – 1989 рр.) та як стан національного відродження (1989 – 1990 рр.). Щоб глибше осмислити кожен з цих станів, треба насамперед уяснити, що являють вони собою з точки зору методології. "Доцільно розрізняти дві форми духовної кризи, які переживають у своїй історії ті чи інші народи. Перша форма стосується народів, котрі не є об'єктом чужоетнічного насилля, а самі виступають в цій якості. Це народи-імперії.

Друга форма стосується народів, що стали об'єктом зовнішньої експансії і потрапили внаслідок цього в колоніальну залежність"[2]. Розуміючи, що даний регіон став об'єктом радянської експансії, можна зробити висновок, що самобутня культура краю витіснялася культурою пануючої верхівки. Якщо в період 1939 – 1989 рр. спостерігається занепад традиційних форм духовного життя, то в період послаблення тоталітарної системи (кінець 80-х років ХХ століття) в етносоціальному середовищі регіону виникає потяг захистити власні національні культурні цінності й духовну самобутність. Цей період в історії України, Львівщини зокрема, можна охарактеризувати як стан національного відродження або етноренесансу, коли народ, який став об'єктом експансії, починає усвідомлювати свою національну гідність. Закономірним наслідком цього процесу є те, що "культура надає політикам певних світоглядно-духовних орієнтирів, а політики прагнуть створити для етнокультури певні інституціональні структури, найповнішим виразом яких є національна державність"[3].

В 1991 році Україна отримала державну незалежність. Значну роль "українського П'ємонту" – етнічної

© О.Сисин

консолідації українців відіграє Львівщина. Здавалося б, не має ніяких перешкод для всебічного розвитку етнонаціональної культури, але виявляється, що ренесанс етнічної культури шкутильгає на обидві ноги й на кожному кроці. В першу чергу це пов'язано, на думку професора Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка В.Борисенко з тим, що в культурному житті України найбільш яскраво в певні історичні періоди проявлялися і продовжують проявлятися тенденції (архаїчна, більшовистсько-нігілістична, футуристична), котрі свідчать не про духовне відродження, а духовну кризу українського суспільства[4].

Що ж спричинило подібну ситуацію? Чому після десятиріччя самоутвердження себе як державної нації ми не можемо похвалитися глибоким знанням своєї культури, в першу чергу духовної?

В даному дослідженні важливо вияснити, які чинники (історичні, соціальні, політичні, демографічні, міграційні, територіальні та ін.) мали вплив на розвиток духовної культури Львівщини другої половини XX століття.

Позбувшись одного колонізатора (Польщі), Львівщина разом з іншими західноукраїнськими територіями внаслідок пакту Молотова – Рібентроппа від 23 серпня 1939 року потрапила в обійми радянського тоталітарного режиму, який піддав культуру суттєвій трансформації. Національне питання в Радянському Союзі вирішувалося не шляхом консолідації нації, на основі корінних етносів, а відбувалася їх уніфікація в рамках багатоетнічної держави, де етнічні регіони використовувались як підрозділи централізованого планування й кадрової політики. Можна зробити висновок, що в регіоні дальше продовжувалося стримування процесу етнокультурної консолідації західноукраїнських земель. Радянська влада з перших днів свого існування розпочала денаціоналізацію культури краю.

Визначальною рисою духовної культури Львівщини, як і України в цілому, стала одноманітність, яка підсилювалася ідеологічним характером, відвертим нехтуванням української мови та інтересів місцевого населення. Одним із перших перетворень радянської влади в галузі культури краю стали заходи в системі освіти. В "Доповідній записці Наркомату освіти УРСР ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР про систему шкіл в Західній Україні" від 30. 09. 1939 р. передбачалося "... систему бувших так званих "народних" шкіл і систему привілейованих гімназій реорганізувати, створивши відповідно до системи народної освіти УРСР і СРСР єдину систему шкіл народної освіти...", а також "факультет теології (богословський) ліквідувати, студентів перевести на факультети: філологічний та історичний"[5].

Позитивним моментом цього документу було те, що "навчання в усіх школах повинно бути безплатне і обов'язкове... навчання провадити рідною мовою: українською, польською, російською, єврейською"[6]. А вже в Постанові Раднаркому УРСР "Про реорганізацію початкових і середніх шкіл на території західних областей України" від 4 березня 1940 року намічено курс на зросійщення регіону, який прикривався реченням: "запровадити обов'язкове вивчення української і російської мов, а в школах з українською мовою – вивчення російської мови".

В "Довідці Львівського обкому КП(б)У про школи Львівської області 1945/1946 навчального року від 25 лютого 1946 року" простежувалася чітка ідеологізація навчання: "Більшість учителів шкіл області забезпечують якісне викладання навчальних предметів і забезпечують ідейно-політичне виховання учнів. Зростають піонерські та комсомольські організації в школах..."[7].

Ретельній обробці піддавалися вищі навчальні заклади Львівщини, пересіювався час від часу їх викладацький склад. Щоб знищити у Львові потужний суспільно-гуманітарний науковий осередок Постановою Президії Академії наук УРСР було ліквідовано в м. Львові відділи науково-дослідницьких інститутів історії України, літератури та економіки, частину наукових співробітників цих відділів переведено до Києва. В знак протесту проти цих дій академік Щурат заявив: "... Под видом концентрации научных украинских деятелей в Киеве, происходит уничтожение Львова как культурного украинского города. Это очевидно на языке советском называется ликвидация украинского буржуазного национализма... ликвидация гуманитарных научных учреждений во Львове – это не только русификация города, а уничтожение его украинской физиономии, всего того, за что боролся Иван Франко и другие"[8].

Духовним оборонцем нації на території Львівщини була греко-католицька церква. Тому значного удару по духовній культурі Львівщини завдали заходи московського керівництва, спрямовані на її ліквідацію. В доповідній записці Управління НКВД УРСР про діяльність греко-католицької церкви в 1941 – 1944 рр. від 17 вересня 1944 року говорилося: "... духовенство продолжало проводить среди населения активную антисоветскую деятельность, предсказывая скорую гибель Советской власти... Униатские церкви и монастыри являлись местом нелегальных сборищ украинских националистов и немецкой агентуры, а попы и монахи были источниками распространения различных антисоветских клеветнических измышлений"[9].

У листі Львівського виконкому та Львівського обкому КП б У до Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У (1944) про ставлення органів радянської влади на Львівщині до церкви, адресованого товаришу М.С.Хрущову акцентувалася увага на те, що "особливої уваги заслуговує діяльність служників релігійних культів, яку вони проводять через широко розвинену мережу костьолів, церков та молитовних будинків"[10].

Наступним кроком на шляху розправи над духовенством Львівщини став Лист Ради в справах Російської православної церкви при Раднаркомі Союзу РСР до М.С.Хрущова про план заходів щодо ліквідації греко-католицької церкви від 20 квітня 1945 року, в якому головний акцент робився на тому, що "русская православная церковь в настоящее время может и должна сыграть значительную роль в борьбе против римско-католической церкви и против униатов..."[11].

Таким чином, стравлюючи різні релігійні конфесії одна на одну, звинувачуючи греко-католицьку церкву в

тісному співробітництві з фашистами, різними методами і способами сіючи в народі ненависть до її служителів, радянська влада твердо і впевнено йшла до своєї мети. Про це свідчить Доповідна записка Львівського обкому КП(б)У про хід ліквідації греко-католицької церкви від 5 вересня 1945 року, адресована М.Хрущову. Ось її окремі тези: "Всего органами НКГБ арестовано 78 человек священников униатской церкви и связанных с ними оуновцев и активных верующих греко-католического вероисповедования"[12]. В цьому ж документі, наводяться висловлювання професора І.П.Крип'якевича на захист церкви, проти репресій у Львові: "Арест священника – это арест духа народного. Арест митрополита – это арест всей Галиции. Советское правосудие теперь должно оправдать себя перед массами – либо осудить священников, либо признать свою полную несостоятельности и этим ещё более привлечь к себе недоверие и нелюбовь. Массы борются с Советской властю, правда пассивно, но борются"[13]. Резюме цієї записки свідчило про те, що партійні працівники проводять роботу на з'єднання греко-католицької церкви з православною.

Російській православній церкві відводилася роль вірного прислужника органам НКВД, що ставило її в принизливе становище. Священиків примушували доносити в відповідні органи, порушуючи таємницю сповіді; широко використовували їх як агентуру компартійних органів. Апогеєм розправи над греко-католицтвом став Львівський псевдособор (1946 р.), який поставив у цій справі останню крапку.

Розгорнулася боротьба проти товариств та громадсько-просвітницьких організацій, які мали значний вплив на розвиток культури краю, культивували народні традиції, дбали про самобутність та захист особливостей народної творчості регіону.

В першу чергу було ліквідовано Наукове товариство імені Тараса Шевченка (1940 р.). Усвідомлюючи роль даного товариства не тільки як наукової чи громадсько-просвітницької установи, а й розуміючи його національну сутність, вже в Доповідній записці Наркомату освіти УРСР ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР про систему шкіл в Західній Україні від 30 вересня 1939 року окремим пунктом зобов'язувалося Академію наук УРСР "вивчити стан товариства і дати пропозиції на розгляд ЦК КП(б)У і РНК УРСР щодо напрямку його діяльності"[14]. У 1940 році 14 січня було скликано Надзвичайні збори Наукового товариства ім. Шевченка, на яких було вирішено його подальшу долю. Ось окремі тези з Протоколу Надзвичайних зборів Наукового товариства ім. Шевченка у Львові про саморозпуск від 14.01.1940 року: "Товариство можна б зберегти в цілості, але праці в ньому не буде, бо радянська влада таких товариств не визнає..."[15]. Як підсумок діяльності Товариства можна вважати перший пункт ухвали Надзвичайних зборів: "Вважаючи на те, що Наукове товариство ім. Шевченка відіграло свою роль в історії визвольного руху українського народу проти економічного, політичного й культурного гніту панської Польщі, а в зв'язку зі злученням українського народу в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, для західних областей УРСР створені винятково сприятливі умови для всебічного розвитку радянської культури – Наукове товариство ім. Шевченка ліквідувати"[16].

Припинили свою роботу товариства "Рідна школа" (1939 р.), "Просвіта" (1939 р.), ряд інших громадських організацій Львівщини, які були центрами національно-виховної роботи серед українства.

Уніфікація культури, намагання шляхом "зближення і злиття націй" створити "єдину історичну спільність – радянський народ" знеособлювали українську культуру, мову, традиції. Для цього залучали відповідальних працівників, які приїжджали на Львівщину з східних областей України або ж з Росії.

Перші роки радянської влади на Львівщині співпали з роками "жданівщини" (1946 р. – поч. 1950-х років). Свою назву даний період отримав від прізвища головного ідеолога ЦК ВКП(б) А.О.Жданова, який розглядав культуру як один із найважливіших засобів ідеологічного виховання радянського народу, вважав за необхідне спрямовувати розвиток мистецтва, літератури в дусі нових потреб нашої великої епохи. Яскравим проявом цієї політики можуть слугувати публікації в літературному громадсько-політичному журналі "Жовтень", який починає виходити у Львові з 1951 року. Наприклад, в рубриці "Народна творчість" за 1951 рік опубліковані: думи: "Про ясного сокола" (дума про Сталіна), "Про нашу гордість вітчизняну", "Про Дніпро й Каховку", пісні про Сталіна: "Визволив нас батько Сталін", "Сталін – вождь наш дорогий", "Як зі Сходу замаяли червоні прапори", коломийки й частушки про Сталіна[17].

В цій же рубриці за 1952 рік друкувалася підбірка пісень, трактованих, як народні – "Сталін – сонце наше ясне" та коломийки (№ 6, № 10, № 11), присвячені знову ж таки Сталіну.

З 1953 року дана рубрика в журналі зникає. В культурі ера нехтування народними традиціями, схиляння перед низькопробними, в художньому плані, але високо оціненими в ідейному, творами мистецтва триває. Теми майбутніх "шедеврів" митцям нав'язувалися зверху, часто не компетентно. Ідеологічна кампанія дала поштовх також до зневаги власної культури і схиляння перед культурою "старшого брата" (російською культурою). Замість різноманіття форм, жанрів та стилів в мистецтві та літературі запанував метод соціалістичного реалізму, який розпочав добу бездуховності та претензійності.

Потрапляли під пильний контроль компартійного керівництва і культурно-освітні установи. В 1939 році було проведено реорганізацію музеїв Західних областей України, ретельно вивчено їх експозиції, приведено до вимог компартійних органів. Ставлення партійного керівництва до музейної справи на Львівщині чудово простежувалося в виступі секретаря Львівського міськкому КП(б)У П.Йови на Пленумі Львівського обкому партії про експозиції Львівських музеїв 29 – 30 серпня 1946 року: "... нам відомо, що в місті Львові є багато музеїв (в місті їх 6). При більш детальному знайомстві з музеями, і зокрема з історичним, встановлено, що побудова експозиції в історичному

музеї не відповідає нашій марксистсько-ленінській періодизації історії України. Етнографічний музей перенасичений старовиною, але нам відомо, що етнографія вивчає побут не тільки з історичного минулого, але і теперішнього часу... Володимир Паньків подав проект побудови парку-музею на вільному повітрі. Ця ідея хороша. Але коли подивитися на цю схему і проект... не тяжко побачити буржуазно-національну схему.

Він пропонує в першу чергу популяризувати стародавню хатку, церкву з бойківщини (гуцульщини) і т.д., але ні в якому разі не пропонує показати в цьому музеї наше сучасне життя"[18].

Подібного характеру виступ прозвучав на Пленумі Львівського міськкому КП(б)У про діяльність гуманітарних установ з уст секретаря парторганізації філіалу Академії наук УРСР І.П.Гнипи 6 вересня 1946 року: "Є у нас етнографічний музей. До нього руку приклав ще М.Грушевський. В цьому музеї ви не побачите нічого іншого, як стару українську хату, гуцульський одяг, в якому зараз не ходять. Щоб розвинути націоналізм, щоб показати населенню хату, яка існує 100 років. Замість того, щоб показати колгоспне життя, перебудову міста Львова, ставлять українську хату, запорожця – і на цьому кінчається"[19].

Проте, однією із найважливіших подій в історії Львівщини цього періоду, на думку представників уряду, було створення у Львові філіалу Центрального музею В.І. Леніна, відкриття пам'ятнику основоположникові більшовицької партії і Радянської держави.... Філіал Центрального музею В.І.Леніна став науковим центром пропаганди марксизму – ленінізму, могутнім засобом виховання трудящих західних областей в комуністичному дусі.

Таким чином, вся культурна політика краю набула яскраво вираженого ідеологічного характеру, яка не мала нічого спільного з традиційною народною культурою. Орест Субтельний вдало охарактеризував період "жданівщини", як "похоронний дзвін по скромному повоєнному ренесансу української культури"[20].

Певні проблиски в сфері духовної культури намітилися після смерті Й.Сталіна, в період хрущовської "відлиги". Однак ці події не мали суттєвого впливу на ставлення до релігії, мистецтва, літератури, прояви національного вважалися і дальше пережитками і забобонами. Прикладом цього є стаття М.Хрущова "За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу", опублікована в журналі "Жовтень" (№ 9) за 1957 рік, в якій головна лінія розвитку культури полягає в тому, "щоб література і мистецтво були завжди нерозривно зв'язані з життям народу, правдиво відображали багатства і багатогранність нашої соціалістичної дійсності, яскраво і переконливо показували велику перетворювальну дійсність радянського народу, благородство його прагнень і цілей, високі моральні якості. Найвище суспільне призначення літератури і мистецтва – піднімати народ на боротьбу за нові успіхи в будівництві комунізму"[21]. З приводу цього С.Бандера в статті "В національній політиці Хрущов іде слідами Сталіна" написав: "Рамки, які большевицька Москва залишає для національного розвитку поневолених народів, визначені сталінською формулою: "Культура – національна формою, соціялістична змістом"[22].

Темпи нищення етнічної культури Львівщини зросли в період застою. В життя населення масово впроваджувалися уніфіковані загальнорадянські форми святково-обрядової культури, які не мали нічого спільного з народними. Те, що передавалося народом з покоління в покоління вважалося "захопленням архаїзмом", "ідеологізацією минулого". Релігія була оголошена поза законом.

Відверте нехтування надбанням духовної культури краю, ігнорування національної самобутності та народних традицій, жорсткий ідеологічний контроль породили довгі роки нігілізму і бездуховності. Але це й послужило поштовхом до національно-культурного відродження, яке сколихнуло Львівщину на зламі 80 – 90-х років XX століття. Феномен цього явища виявився тоді для багатьох незрозумілим, викликав неоднозначні оцінки. Темпи повернення до національних витоків були швидкими і нестримними. Протягом 1989 – 1990-х років відновили свою роботу: "Просвіта", "Рідна школа", Товариство української мови ім. Шевченка. Виникли товариства: "Холмщина", "Надсяння", "Лемківщина". Створилися сприятливі умови для виявлення та самоутвердження культури національних меншин: Товариство Польської мови, Товариство шанувальників вірменської культури "Ахпюр", Товариство шанувальників єврейської мови та культури ім. Шолом-Алейхма. З метою відродження та збереження народних традицій і фольклору виникло Товариство Лева. Створюються народні колективи. Повернулася із забуття греко-католицька церква, відкрилися раніше закриті духовні установи. Культура звільнилася від ідеологізації.

За останнє десятиріччя повернулася на Львівщину народна святково-обрядова культура. Масовими стали шлюби в церквах, обряди хрещення дітей. Практично в кожному населеному пункті Львівщини на початку 90-х було створено музеї або куточки української старовини.

Період зросійщення, бездуховності, денаціоналізації не пройшов безслідно. Це відчувається особливо гостро в останні роки. На фоні економічних негараздів у більшості населення за періодом всенародного піднесення, ейфорії, наступив період глибокої апатії, що сприяє проникненню в Україну (в Львівщину зокрема) чужорідних культур. Під їх впливом втрачає своє специфічне обличчя українська пісня – душа народу. Замість її популяризації, поширення і пізнання інших надбань духовної культури регіону, в громадських місцях, де найбільше буває молодь, звучать, так звані, російські шлягери (переважно низькопробні). Знову йде засилля чужого, бездуховного. Наслідком цього стало вбивство у Львові в травні 2000 року українського композитора Ігоря Білозіра.

Отже, довгі роки безвір'я, заідеологізованості, відвернення від народних джерел зробили значну прогалину в стані духовної культури Львівщини. Незнання молодим поколінням традицій, звичаїв своїх предків, спричинило низький рівень національної свідомості. А це в свою чергу позначилося на економічному та політичному статусі держави в цілому.

[1]Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. – К., 2000. – С. 7. [2]Попов Б., Ігнатов В., Степико М. Житття етносу: соціокультурні нариси. – К., 1997. – С. 174. [3]Там само. – С. 177. [4]Борисенко В. Вказ. праця. – С. 7. [5]Державний архів Львівської області (Далі: ДАЛО). – Ф.Р – 163. – ОП. 2. – Спр.78 – Арк. 26 – 31. Копія. [6]Там само. [7]ДАЛО. – Ф.П.З. – Оп. 1. – Спр.577. – Арк. 7 – 10. [8]Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі: ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2843. – Арк. 17 – 22. [9]ДАЛО. – Ф.П.З. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 3 – 6, 17 – 20. – Копія. [10]ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 887. – Арк. 6, 7. [11]Там само. – Спр. 1638. – Арк. 97 – 100. [12]Там само. – Спр. 1639. – Арк. 103 – 113. [13]Там само. [14]ДАЛО. – Ф.Р. – 163 – Оп.2. – Спр.78 – Арк.26 – 31. Копія. [15]Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 309. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.93 – 96. – Рукопис. Оригінал. [16]Там само. [17]Мельничук Ю. Дзеркало Сталінської політики миру і прогресу // Жовтень. – 1952 – № 5. – С. 88. [18]ДАЛО. – Ф.П. З. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 161 – 162. – Стенограма. [19]Там само. – Ф. П. 4. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 79. – Стенограма. [20]Субтельний О. Україна. Історія. – Київ, 1991. – С. 428. [21]Хрущов М. За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу // Жовтень. – 1957. – № 9. – С. 12. [22]Бандера С. Перспективи української революції. – Видання ОУН, 1978. – С. 365.

Оксана ТУПИК
Київ

НЕОЯЗИЧНИЦТВО В УКРАЇНІ (на прикладі РУНВіри та Рідної Віри)

Для релігійної ситуації в Україні характерна складність, динамічність та мозаїчність. За останні десять років, крім традиційних (насамперед християнства), досить значного поширення набули новітні релігійні течії. На кінець 1999 р. в Україні діють майже 2 тис. нетрадиційних релігійних громад понад 50-ти віросповідних напрямків. Частка неоязичників серед них складає 1,8%[1]. Як слушно зауважує В.Шнирельман, неоязичництво охоплює переважно християнські регіони та майже не зачіпає мусульманські і тісно пов'язане зі сплеском етнонаціоналізму[2]. Але не слід вбачати між неоязичництвом і націоналізмом одне й те саме, як це роблять деякі дослідники. Звичайно, неоязичницькі течії не тотожні давньослов'янському язичництву. Їхня діяльність має важливе значення для реконструкції та впровадження в життя деяких елементів вітчизняної духовної культури, відродження насамперед не тільки (і не стільки!) дохристиянських релігійних вірувань, а й майже забутих прекрасних давніх народних звичаїв, традицій та обрядів, пісень і танців. Язичництво – це не просто філософія, релігія чи ідеологія. Це сукупність життєво-родових принципів буття людини. Саме цим можна пояснити живучість язичництва, його невикоріненість з людської свідомості[3].

Для неоязичництва в Україні, як і для неоязичницького руху в світі в цілому, є характерним ряд проблем, чому є кілька причин. Для їх вирішення необхідно, по-перше, навчитися "творчо поєднувати реставраційну, музейну роботу… з новотворчою, перспективною так, щоб діяльність неоязичницьких громад не перетворювалась на фольклорну гру… і не була схожа на театральне ліцедійство"[4]. По-друге, відмовитися від надмірної критики християнства. Так, на відміну від інших новітніх релігійних течій, які щодо традиційних церковних інституцій займають оборонну позицію, неоязичництво виступає як опозиційний рух, претендуючи на звання національної релігії.

Неоязичництво в Україні представлене багатьма течіями (РУНВіра, Рідна Віра, Великий Вогонь, Ладовіра, Собор Рідної Віри тощо). Їх об'єднує ідея відродження дохристиянських вірувань українців. Саме в поверненні до прабатьківської релігії вбачається ними культурне та духовне відродження української нації. Основоположник Рідної Віри В.Шаян писав: "Мусимо ствердити основний факт, що вся наша старинна історія пропала разом із приходом християнства. Залишилися її дрібні сліди в самих хроніках християнських монахів, які для слави династії княжого роду не могли не згадувати про їх предків, що княжили перед Володимиром"[5]. Неоязичництво є свого роду "екологічною релігією". Природу, за неоязичницькими переконаннями, слід постійно плекати, дбати про неї, бо вона – своєрідне вмістилище для душі[6]. Природа української душі – це "піднесена радість життя чи космічне існування на вищих щаблях самоусвідомлення"[7].

Давню віру сповідує в основному частина національно орієнтованої інтелігенції, вбачаючи в християнстві чужу, поневолюючу для України релігію. Серед неоязичників є громади, оформлені організаційно. Деякі обмежуються лише теоретичним обгрунтуванням свого віровчення. Більшість громад сповідує пантеїзм. Для всіх неоязичницьких течій в Україні характерним є:

1) чітка національна (українська) орієнтація;
2) опозиційне ставлення до християнства;
3) обожнювання природи, прагнення жити в повній гармонії з навколишнім світом;

© О.Тупик

4) внутрішня рівновага людини у відповідності до природних циклів;
5) свій святково-обрядовий календар, створений на основі давньослов'янських вірувань;
6) пантеїзм (окрім РУНВіри);
7) усвідомлення української нації як етносу, що має особливе місце серед інших народів;
8) культурницько-просвітницька діяльність;
9) локальне поширення на території України;
10) внутрішньоконфесійні суперечки, невизнання інших неоязичницьких течій.

Дослідження цього релігійного феномену з історичного, етнографічного, філософського, культурологічного аспектів є надзвичайно важливим для сьогодення.

Найбільш масовою серед неоязичницьких течій є РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра). Така назва є дещо ускладненою. Лев Силенко пояснює цю назву таким чином: "Улітку 1964 року я почав видавати журнал "Рідна Віра"… І були добрі відгуки… та до мене дійшли чутки, що священики у церквах заговорили новою мовою: "Наша рідна віра греко-католицька", "наша греко-православна рідна віра". І я сказав: якщо греко-католицька, то не рідна. Якщо грецька православна, то не рідна… І я проголосив – Рідна Українська Національна Віра"[8] .

Під час роботи Міжнародної конференції "Релігійна свобода в Україні в контексті міжнародного правового досвіду (До 50-річчя загальної Декларації ООН з прав людини)" (листопад 1998 р.) лідерами серед нетрадиційних релігій експертами названо: Товариство Свідомості Крішни – 88%, буддистів – 60% та громади РУНВіри – 60%[9] .

Головним ідеологом та засновником РУНВіри є Лев Силенко, українець за походженням, що емігрував до США[10]. РУНВіра не є неоязичницькою течією в повному розумінні. Це перш за все абсолютно нове релігійно-філософське вчення, за основу якого взято віру в Дажбога як покровителя української нації; "вчення Лева Силенка є новим варіантом цілеспрямованого проектування сучасних варіантів етнокультурних ідентифікацій"[11].

Перші громади РУНВіри з'явились в середовищі української діаспори в США у 1965 р. В Україні рунвірівські громади почали виникати на початку 90-х років XX ст. 17 вересня 1991 р. в Києві вперше був зареєстрований Статут громад вірних РУНВіри у Київській міській Раді народних депутатів. За цим Статутом реєструвалися громади і в інших містах: Дніпропетровську, Полтаві, Донецьку, Львові, Одесі, Харкові, Житомирі[12]. У 1991 р. 9 грудня в Києві в приміщенні музею Красівського відбулося перше засідання Координаційної Ради представників громад РУНВіри, на якому обговорювалися питання про Статут Громади РУНВіри та реєстрації в державних органах України. 23 грудня радіостанція "Свобода" передала жителям України вітання з Різдвом Світла Дажбожого разом з інформацією "про Силенкову концепцію Дажбога" та про діяльність громад РУНВіри в США, Канаді, Австралії. 26 грудня одна з київських радіостанцій повідомила слухачів про постання громад РУНВіри в Україні, "які проповідують науку рідного Пророка Лева Силенка"[13].

Установчий З'їзд громад вірних РУНВіри відбувся в Києві 16 – 17 травня 1992 р. Статут громад було прийнято З'їздом (Собором) 17 травня, і 28 травня він був зареєстрований Радою у справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Діяльність Статуту поширювалась на всю територію України[14]. Було згодом зареєстровано громади в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Львові, Луцьку, Кривому Розі та інших містах. 3 – 4 квітня 1993 р. відбувся ще один З'їзд ОСІДУ[15]. У Статуті громад, який зареєстровано в Україні, відзначено, що "вірні РУНВіри визнають духовну науку Учителя Лева Силенка, рідного Пророка і Ним об'явлені Святі Заповіді, Сім Законів Праведного Життя, славлять Єдиного і Милосердного Господа"[16]. В Статуті визначено також ставлення РУНВіри до політичної діяльності її сповідників: "Кожний член ОСІДУ РУНВіри має право належати до тієї чи іншої політичної партії, яка стоїть на беззастережних основах Української Державности. Членові ОСІДУ РУНВіри забороняється знеславлювати ту чи іншу Українську партію (змагаючу за державне життя України) і забороняється знеславлювати того чи іншого провідника такої партії" (Розділ 8, ст.16.)[17].

Основні положення РУНВіри викладено в праці Л.Силенка "Мага Віра". Назву автор пояснює таким чином: "У санскриті слово "мага" значить могутня, і його корінь живе у словах "мужність", "муж", "перемога"[18]. Ідеї "Мага Віри" націлені на релігійне та духовне відродження України шляхом віри у Дажбога як "Єдиного Всюдисущого Милосердного Господа" української нації[19].

РУНВіра, як і будь-який релігійний напрям, має свою обрядовість та певні традиційні канони, серед яких монотеїзм: "У РУНВірі немає дуалізму (двоєбожжя). І немає триїзму (тройці). У РУНВірі абсолютний монотеїзм: крім Дажбога, немає бога"[20]. За словами С.Лисенко, "сьогодні немає потреби відроджувати духовний анархізм багатобожного язичництва, щоб ним роз'єднувати, виснажувати народ, який й так вже роз'єднаний душоловами чужих релігій"[21]. Ім'я Дажбога в рунвірівських молитвах для означення Бога вживається на підставі запису у "Велесовій Книзі". "Дай Боже" говориться не в розумінні прохання, мольби про щось, а "хай так буде, хай так станеться!"[22]. Священними для рунвістів є "Велесова Книга", "Слово про похід Ігоря", твори Т.Шевченка, Лесі Українки, І. Франка. Пам'ять про цих визначних українських діячів вшановується за обрядовим календарем: 9 березня – День Тараса Шевченка, 27 серпня – День Івана Франка, 25 лютого – День Лесі Українки.

Рунвісти не визнають зображення Дажбога, бо "хіба Святий Дух, Воля, Правда, Любов мають образ, стать?" В святинях РУНВіри є зображення тата Оря і матері Лель, які вважаються пращурами українців. Але рунвісти не визнають ці зображення як ідолопоклонство: "Роблять поклін не іконі (зображенню), а Татові Ореві і Матері Лель, яких бачать на зображенні. Ми біля Предків кладемо квіти з любови до них, а не до малюнку, на якому вони є"[23].

Рунвісти мають свою обрядовість: вінчання, освячення дитини, ритуал поховання. Емблемою РУНВіри є тризуб

всередині сонячного диска; прапор – синьо-жовтого кольору із зображенням емблеми. Вперше її було розміщено на обкладинці журналу "Рідна Віра" у 1964 р. Намалював та впровадив її Л.Силенко, вважаючи, що трисуття "має мати строгу геометричну форму, яка є ознакою порядку, творчої будови і самодисципліни"[24].

Громади РУНВіри очолені правлінням (голова, секретар, скарбник) і духовним опікуном (рунтато чи рунмама), який здійснює богослужбу (священні години, святоси) та обрядові дії. В основі свят і обрядів рунвістів – елементи релігійного культу стародавніх слов'ян: "Обряди ж Предківські, ті, що життям вивірені, впроваджені в РУНВіру, і вони мають рідну форму і рідний зміст"; "У Вірі Предків була та Божа Мудрість, якої нам сьогодні у визвольній війні не вистачає; була дисципліна і громадська організованість"[25].

Рунвірівське вчення заперечує кінець світу, вважаючи, що після смерті дух людини відходить до Царства Духа Предків; пекло і рай – стан душі людини, а не місце позаземного її існування. В прийнятті і усвідомленні РУНВіри вбачається її сповідниками розквіт України: "І народи, знаючи, що Україна має свою віру в Бога, свій Незалежний Шлях Життя, ставитимуться до неї з пошаною й довір'ям"[26].

Хрещення Володимиром киян, за переконаннями рунвістів, є великою помилкою, яка призвела невдовзі до втрати української державності. Важко погодитись з даним твердженням. Адже воно не враховує соціальні, економічні, політичні, культурні чинники розвитку тогочасного суспільства. Взагалі подібне трактування історії мало схоже на релігійне вчення.

До громад РУНВіри в Україні належать вчителі, лікарі, письменники, артисти, студенти, школярі, значно менший відсоток робітників та працівників сільського господарства. РУНВіра поширена в першу чергу в містах, хоча міцно пов'язана з розумінням природи, хліборобськими, взагалі сільськогосподарськими обрядами. Перш за все повільність поширення РУНВіри в сільських місцевостях зумовлена міцною позицією там християнських церков, на відміну від міста, де люди більш схильні до сприйняття нових релігійних ідей. Крім того, РУНВіра багатьма сприймається як щось екзотичне, а для сільських жителів характерним є значний консерватизм в релігійних переконаннях, до того ж ідея національного відродження, яка є провідною в рунвірівському вченні, є більш близькою перш за все саме інтелігенції.

Поява такого релігійно-філософського вчення в Україні, як РУНВіра є певною мірою наслідком розколу православних конфесій та непорозумінь між православ'ям та греко-католицизмом. До того ж сучасний освітній рівень віруючих передбачає не тільки сліпу віру в певні догмати, а й прагнення осмислити те чи інше релігійне вчення. РУНВіра "з'явилась в потрібному місці в потрібний час". Її вчення є важливим елементом національного відродження, позбуття комплексу меншовартості. Щодо релігійних постулатів РУНВіри, то вважаємо недоцільним заперечення християнської віри для українців, оскільки більш ніж за 1000 років побутування християнства в Україні воно міцно вкорінилося в свідомість віруючих. Тому практично неможливо переінакшити осмислення Бога християнського, як Бога іудейського. Окрім того, українцям притаманне поверхове знання Біблії; Ісус Христос сприймається не як чужий Бог, а як вища духовна святість.

Поширення РУНВіри в Україні дає можливість релігійно орієнтованій частині населення, якій недостатньо знайти свій ідеал у вже існуючих релігіях, повніше задовольнити свої духовні потреби.

Динаміка поширення рунвірівських громад за останні 10 років досить помітна. В офіційній реєстрації всіх релігійних організацій протягом 1991 – 1995 рр. єдиного стандарту не існувало. Тому в офіційних звітах щодо кількості цих організацій можливі незначні погрішності, зокрема за 1991 – 1993 рр. Але ці погрішності загальну картину суттєво не змінюють. Станом на 1 січня 1992 р. в Україні діяло 3 громади РУНВіри, 1993 р. – 16, 1994 р. – 17, 1995 р. – 23/6[27], 1996 р. – 28/5, 1997 р. – 31, 1998 р. – 37, 1999 р. – 39/4, 2000 р. – 50/3, 2001 р. – 49/2[28].

Станом на 1 січня 1995 р. в Україні в областях діяло громад РУНВіри: Вінницька – 3, Волинська – 1, Дніпропетровська – 2, Донецька – 1, Запорізька – 1, Київська – 1, м. Київ – 8/3, Кіровоградська – – /1, Львівська – – /1, Одеська – 1, Полтавська – 2, Харківська – 1/1, Хмельницька – 1[29]. За даними Державного Комітету України у справах релігій станом на 1 січня 1998 р. у відповідних державних органах зареєстровано 34 громади РУНВіри, 2 громади діє без реєстрації; вони мають 28 священнослужителів, 3 недільні школи. В Києві частка громад РУНВіри серед інших конфесій складає 2,6%. З 1995 р. по 2000 р. число громад РУНВіри збільшилось з 35 до 51[30]. Важко спрогнозувати поширення РУНВіри в Україні на майбутній час, але те, що це вчення матиме своїх прихильників – однозначно.

Іншим неоязичницьким напрямом є Рідна Віра, яку часто ототожнюють з РУНВірою, хоча це різні віросповідання. Основоположником Рідної Віри є В.Шаян, українець за походженням, що емігрував до Канади. Саме з його іменем пов'язані перші спроби "віросповідного й культового оформлення переосмислених та адаптованих до сучасності вірувань наших предків". У 1934 р. він, перебуваючи на горі Грехіт у Карпатах, "усвідомив глибинний зміст українського обряду, пісні і танцю. Саме тоді… постала ідея відродження Староукраїнської Віри не просто як побутових обрядів, а як національної релігії українців".

За кордоном найзначніша громада сповідників Рідної Віри знаходиться в м.Гамільтон (Канада). Вона існує вже біля тридцяти років. До неї входять переважно люди старшого віку, які емігрували до Канади під час Другої світової війни[31].

В Україні громади рідновірів почали з'являтися на початку 90-х рр. Послідовники цього неоязичницького напряму наголошують: "Українська язичницька віра

– піднімає українську націю до рівня найвищої духовної досконалості;

– повертає народові втрачені шляхетні цінності;

– підносить свободу духу і національну гідність;

– загартовує стійкість і відпорність чужим ідеологіям”[32].

В Україні громади Рідної Віри існують в м.Києві, Київській, Харківській, Одеській, Миколаївській, Львівській, Чернігівській областях. Рідновіри визнають всіх давньослов’янських богів та богинь, на чолі яких стоїть Сварог як “Космічний Простір, який рисується над нами між зоною сонця і полярною зорею… це небеса Сварога, але і ВІН САМ рівночасно”[33].

Громади рідновірів входять до Об’єднання Рідновірів України: “Православ’я” (м. Київ), “Сонцепоклонники” (м. Харків), “Предслава” (м. Одеса), “Борис-Поляни” (м. Бориспіль), “Дажбожі онуки” (м. Чернігів), “Дажбожі онуки” (с. Жиляни), “Оріяни” (м. Ананьїв), “Сонцепоклонники” (м. Миколаїв), “Діти Перуна” (м. Львів), громада Рідновірів м. Южноукраїнськ, “Сіверяни” (м. Корюківка). Створення Об’єднання було викликане складністю взаємозв’язків між рідновірівськими громадами: “Кожна з рідновірівських Громад у себе в регіоні робить велику справу. Але наші зусилля ще не достатні, ще не налагоджене взаємоінформування, не розроблена (чи не відновлена) теологічна основа нашої Рідної Віри”[34].

Перший Всеукраїнський Собор Рідної Віри відбувся 25 серпня 1998 р., на якому було започатковано утворення Об’єднання Рідновірів України з центром в м. Києві. У 2001 р. 24 травня Об’єднання було офіційно зареєстровано у відповідних державних органах.

Священними книгами для рідновірів є: ”Велесова Книга”, “Волховник”, “Православ: моління до Рідних Богів”, “Віра Предків наших” В.Шаяна. Свята рідновіри відзначають за обрядовим календарем “Коло Свароже”, який складається у відповідності з річними природними циклами, зокрема змінами фаз місяця.

Основними моральними нормами для язичника-рідновіра є: “любов до свого роду і народу, мови, звичаїв; працьовитість, активна позиція в житті; почуття господаря на своїй землі; взаємоповага між представниками свого і сусідніх народів, але водночас – і людська гідність, відпорність всьому ворожому, засудження рабства й зверхності, чужопоклонства, неприпустимість зради”[35].

Рідновіри “вважають себе спадкоємцями й правонаступниками етнічної Церкви, яку було заборонено в 988 р.” з прийняттям християнства.

За мету своєї діяльності рідновірські громади ставлять збирання та систематизацію всіх збережених джерел дохристиянської релігії, їх наукове й теологічне опрацювання та впровадження в культову практику, виховання шанобливого ставлення до святинь свого народу, вироблення екологічного мислення та поведінки, підняття стародавньої віри на новий теологічний рівень.

Неоднозначними є взаємовідносини між рідновірами та рунвістами. Попри спільну мету – відродження автохтонної української духовної культури, між Рідною Вірою та РУНВірою існує ряд непорозумінь. Суперечки виникають в першу чергу на ідеологічному рівні. Так, сповідники РУНВіри звинувачують В.Шаяна в неправильному розумінні української історії та поняття Бога. Послідовники РУНВіри зазначають, “що громади вірних РУНВіри в США, Канаді, Австралії, Англії, а також громади вірних РУНВіри в Україні не мали і нічого спільного не мають з писанням В.Шаяна”. На думку рідновірів, РУНВіра є штучною релігією з яскраво вираженим культом особи Л.Силенка[36]. Як бачимо, незважаючи на декларовану віротерпимість, до фактичного толерантного ставлення до інакомислячих ще далеко.

Ледь з’явившись на території України, неоязичницький рух став предметом уваги однодумців, вчених, спецслужб, конкурентів. Ставлення до цього релігійно-культурного явища має в основному толерантний характер. Головним же критиком виступає християнська Церква. Це – цілком закономірний процес, адже язичництво протягом багатьох століть існування християнства було його головним ідеологічним ворогом та конкурентом. За своєю суттю християнство і язичництво – дві різні світоглядні системи. І суперечка про те, яка з них є кращою або гіршою, абсолютно недоречна і непотрібна. Поява неоязичництва в Україні – не перша спроба повернення до прабатьківських вірувань, що спостерігається також у багатьох країнах Європи. Досить згадати численні намагання повернутися до язичницької віри за часів середньовічної історії України, особливо в періоди засухи, повені чи ворожої навали, коли у відцуранні від віри предків і прийнятті християнства вбачалася кара богів. Інтерес до віри пращурів не зникав ніколи. В період панування християнських ідей та підтримки християнських церков державою легалізувати будь-які спроби утвердження інших релігійних вчень були неможливі. Зацікавленість іншими, не християнськими віровченнями, трактувалась як віровідступництво та політична неблагонадійність. В період масової атеїзації населення про це також не могло бути й мови. Інтерес до давніх слов’янських вірувань зміг легалізуватися в суспільстві, яке стало на засади свободи совісті та віросповідання.

---

[1]Сьомін С. Релігійна безпека України: неокульти як складова релігійного життя // Людина і політика. – 2000. – № 6. – С. 28. [2]Шнирельман В. Неоязичництво на обширах Євразії // Людина і світ. – 1999. – № 11 – 12. – С. 10. [3]Тулаев П.Неоязычество // Наследие предков. – 2000. – № 1. – С. 6. [4] Тулаев П. Вказ. праця. – С. 10. [5]Шаян В. Проблема української віри. – Лондон – Торонто, 1972. – С. 5. [6]Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. – К., 1994. – Ч. 1. – С. 140. [7]Шаян В. Віра Предків Наших. – Гамільтон (Канада), 1987. – Т. 1. – С. 189. [8]Феномен РУНВіри // Україна. – 1991. – № 18. – С. 22. [9]Нікітченко О. Експерти про нетрадиційні релігії і міжрелігійні конфлікти // Людина і світ. – 1999. – № 6. – С. 27. [10]Див. Лисенко С. Учитель Силенко: його родовід, життя і віра в Дажбога. – К., 1996. – 543 с. [11]Хміль Т.В. Проблема духовності в етико-релігійному вченні Лева Силенка: Дис… канд. філософ. наук: 09. 00. 11. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 8. [12]Довідка //

Самобутня Україна. – 10982 рік Дажбожий. – № 183 – 184. – С. 1652. [13]Вісті з України // Самобутня Україна. – 1991. – № 289 – 290. – С. 3495. [14]Лисенко С. Вказ. праця. – С. 516 – 517. [15]Савченко А. "Хоче Бог Рідну Віру вітать!" // Подільські вісті. – 17 січня 1995 р. – С. 3. [16] Вісті з України // Самобутня Україна. – 1991. – № 289 – 290. – С. 3560. [17]Основний Закон (Статут) ОСІДУ РУНВіри // Самобутня Україна. – 10980 рік Дажбожий. – № 160. – С. 1454. [18]Феномен РУНВіри // Україна. – 1991. – № 18. – С. 23. [19]Мудрість Української Правди: Наука РУНВіри. – К., 1996. – С. 475. [20]Силенко Л. Переоцінка духовної вартости. – Видання ОСІДУ РУНВіри, 1988. – С. 89. [21]Лисенко С. Вказ. праця. – С. 519. [22]Мирослав (Шкавритко) Наука Рідної Віри. Питання і відповіді. – Видано Духовним Вогнищем Рідної Віри на чужині, 1980. – С. 15. [23]Мудрість Української Правди… – С. 241 – 242. [24]Лисенко С. Вказ. праця. – С. 451. [25]Мудрість Української Правди… – С. 42, 145. [26]Силенко Л. Вказ. праця. – С. 89. [27] В чисельнику подаються офіційно зареєстровані громади, в знаменнику – ті, які подали заявку на реєстрацію, але офіційно не зареєстровані з тих чи інших причин. Діяльність незареєстрованих релігійних організацій дозволена чинним законодавством. [28]Таблиця змін мережі релігійних організацій України (дані на 1 січня відповідного року)//Релігійна панорама. – 2001. – № 3. – С. 66. [29]Дані про кількість релігійних організацій, що діють в Україні. Станом на 01.01.1995 р. // Права людини в Україні. – К.– Харків, 1995. – Вип. 15. – С. 94. [30]Інформаційний звіт Держкомрелігій за 1999 р. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні (Виклад) // Людина і світ. – 2000. – №3. – С. 25. [31]Дружня зустріч в центрі "Світовид" //Сварог. – К., 1997. – Вип. 6. – С.6. [32]Українська язичницька віра // Сварог. – К., 1997. – Вип. 6. – С.2. [33]Шаян В. Найвище світло. Студія про Сварога і Хорса. – Лондон – Торонто, 1969. – С.16. [34]Шановні Побратими і Посестри Рідної Віри! // Сварог. – К., 1995. – Вип.2. – С.10. [35]Лозко Г. Українське язичництво і сучасність // Сварог. – К., 1997. – Вип.6. – С.5. [36]Порівняльна таблиця Рідної Віри та РУНВіри (основні засади) // Сварог. – К., 1996. – Вип.4. – С.16.

Володимир ВАСИЛЬЧУК
Київ

ПОСЕЛЕННЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
наприкінці XVIII – початку XIX століття

Друга половина XVIII ст. стала переломним етапом в зовнішній політиці самодержавства Росії. Це було пов'язано з ліквідацією Запорізької Січі (1775) і депортацією українців на Кубань та Задунав'я, руйнуванням їхнього осідку, конфіскацією їхньої власності, приєднанням південноукраїнських земель, які диктували нове ставлення до нових територій та кордонів з ними, а точніше до виходів Чорного і Азовського морів. Перемога Росії над Туреччиною у війнах 1768 – 1776 та 1781 – 1791 рр. остаточно забезпечила контроль над великими територіями північного Причорномор'я. У зв'язку з цим постало питання про термінове перезаселення земель як стихійними, так і організованими засобами. Цей процес гальмувала політика російського царату відносно кріпосного права, яка не допускала вільного переміщення українського та російського селянства.

На початку 1760-х рр. в Росії фактично вже склалися необхідні передумови для переселення іноземців: мався певний досвід з переселення сербів, підготовлені пропозиції і, головне, необхідність "облаштувати" Новоросію. Царизм прагнув запрошувати населення з-за кордону лише для організації сільських колоній, з економічною та метою асиміляції краю.

Ще до початку царювання Катерини II в урядових колах велася робота з відбору різних варіантів переселення іноземців у Росію. Зійшовши на престол у 1762 р., Катерина отримала і пакет пропозицій щодо поліпшення демографічної та етнічної ситуації у країні. Розв'язання цієї проблеми Катерина II вбачала саме у залученні іноземців, насамперед її етнічних родичів – німців. На її думку, "колоністи своєю роботою, думками, ремісничими заводами і рукодільними мануфактурами за короткий час можуть принести імперії таку користь, яку принесли гугеноти Франції після скасування Нантського едикту Прусії, Данії та Голландії"[1].

Головним своїм завданням російський уряд вважав назавжди позбавитися вільнодумного козацтва на Півдні України, а також і піднесення сільського господарства. Саме з такого розуміння цілей колонізації і виходила Катерина II. Прикриваючи сенс головної мети, урядовець М.Фірсов загальну позицію уряду сформулював так: "Землеробство є головною продуктивною працею і джерелом багатства нації"[2].

Держава зобов'язувалася забезпечити належні умови прийому, розселення та організації колоній. Особливо організовано заселявся Південь України, де засновувалися великі колонії німецьких поселенців. Тут були створені відповідні адміністративні органи, які підпорядковувалися Конторі опікунства іноземців. Безпосередній прийом та облаштування колоністів покладалися на емісарів. В Одесі, Дубоссарах, Ізмаїлі, Катеринославі були створені пункти прийому, а в Дубоссарах та Ізмаїлі також і карантини. Вони діяли на основі інструкції про прийом колоністів. Була розроблена певна схема прийому переселенців: спочатку вони мали пройти карантин, тобто обстеження на епідемічні захворювання, а потім відряджалися до місць проживання.

Вже з перших років освоєння Новоросії, при переважаючій чисельності українців (74,81%), певний відсоток в структурі її населення займали представники інших народів. Етнічний склад населення Новоросії в 60 – 80-х роках XVIII ст. (чоловіки) становив:[3]

© В.Васильчук

Народи	Роки			
	1763 – 1764		1782	
	число	%	число	%
Всього	67 730	100,0	20 2449	100,0
У тому числі :				
українці	50 672	74,81	14 4754	71,50
росіяни	8 164	12,05	18 426	9,10
серби	1 410	2,08	1 313	0,65
поляки	564	0,83	1 059	0,52
болгари	165	0,24	739	0,36
німці	62	0,09	334	0,17
та інші				

Однак, на шляху розвитку колонізації існувало й чимало перешкод. Однією з них була відсутність чітких планів освоєння південноукраїнських земель, значна частина яких належала великим землевласникам – державним сановникам та поміщикам. Уряд усвідомлював, що необхідна певна система, яка б ґрунтувалася на всебічних і точних знаннях про території, що мають заселятися. У лютому 1764 р. відомий Маніфест Катерини II був доповнений Положенням, яке скеровувало колоністів розселятися спочатку у волостях, поблизу вже заселених місць, потім на землях, розташованих посередині відведених для цього територій. Межі волості мали бути колоподібними, не менше 60 – 70 верст у діаметрі, із земельними масивами на тисячу сімей. У кожній волості планувалося розселяти людей одного віросповідання, а поселення мали розташовуватись так, щоб у разі необхідності могли надавати одне одному допомогу. Кожній родині нарізали по 30 десятин землі: 15 – орної, 5 – сінокосу, 5 – лісу і 5 десятин для садиби, саду та випасу. Колонія мала формуватись у такий спосіб, щоб шоста частина всієї землі становила запас для майбутнього приросту населення і ще одна шоста залишалася б для нових садиб. Ярмарки та базари дозволялось організовувати лише в головних поселеннях волостей.

У цьому ж році був затверджений і загальний “План про заселення Новоросійського краю”, згідно з яким у розпорядження адміністрації колоній суцільними масивами передавалася земля для переселенців: у Катеринославській губернії – 52 тис. десятин, Херсонській – 263 тис., Таврійській – 214 тис. Згодом такі ділянки були визначені й у Бессарабії. Відповідно до аграрного закону 1764 р. ці великі степові простори поділялися на округи, а прибутки, одержані від них, спрямовувались на погашення витрат по переселенню[4].

Колонізація не повинна була перешкоджати інтересам поміщицького землеволодіння. 9 травня 1809 р. за підписом члена уряду графа Кочубея набув чинності указ про поселення колоністів на поміщицькі землі. У ньому визначалися такі правила:

1) колоністи поселяються на землю поміщиків на засадах, визначених Маніфестом 1763 р.; мають свободу віросповідання і побуту, звільняються від військової служби, за винятком добровільного бажання; 2) користуються пільгами; 3) урівнюються з іншим населенням при сплаті земських податків; 4) приписуються до місця свого проживання; 5) мають право переходити від одного поміщика до іншого[5].

Поміщики мали можливість вибирати собі працівників із числа кріпосних або колоністів. Значна частина їх віддавала перевагу саме останнім, оскільки ті були добрими працівниками.

На прийом колоністів держава виділяла значні кошти. У 1810 р. кожна сім’я німецьких переселенців обходилась державному бюджету в 17 крб. 50 коп. асигнуваннями і 2 крб. 80 коп. сріблом[6]. Слід відзначити, однак, що через 30 років колоністи мали відшкодувати ці видатки.

Уряд здійснював певні кроки, спрямовані на захист життя і здоров’я колоністів. Проте, більшості з них довелося пережити транспортні проблеми, хвороби, голод, не облаштованість побуту, відсутність житла. Герцог Рішельє в 1805 р. писав: “Не можу передати вам, до якої міри кровоточило моє серце, коли я побачив, в якому становищі знаходяться колоністи в Овідіополі… Сподіваюсь, що, дякуючи вжитим мною заходам, це незабаром скінчиться, потрібно лише ізолювати хворих від здорових, чого не дозволяли зробити чиновницькі перепони”[7].

Додавались і труднощі, пов’язані з природнокліматичними умовами, бездоріжжям. Відсутність поштових станцій з необхідним житлом призводила до масових простудних захворювань. Частими були крадіжки майна, коней, будівельних матеріалів. В особливо скрутному становищі опинялися ті, хто не був обізнаний із землеробством, а таких серед колоністів було чимало.

Колонії створювались з огляду на наявність водних джерел, лісу, пасовищ та наближення до міста, яке б мало порт чи інші вузлові комунікації. Землі виділялись відповідно до опублікованого 22 березня 1764 р. урядового “Плану про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель та їх заселення”[8]. Відведені землі розділялись на ділянки по 56 десятин, визначалося місце для забудови і для землеробства.

Колонія як населений пункт, по суті, була новим вуличним типом поселення і відрізнялася від решти існуючих в Україні населених пунктів: сіл, слобод, хуторів, зимовищ, містечок, посадів, аулів, сілець тощо.

За Маніфестом 1763 р. організовувати будівництво житла для новоприбулих мала колоністська адміністрація. Проте, на практиці ця проблема набувала особливої гостроти. Відсутність лісу, джерел води, а також російська практика зводити житло силами підрядників не давали позитивного результату. Екстремальна ситуація спонукала піти шляхом спорудження землянок, глиняних і саманних будівель. Технологія такого будівництва була запозичена німецькими колоністами в їхніх попередників, що прибули сюди з Угорщини. Застосувавши її, вони могли перезимувати і приступити до спорудження житла власними силами. На будівництво оселі держава виділяла кожній сім'ї колоністів по 100 крб.[9]

Колоністська адміністрація була зацікавлена в тому, щоб переселенці будувалися самостійно. Це дозволяло в майбутньому уникнути нарікань з боку колоністів на низьку якість житла, зведеного підрядниками. Мав вигоду від такої практики і колоніст, оскільки йому списувався борг на ту суму, в яку оцінювалось його будівництво. Перевага цього підходу полягала також у тому, що німці отримували можливість застосувати свої традиції на практиці, а властиві їм раціоналізм та практичність дозволили у непростих умовах будівництва відшукати його оптимальні варіанти. Ними був освоєний економний процес виготовлення цегли, розроблено декілька оригінальних проектів планування садиб. Порівнюючи типи забудови в німецьких колоніях, можна виявити як спільні, так і особливі риси. Розташування поблизу оселі клуні, хліва, клумби й городу було характерним для більшості садиб. Проте малися і такі, де конюшня та хлів споруджувалися віддалік житла.

Етнограф В.Бабенко, який неодноразово бував у німецьких колоніях, досліджував їх у Катеринославській губернії, писав, що вони "являли собою зразок всього: найправильнішого розташування вулиць, провулків і площ, упорядкованих у багатьох випадках на європейському рівні. Тут можна вирізнити центральну вулицю – більш широку… На центральній вулиці іноді зустрічаються постові стовпи, що освітлюються ліхтарями… Підведені сади і дерева навколо садиб, прекрасні, правильні будівлі, чистота й охайність… упадають в очі кожному відвідувачу цих місць"[10].

Ще однією проблемою, яка виникала на початку перебування німецьких колоністів в Україні, була відсутність необхідної кількості та якості землеробських знарядь праці. Ті, що привозилися, не відповідали місцевим умовам, адже земля являла собою цілину. Колоністи, які розселялися по берегах річок, часто потерпали від весняних паводків. Природнокліматичні умови нерідко доводили німців до розпачу. Подорожуючі в Україні у 1816 р. могли спостерігати в німецьких колоніях "бліді, у лахмітті людські постаті, що вилазили з брудних землянок, аби насилу тягтися на невідкладну роботу"[11].

Російсько-турецька війна виснажувала державну скарбницю, і уряд не міг своєчасно виконувати свої зобов'язання перед колоністами. Обіцяні їм кредити видавалися невеликими частинами, які одразу ж витрачалися на харчі та придбання найнеобхідніших речей. Таке становище змушувало переселенців продавати навіть призначені для зведення житла будівельні матеріали, які й без того відпускалися їм нерегулярно і в недостатній кількості. Щоби хоч якось допомогти колоністам, місцевій владі довелося видавати їм продукти харчування з державних магазинів[12].

Внаслідок тих пільгових умов, які були надані колоністам, кількість заснованих ними поселень швидко зростала, здебільшого в південних областях України. Лише у Надазов'ї з 20-х рр. до середини XIX століття було засновано 48 поселень[13].

Одночасно з ними до Катеринославської губернії прибули 900 переселенців, що належали до різних релігійних течій; вони заснували колонії Ямбург, Йозефсталь і Фішерсдорф[14]. Розвиток цих поселень відбувався по-різному. Якщо в Ямбурзі кількість жителів чоловічої статі за 1789 – 1793 рр. зросла з 148 до 485 осіб, то в Йозефстальську колонію через високу смертність її переселенців з Волині для поповнення були переселені швабські селяни[15].

Незважаючи на тяжкі випробування процес колонізації не припинявся. У 1793 – 1796 рр. на Південь прибуло 118 родин, з яких 86 були поселені на козацьких землях о. Хортиця. Решта утворили дві колонії – Менвізе в Олександрівському і Кронегартен у Новомосковському повітах[16].

Другий значний приплив емігрантів у Катеринославську губернію здійснювали більш заможні колоністи, які привезли з собою деякі кошти, велику кількість худоби, а також коней. Вони почали господарювати ефективніше.

Наприкінці XVIII ст. уряд докладав чимало зусиль для поліпшення становища колоністів, частина яких через складні умови життя перебиралась у більш сприятливі місцевості. У квітні 1800 р. був виданий указ про переселення з о. Хортиця 150 родин. Деякі з них у 1802 р. були поселені в Нижній Хортиці на землях, викуплених державою у радника Міклашевського[17].

Грамота Павла I від 6 вересня 1800 р., яка підтвердила привілеї всіх іноземних колоністів і гарантувала свободу віросповідання поселенцям-менонітам, послужила поштовхом для нового припливу їх до Росії. У 1803 – 1804 рр. на берегах Дніпра розселились 304 родини, які заснували сім колоній[18].

Протягом 1803 – 1825 рр. у Катеринославській губернії були засновані колонії: Бурвальде, Нідер Хортіц, Розенгарт, Блюменгарт, Нойгорст, Кронсталь, Нойостервік, Шенберг – у Катеринославському повіті; в Маріупольській менонітській окрузі – Кіршвальд, Тігенгоф, Розенгарт, Шенбаум, Кронсдорф, Розенберг, Грюнау, Вікерау, Рейхенберг, Нойгоф, Ейхвальд, Тігенорт, Тіргарт; у Херсонській губернії, Одеському повіті, Лібентальській окрузі – Марієнталь, Гросслібенталь, Клейнлібенталь, Александергільф, Йозефсталь, Люстдорф, Нойбург, Петерсталь, Францфельд, Фройденталь; Кучурганській окрузі – Зельц, Страсбург, Кандель, Баден, Мангейм, Ельзас; Березанській окрузі – Ландау, Шпейер, Карлсруе, Зульц, Рорбах, Вормс, Катеріненталь, Йоганнесталь. За радянського часу назви ці були перейменовані.

Особливо інтенсивним у цей час був процес заснування німецьких і менонітських колоній у Таврійській губернії. Усього близько 65 німецьких поселень.

Виникали колонії і на Кримському півострові та Бессарабії. У Нойзацькій окрузі Сімферопольського повіту утворились колонії: Нойзац, Фріденталь, Розенталь, Кроненталь; у Цюріхстальській окрузі Феодосійського повіту – Цюріхсталь, Гейльбрюн, Судак, Герценберг та ряд інших[19].

У 1810 р. колонізаційний бум дещо вщух, після того як вступило в дію розпорядження уряду про припинення видачі кредитів і допомоги вихідцям з-за кордону. А в 1819 р. дипломатичним місіям було заборонено видавати паспорти іноземцям, які виявляли бажання переселитися до імперії. У результаті цей процес уповільнився, хоча й продовжувався до 40-х рр. XIX ст. У 1823 р. 139 сімей із Бадена розселились в Катеринославській губернії[20]. Обмеження на переселення не стосувались лише менонітів, до яких уряд ставився толерантно і надавав їм різноманітну допомогу.

Після 1825 р. спостерігається значне зменшення кількості новостворюваних колоній. Цар Микола I обмежував імміграцію, знов-таки виходячи з недостатності коштів на облаштування поселенців. До середини 60-х рр. XIX ст. було засновано кілька колоній: у Катеринославській губернії, Олександрівському повіті, Маріупольській окрузі – Бергталь, Менфельд, Менталь, Геймбуден, Фрідріхсталь; у Херсонській губернії, Одеському повіті, Березанській окрузі – Ватерлоо, Нойфройденталь, Гелененталь; у Таврійській губернії: в Бердянському повіті й однойменній окрузі – Ной-Штуттгарт[21] та ряд інших.

Більшість їх створювалася в порядку винятку, на прохання зацікавлених осіб з числа урядовців, великих землевласників-поміщиків. У 1827 р. герцог Ангальт-Кетенський попросив у царя дозволу створити в Таврійській губернії колонію з числа своїх підданих. Його прохання було задоволено. Указ від 3 березня 1818 р. наголошував, що це поселення має стати “взірцем великого, добре влаштованого сільського господарства, поєднаного з фабричним виробництвом” і що воно “повернеться у власність казни, якщо в ньому по завершенню десяти років не буде в наявності принаймні 20 000 овець поліпшеної породи з потрібною кількістю вівчарів і не менше як 100 сімей для обслуговування цих овець і для хліборобства та фабричної діяльності”[22].

Чимало колоній створювалось шляхом розукрупнення і поділу первинних поселень на декілька нових. Особливо активно цей процес відбувався у другій половині XIX ст.

Колонії Півдня України різнилися між собою розмірами територій, чисельністю та статево-віковими характеристиками населення. У 1814 р. в Тираспольському, Херсонському й Овідіопольському повітах Херсонської губернії німці розселялись у чотирьох округах: Лібентальській, Кучурганській, Глюкстальській і Березанській. Найбільше поселень (10) мала Лібентальська округа, в них проживала 721 родина з 1677 чоловіками і 1652 жінками[23].

На середину XIX ст. колонізація Півдня України вже відбулася, і німці стали помітним етнічним компонентом цього регіону. Якщо в 70-х рр. XVIII ст. їх тут ще майже не було, то в 1857 р. вони становили 4,3% населення Херсонської та 2,3% Катеринославської губерній. Найбільша кількість німців проживала в Одеському повіті – 19,9% усіх мешканців, а також Тираспольському (8,3 %) і Катеринославському (9,6%) повітах[24].

Свій внесок у заселенні південноукраїнських земель зробили і міщани, хоча у порівнянні з селянами їх кількість була значно меншою. Німці відіграли помітну роль у промисловому розвитку південних міст, зокрема Одеси. Тут одним із найстаріших був завод мила і свічок Санценбахера, продукція якого користувалася попитом у всій Європі, заводи Й. Гена, що виробляли сільськогосподарську техніку[25].

Німецькі поселення у центральному, північному і західному регіонах України (за винятком Волині) відрізнялися від колоній Півдня. Власне, це були не колонії, а маєтки, слободи, хутори, розпорошені невеличкими острівцями поміж українських сіл, хуторів і містечок.

Незважаючи на те, що німецькі переселенці становили етнічну меншість (0,9%) в Україні, вони справили суттєвий вплив на соціальне, економічне та духовне життя. В галузі агротехніки їм вдалося синтезувати загальноєвропейський досвід з українськими традиціями, що в свою чергу призвело до інтенсифікації розвитку господарства на Півдні України.

---

[1]Наказ Комиссии о сочинении проекта нового Уложения. – СПб., 1809. – С. 268. [2]Див.: Очерки из истории торговой политики. – Казань, 1902. – С. 20 – 38; 71 – 72. [3]Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975. – С.21. [4]Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – С. 21. [5]Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 458. – Оп. 1. – Спр. 615. – Арк. 7. [6]РДІА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Спр. 207. – Арк. 68. [7]Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С. Бобиневой. – Днепропетровск, 1999. – С. 59 – 60. [8]Полное собрание законов Российской империи. – Т. XVI. [9]РДІА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Спр. 116. – Арк. 27. [10]Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905. – С. 88. [11]Meissner B., Neubauer H., Eisfeld A. Die Russland Deutschen. Gestern und heute. – Köln, 1992. – S. 71. [12]Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995. – С. 53. [13]Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С. 47. [14]Бобылева С., Бочарова Н. Из истории основания немецких переселенческих колоний на Екатеринославщине. // Регіональне і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 241 – 243. [15]Дружинина Е. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М., 1970. – С. 140. [16]Писаревский Г. Журнал Министерства государственных имуществ. – 1854. – VIII. – С. 66 – 67. [17]ПСЗ, I. – № 19492. [18]Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916. – С. 39 – 41. [19]Кулинич І., Кривець Н. Вказ. праця. – С. 55 – 56. [20]Журнал Министерства внутренних дел (далі – ЖМВД). – 1837. – Кн. 26. – С. 449 – 450. [21]Клаус А. Вказ. праця. – С. 22

– 26. [22]ПСЗ, II. – № 1841. [23]Дніпропетровський обласний державний архів. – Ф. 383. – Оп. 29. – Спр. 161. – Арк. 40. [24]Кабузан В. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1976. – С. 267. [25]Наулко В.І. Вказ. праця – С. 48.

Наталія РУДНИЦЬКА
Житомир

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ХЕДЕРІВ НА ВОЛИНІ у XIX – на початку XX століття

Хедери були початковими навчальними закладами євреїв Волинської губернії у XIX – на початку XX ст. Назва "хедер" з'явилася у XIII ст. в Німеччині. Термін "хедер" (нім. "кімната") означав місце, де єврейська дитина набувала основ релігійних знань. Вони вперше були засновані в 63 р. до н.е. з ініціативи раббі Ієгошуа бен Гамла, коли було прийнято рішення про обов'язкову присутність меламедів в кожному місті і навчання дітей з шести – семирічного віку.

У Волинській губернії єврейська традиційна освіта була засобом збереження єврейства в умовах Південно-Західного краю Російської імперії. До середини XIX ст. освіта євреїв майже не контролювалася царським урядом і навчанням дітей займалися меламеди – початкові вчителі. Хедери існували приватні (за оплату, платили за навчання батьки) та громадські (безкоштовні). Громадські – влаштовувалися для найбідніших дітей і сиріт, утримувались за рахунок єврейських общин. Багаті євреї запрошували меламедів додому. Навчання коштувало недешево. На початку XX ст. вартість його складала від 9 крб. до 62 крб.[1]

Меламеди не отримували спеціальної підготовки і для відкриття хедера до 40-х років XIX ст. не вимагалося ніякого дозволу, тому відкрити його міг кожен. Про відношення єврейських громадян до меламедів писала "Недельная хроника Восхода": "У Житомирі неможливо вийти в суботу з парасолькою, не ризикуючи бути ображеним серед вулиці невігласами-грубіянами; тут варто розпустити плітки про дружину одного меламеда, яка начебто купила м'ясо, не обкладене таксою, щоб батьки відібрали всіх дітей у меламеда; тут кореспонденту, який оголосив загальновідомий факт безкарного побиття одним меламедом своїх учнів, піднімають справжній скандал на одній з найбагатолюдніших вулиць..."[2]

Більшість меламедів жили дуже бідно. Навчанням дітей вони займалися тому, що іншим шляхом не могли прогодувати сім'ю. Про них говорила народна мудрість: "Стати меламедом і померти ніколи не пізно". Дослідник хедерів Волині І.Шульковський на початку XX ст. писав: "Максимальна середньорічна заробітна платня (446 крб) – у Рівному; мінімальна (185 крб) – у Торчині, 59 меламедів мають річну зарплатню від 55 крб. до 300 крб. і тільки 47 осіб заробляють більш 300 крб. щорічно. Таку злиденну оплату меламед отримує за 7 – 8 годин важкої щоденної праці, не має навіть канікулярного відпочинку. Перерва на час осінніх і весняних єврейських свят у нього витрачається на принизливу працю вербовки учнів…"[3] Навчання велося найчастіше у непристосованих, брудних приміщеннях.

Дитина стикалася з нужденним життям від народження, а коли вона йшла в хедер, то часто бачила, що "сам вигляд класної кімнати, – писав відомий єврейський педагог і літератор Абрам Паперна – випускник Житомирського рабинського училища, – міг викликати смуток у найбільш невибагливого щодо етики і комфорту учня. Досить велика кімната з відсирілими і почорнілими стінами, прогнилою підлогою і стелею, освітлена одним вікном, скло якого склеїли з осколків, була житлом меламеда. В ній знаходилися велика піч, полиця з кухонним посудом, ліжко, колиска для немовляти й інші господарські речі. В кімнаті копошилися діти меламеда, походжали представники тваринного царства в особі годувальниці – кози, курей і півня. Власне хедер складався з "червоного" кутка, де на високому м'якому стільці сидів "ребе"..., по боках від нього стояли дві довгі лавки для учнів... Прийоми навчання були примітивними..."[4]

Ніхто з меламедів не задумувався над проблемами збереження здоров'я дітей. Заняття іноді продовжувались по 10 – 11 годин. Умови навчання єврейських дітей в хедерах надзвичайно хвилювали освітянських діячів Волині. Лев Бінштоп – викладач Житомирського рабинського училища наголошував: "Взагалі хедери є плодоносне джерело заразних хвороб для дітей, так що коли яке-небудь дитя має кір, краснуху, коклюш і т.д., то зараза буває такою сильною, що в короткий час весь хедер спустошується, тому що ніде не буває такої брудноти і такої тісноти як в дардеке-хедерах (хедери для абетки)"[5].

Законом від 1 березня 1893 р. були встановлені вимоги щодо гігієнічних умов роботи хедерів. Розмір навчальної кімнати повинен був відповідати нормі – 1/2 куб саженя на учня. В приміщенні хедера не повинно було бути ніяких предметів, крім класних меблів та учнівських речей, не дозволялося жити ні меламедам, ні членам його сім'ї. На стіні класної кімнати повинно було висіти свідоцтво на звання меламеда і список учнів, які там навчалися. Прикрашати приміщення хедерів портретами єврейських діячів заборонялося[6].

Але і на початку XX ст. умови навчання істотно не змінилися, бо вони були обумовлені важким соціально-економічним становищем єврейського населення Волині.

© Н.Рудницька

У 1902 р. директор народних училищ Волинської губернії повідомляв, що хедери Волині знаходились частково в приватних будинках меламедів, більшість з них були розміщені в найманих будинках. Приміщення часто не відповідали своєму призначенню, як за кубічним складом повітря, так і за кількістю світла, та й в гігієнічному відношенні не відповідали вимогам[7].

Повну уяву про приміщення хедера на Волині давав його опис у дослідженні І.Шульковського. Він писав: "Обстановка в хедерах різноманітна. В деяких є шкільні парти і класні дошки, квартири досить чисті і світлі, але поруч з цим інші хедери розміщені у підвалах і хібарах, де повітря наповнене міазмами, де вогко, темно і дихати неможливо. Ми прийшли до хедера годині об 11 ранку. Біля входу стояло велике корито з помиями. Топилася російська піч; в кімнаті – спека надзвичайна; меламед з дітьми чомусь повзає по підлозі. З'ясувалося, що діти з учителем збирали розсипаний останнім тютюн для нюхання. Хлопчаки, які побачили нових людей, розбіглися по кутках і зіщулилися. На столі лежала солідна нагайка, яка очевидно не раз гуляла по худеньких плечах і спинах малюків… Інший хедер розміщений у напівтемному підвалі, де, крім того був склад мішків з зернятами… Але найстрашніше і найжахливіше, що я бачив, це був хедер у Рівному. Перед нами справжня трущоба: брудний і темний підвал довжиною в 6 аршин, шириною в 5 аршин і висотою в 3 аршини. У кімнаті три вікна… Навчалося 20 хлопчиків. На кожного учня 0,5 куб. саж. повітря. Становище більш ніж злиденне. За великим зламаним столом сидів сухотний меламед і надірваним, який роздирав душу, голосом навчав дитину. Тут же "ребецин" пере брудну білизну і кричить без зупинки. Її не соромить прихід сторонніх. На столі для навчання розкидані недоїдки (це у всіх майже хедерах), які обліпили мухи. Двору при школі немає. У цій же кімнаті, де діти проводять цілий день, ночівка для бездомних з платою у 3 – 5 коп. Тут же дитина меламеда, у якої – мабуть від туберкульозу кісток – рани на пальцях. З цього хедера ми пішли розбиті фізично і морально"[8].

Життя пересічного волинського єврея обмежувалося домівкою, синагогою й базаром. Рідна оселя з її патріархальними традиціями багато важила для іудея, оскільки саме в сім'ї спільними зусиллями батьків і дітей підтримувалися традиції іудаїзму. Однією з них було – з раннього віку вчити хлопчиків івриту та знайомити їх з Біблією. Тому кожен батько вважав за обов'язок дати сину хоча б початкову освіту на рідній мові. Хедер на Волині займав надзвичайно важливе місце в системі традиційної єврейської освіти, де не було місця ні "світським" предметам, ні професійному навчанню. Дитина приходила в хедер до меламеда приблизно з 5 років, а то і раніше, а закінчувала повний курс навчання у віці 13 – 15 років. Урочисту подію першого відвідування хедера сином святкувала вся сім'я. Абрам Паперна згадував: "Цю надзвичайно важливу подію в житті малюка здійснювали з належною урочистістю: закутаного у великий талес (молитовна риза), мати понесла мене на руках в супроводі рідних в хедер, де я був люб"язно зустрінутий меламедом, який погладив і побавив мене, посадив мене за стіл і зараз же розпочав не то заняття, не то іспити моїх здібностей. Розкривши молитовник, він показав мені першу букву абетки – алеф, звертаючи мою увагу на відмінні її ознаки; потім показавши мені її в різних розмірах, запропонував мені самому знайти цю букву на іншій сторінці серед інших букв і, коли мені це вдалося, пролунали радісні оклики рідних, мене обсипали поцілунками, а зверху до мене на стіл дощем посипалися монети і цукерки, причому мене запевняли, що це ангели з неба кидають мені подарунки, і що ці подарунки будуть постійно сипатися на мене, якщо я буду слухняним і старанним"[9]. В хедері не ставились оцінки і не присвоювалась кваліфікація.

Навчання починалося ознайомленням з буквами абетки та їх назвами, використовувались спеціальні листки для наочності. А.Паперна писав: "Прийоми навчання були примітивними, раз і назавжди встановленими. Не маючи ніякої підготовки і ніяких посібників, меламед повинен був брати працею. А праця ця була варварською: він повинен був вбивати в ніжні голівки малолітніх назви 22-х букв абетки і 10 голосних знаків, заставляючи їх розуміти, наприклад, що комец (о) під цадик (ц) означає – "цо", шурук (у) під шин (ш) – "шу" і так далі. Але якщо такий метод навчання був важким для меламеда, то легко собі уявити, як важко було для нашого слабкого мозку засвоєння такої мудрості, яким важким повинно було бути таке механічне навчання..., особливо якщо брати до уваги що навчались ми читанню мови стародавньої, нам незрозумілої"[10].

Вивчивши букви, хлопчик читав слова і таким чином починав вчити молитви. Замість підручника використовували молитовник, бо не було ні букварів, ні збірників спеціальних текстів. Писати також не вчили. Батьки, які бажали, щоб їхні діти навчилися писати, домовлялися з вчителями про додаткові уроки. Важливість уміння читати була зрозумілою, адже хлопчики отримували можливість стежити за службою в синагозі і брати участь у молитві. Тексти, які діти вчили, молитви, були здебільшого на івриті. А так як діти на Волині говорили в більшості на ідиш, тому вони часто не розуміли змісту.

Наступним етапом занять в хедері, після оволодіння навичками читання було вивчення Тори. Це був практично дослівний переклад слів тексту. Найчастіше меламед читав слово із оригіналу і перекладав його на ідиш так, як він чув в своєму хедері від свого вчителя, а діти повторювали прочитане вголос.

Методи виховання дисципліни учнів, заохочення їх до навчання найчастіше зводилися до тілесного покарання, іноді навіть різками. Славетний Шолом-Алейхем, описуючи в оповіданні "Вчитель Бойаз" виховання в хедері, писав: "А бив нас Бойаз, да буде вам відомо, завжди по заслузі. Причина завжди знаходилася: за те, що вчилися недостатньо старанно; за те, що не бажали молитися; за те, що не слухали батьків чи ребе; за те, що відволікалися від книжки; за те, що молилися дуже швидко чи дуже повільно, говорили дуже голосно чи дуже тихо; за обірваний лацкам; за дірку; за обірваного гудзика; за подряпину, за брудні руки, за пляму в молитовнику, за втечу, за шкоду, і так далі без кінця"[11].

На початку XX ст., під впливом нових методик виховання, з'являються нові види покарання. І.Шульковський зауважував: "В іншому Житомирському хедері меламед дуже "добрий єврей". Він дітей не б'є: не такий вже час. Він їх роздягає і ставить у куток на годину чи дві з мітлою чи кочергою в руках… Всі взагалі меламеди відзиваються про своїх учнів при них же у самих грубих виразах, зовсім не шкодуючи самолюбства дітей"[12].

Наступним і вищим рівнем хедерної освіти було вивчення Талмуда. Учні приступали до його вивчення за таким же методом, який використовувався раніше для вивчення П"ятикнижжя. Зміст і методи викладання в хедері – викликали серйозну критику прогресивних рабинів і високоосвічених викладачів. Л.Бінштоп, аналізуючи зміст навчання в хедері, писав: "Якщо ми ближче придивимося до виховання в хедерах, нижчих і вищих, то переконаємося, що воно не містить релігійно-морального характеру в дійсному розумінні цього слова… Все поетичне і високе з Біблії, звичайно, пропускається меламедами, чи пояснюється з допомогою різних коментарів, цілком незрозумілих дитячому розуму…"[13].

Рівень викладання меламедів був досить низьким. Причиною тому була малоосвіченість самих вчителів. І.Шульковський наголошував: "Дві третини меламедів заявили себе грамотними російською, але ця грамотність ніякої цінності не має: меламедські знання російської мови складає лише механічне уміння розписуватися в потрібних випадках. Грамотних російською 67, читають же російською мовою лише 8 чол. (12%)!.. Меламедів, які читають взагалі – меншість (49 чол. з 108), але і ця меншість – не постійні читачі, які цікавляться суспільними питаннями, політикою чи хоча б питаннями професійного характеру. Футлярні це люди, яких нічим не пробереш. "Я іноді заглядую в газету", – незмінно відповідає вам меламед на ваше питання, чи читає він щось з літератури… На питання, чому меламеди не читають, нам більшість заявили, що їм читати ніколи; один з гордістю і усвідомленням свого достоїнства відповів, що він взагалі "такими дурницями не займається", один "читав молодим", а тепер "час і про душу подумати", деякі відповідають, що "домашні обставини заважають"… В окремих випадках вияснилася та обставина, що часто меламед вміє читати лише друкований єврейський шрифт. Механізму письма він не знає і читати по писаному не вміє. Утримувач хедера вищого розряду у Рівному заявив, що у нього діти не навчаються єврейському письму, тому що він сам писати не вміє… В Олександрії меламед нічого не читає на розмовно-єврейській мові, тому що неграмотний навіть на давньоєврейській; він вміє читати тільки по молитовнику…"[14]

Російський уряд поступово реформував хедер шляхом впровадження навчальної програми. Так 31 грудня 1852 р. була надрукована програма викладання єврейських предметів, затверджена Міністерством народної освіти. Хоч вона була складена для казенних єврейських училищ, рекомендували її і для використання в хедерах. Але і на початку XX ст. ця програма у хедерах Волині частіше не виконувалась. І.Шульковський писав: "Програма єврейських предметів у Волинському хедері одностороння і вузька. Якщо ж прийняти до уваги багаторічний курс навчання дітей у школі, довготривалість навчального року і велику кількість щоденних навчальних годин, програма ця здається дуже і дуже убогою. Діти виходять із хедера такими ще невігласами, якими вони туди поступили, даремно втратили кращі роки свого життя…"[15]

У XIX ст. хедер був фактично найбільш популярною початковою школою для єврейських дітей Волині. Царат прийшов до висновку, що причина релігійного фанатизму і відчуженості євреїв – Талмуд. Що лише шляхом освіти можна обмежити вплив Талмуда. Для цього необхідно на заміну хедерам відкривати єврейські училища з вивченням російської мови та загальноосвітніх предметів. Та у 1903 р. міністр внутрішніх справ Плеве доповідав міністру народної освіти: "... Шкідливий напрямок викладання у хедерах було помічено всіма начальниками губерній, розміщених в межі осілості, які зазначили, що хедери є головною перепоною асиміляції євреїв з російською народністю, а на думку Вищої комісії про перегляд законів про євреїв, уряд, відмовившись від думки про знищення меламедів чи про заміну іншими особами, повинен, за можливістю, підривати моральний авторитет в очах маси єврейського населення, турбуватися не про розумовий розвиток меламедів, а про можливо більший розумовий розвиток оточуючого середовища, щоб викликати поступове зменшення їх чисельності"[16].

Активні заходи до вчителів-меламедів і їх шкіл розпочинаються указом від 13 листопада 1844 р., коли була утворена система казенних єврейських училищ з метою допомоги єврейському юнацтву підготуватися до вступу в загальні середні і вищі навчальні заклади. Уряд вирішив поступово замінити меламедів вчителями, які отримали хоча б початкову освіту. За законом у хедерах вводилося вивчення російської мови, поділ учнів на класи. З цією метою у 1849 р. було наказано єврейським вчителям здавати іспити з єврейських предметів, російської та німецької мов. Хоч об'єм матеріалу на іспиті був невеликим, здати його малограмотним меламедам було важко.

У другій пол. XIX ст. Російський царат продовжив політику підсилення контролю за роботою хедерів, впорядкування навчального процесу та підвищення рівня майстерності меламедів. Закон, прийнятий 1 травня 1855 р., поставив умовою отримання єврейськими вчителями свідоцтва на право викладання – закінчення рабинського училища чи загального середнього або вищого навчального закладу. Розуміючи складність вирішення цієї проблеми, уряд надав відстрочку строком на 20 років.

Важкий шлях розвитку єврейської традиційної початкової освіти можна простежити, вивчаючи звіти Волинської губернської та повітових єврейських училищних комісій. У 1868 р. в Старокостянтинівській єврейській училищній комісії на обліку було 71 хедерів, в яких працювали 71 меламед, навчаючи 585 учнів. Голова комісії та наглядач цього єврейського казенного училища другого розряду О.Шпеккер повідомляв: "Головою комісії були оглянуті приватні єврейські навчальні заклади Старокостянтинова та повіту. При огляді з"ясувалося, що більшість закладів розміщені в тісних і брудних квартирах, немає списків учнів та табличок. Були знайдені меламеди, які навчали без свідоцтв, про

що складено акт, який передано в повітовий суд для утримання штрафу з винних, також повідомлено в поліцейське управління[17].

Іноді рівень викладання меламедів був настільки примітивним, що у них забирали свідоцтва. Єврейської граматики діти не вчили. Біблію діти тільки читали і не перекладали. Гемару вчили в перекладі на жаргон (ідиш), арифметику і російську мову взагалі не вивчали. Навіть самі меламеди погано говорили російською. Комісія вирішила заборонити їм викладати і відібрала меламедські свідоцтва[18].

У березні 1893 р. вийшов новий закон, згідно із яким меламед отримував нове свідоцтво. Воно видавалося директором чи інспектором народних училищ на один рік за плату 3 крб. Прохання про видачу меламедського свідоцтва та самі свідоцтва звільнялися від гербового збору. В заяві повинні були бути вказані ім'я, по-батькові, прізвище та місце проживання. При подачі заяви перший раз додавалися документи: паспорт, завірене метричне свідоцтво чи засвідчена виписка з посімейного списку, дві фотокарточки. Свідоцтва видавались особисто меламедам під розписку, або розсилалися поліцейським управлінням. Російський уряд попереджав, що особи, які будуть навчатись без свідоцтв, а також батьки учнів та рабини будуть відповідати згідно 1049 – 1053 ст. "Улож. о наказании" 1885 р.

Табельні державні святкові дні в єврейських хедерах повинні були відзначатись, як і у всіх навчальних закладах. За законом 1893 р. загальний нагляд за хедерами здійснювали директори і інспектори народних училищ. Нагляд за тим, чи не займалися вони при учительстві іншими справами, професіями, чи заслуговували на довіру своєю поведінкою – входило в обов'язок поліції. Нагляд за викладанням в хедері закону віри було обов'язком рабина[19].

Не зважаючи на низький духовний та інтелектуальний рівень волинських меламедів, кількість хедерів та учнів в них невпинно зростала. Наприкінці 1854 р. на Волині було зареєстровано 297 хедерів, в яких навчалося 4284 хлопчики. В 1865 р. в 102 хедерах було 692 учні. В звіті Волинського губернатора за 1879 р. названа кількість хадерів – 484 з кількістю учнів – 4744 (4421 хлопчики і 323 дівчаток). З них в Житомирі навчалося 593 хлопчики та 33 дівчинки, в повітових містах 1764 хлопчика та 50 дівчаток, в повітах 2064 хлопчики та 240 дівчаток. Губернатор наголошував: "Хоча кількість єврейських хедерів і учнів в них вказана в офіційних джерелах, та насправді їх повинно бути більше, так як меламеди, які повинні брати на право утримання цих шкіл оплачені збором свідоцтва і навчати в одному хедері не більше 10 учнів, нехтують законом"[20].

В 1883 р. у Волинській губернії було заеєстровано 37 хедерів, в яких навчалося 4215 учнів (3941 хлопчиків та 274 дівчаток)[21]. За офіційними даними і наприкінці XIX ст. не завжди можна було точно встановити ні кількість хедерів, ні кількісті учнів в них. "Пам"ятна книжка Волинської губернії на 1891 р." (дані за 1989 р.) називала кількість хедерів – 247, а кількість учнів – 2617[22]. У звіті попечителя Київського навчального округу за 1889 р. вказана кількість хедерів – 323. "... Вказана кількість хедерів, – писав він, – можна вважати, нижче дійсної, так як їх набагато більше, бо важко уявити, щоб... їх не було в повітах, так як є дуже багато торгових містечок, заселених євреями... наприклад, Славута Заславльського повіту Волинської губернії. Очевидно, що крім вказаних, є ще багато інших хедерів таємних, де викладають меламеди, які не мають встановлених свідоцтв, але вони існують як поза увагою поліції, так і училищних комісій"[23]. В 1914 р. у Волинській губернії всього знаходилося 2655 навчальних закладів, з них було 567 хедерів, в яких навчалося 9233 учнів[24].

У суперечках видатних єврейських громадських діячів, урядових, посадових осіб імперії часто обговорювали майбутню долю хедера. На сторінках преси було висловлено багато цікавих думок щодо значення і перспектив його розвитку. Результатом цих дискусій стала значна кількість різних експериментальних навчальних програм, проектів реформування початкових шкіл, стали відкриватися перші "зразкові" хедери. У своєму дослідженні Волині І.Шульковський писав: "…зароджуются нові, "покращені" хедери. Це саме "покращені" хедери, але не зразкові. Предмети тут проставлені більш чи менш солідно і викладання ведеться добре. Тип цей ще не оформився, не зміцнів. Він поки складає щось середнє між хорошим традиційним хедером і новим зразковим. Покращений хедер переживає зараз період невизначеності, він то падає, то відроджується, і важко передбачити, чи займе він тверду позицію на Волині, чи зникне без сліду... У Житомирі таких хедерів два, у Рівному – чотири, в Олександрії, Торчині і Ковелі – зовсім немає. Всього їх, значить, 6 (5,5%)... Все ж у головних пунктах на Волині є деяка частина покращених хедерів; раз є зерно, насіння – рано чи пізно розів'ється і зміцніє"[25].

Хоч меламеди Волині працювали за мізерну платню, рівень їх викладання був найчастіше невисоким, а хедер все ж виконав своє завдання – навчання дітей єврейській мові, молитвам, релігійним законам, ознайомлення з національними звичаями і традиціями. Завдяки хедерам, євреї в більшості були грамотними. Хедер – традиційна єврейська школа – залишався головним початковим навчальним закладом до 1917 р. "Я повинен все – таки відмітити і історичні заслуги традиційного хедера перед єврейством, – проголошував Я.Ейгер у березні 1910 р., – подібно гетто, він був одним із факторів збереження єврейства протягом століть і неймовірного гніту. Слугуючи головним чином зміцненню релігійного світогляду, традиційний хедер зміцнював також національну самосвідомість єврейських мас"[26]. "Хедер – це наша мати, – говорив відомий єврейський письменник і поет Х.Н.Бялик, який народився у Житомирі, – хедер вигодував десятки єврейських поколінь. Із хедера вийшли наші поети і вчені…"[27]

---

[1]Шульковский И. Хедер на Волыни //Вестник ОПЕ. – 1912. – №17. – С. 45. [2]Недельная хроника Восхода. – 1884. – № 32. – С. 914. [3]Шульковский И. Назв. праця. – С. 46. [4]Шнайдер И. Воспоминания о хедере // Еврейская школа. – 1993. – № 1. – С. 66. [5]Бинштоп Л. Вопрос об еврейских училищах // Еврейский вопрос. – 1866. – С. 29. [6]Центральний Державний історичний архів

України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68 – І. – Арк. 261 – 263. [7]Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1902 г. – Житомир, 1903. – С. 48. [8]Шульковский И. Назв. праця. – С. 42. [9]Шнайдер И. Назв. праця. – С. 67. [10]Там само. – С. 66. [11]Шолом-Алейхем. Рассказы для детей. – М., 1956. – С. 158. [12]Шульковский И. Назв. праця. – С. 41 – 42. [13]Бинштоп Л. Назв. праця. – С. 20. [14]Шульковский И. Назв. праця. – С. 31 – 32. [15]Там само. – С. 35, 42, 43. [16]ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 317. – Спр. 304. – Арк. 2, 3. [17]Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1457. – Арк. 431. [18]ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1516. – Арк. 31 – 36. [19]ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68 – 1. – Арк. 95, 163, 260; ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1161. – Арк. 43; ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1464. – Арк. 14; ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 158. – Арк. 70, 71. [20]Обзор Волынской губернии за 1883 г. – Житомир, 1890. – С. 48. [21]Памятная книжка Волынской губернии на 1891г. – Житомир, 1890. – С. 64. [22]Там само. [23]Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1889 г. – К., 1890. – С. 25 – 27. [24]Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир, 1914. – С. 76. [25]Шульковский И. Названа праця. – С. 43. [26]Эйгер Я. Нормальный тип еврейской школы // Вестник ОПЕ. – 1910. – № 1. – С. 5. [27]Отчет о совещании в 1912 г. // Вестник ОПЕ. – 1912. – №20. – С. 18.

Лариса КОЗУБ
Київ

СТОСУНКИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА З КИЇВСЬКОЮ ГРОМАДОЮ В ЕМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Михайлу Петровичу Драгоманову належить особливе місце в історії суспільно-політичної думки України. Його теоретичні розробки багато в чому випереджали час та відзначалися глибиною осмислення і послідовністю у прагненні розв'язати підняті проблеми. Протягом тривалого періоду стосунки М.П.Драгоманова з Київською старою громадою викликали дискусії серед науковців. Останні дослідження джерел та архівних матеріалів дозволяють комплексно розглянути розвиток відносин між ученим і старогромадівцями за часів роботи Женевського осередку.

Тільки складне суспільно-політичне життя в Російській імперії наштовхнуло членів Київської громади на думку про необхідність створення закордонного осередку організації. Ще на початку 70-х рр. XIX ст. М.П.Драгоманов відкидав можливість ведення емігрантської нелегальної діяльності: "… партійна (в Росії кружкова) дипломатія, конспірація і т.д. мені були завше навіть прикрі"[1]. Урядові утиски змусили ученого в 1875 р. залишити межі держави і продовжити працю за кордоном.

Широкий проект створення закордонного українського позацензурного видавництва виробили провідні діячі Київської громади (В.Антонович, П.Житецький, М.Драгоманов, О.Кістяківський, В.Лисенко та ін.). За цим проектом передбачалося організувати у Львові або у Відні видавництво періодичної збірки під назвою "Громада", а також налагодити видавництво агітаційних та полемічних брошурок, переважно українською та російською мовою. До "Громади" мали входити статті різноманітного змісту і обгрунтування. Головний обсяг матеріалу передбачалося передавати з України. М.Драгоманов "брав на себе лише розробку матеріалу історичної пісенної творчості та деякі інші фольклорні матеріали для наукових праць, а в публіцистиці – освітлення сучасних європейських подій, ознайомлення Європи з Україною й українством та теми антиклерикальні"[2]. Базовим джерелом фінансування задуму став спадок Я.М.Шульгіна, що складав 15 тис. карб., з яких 12 тис. карб. виділялось на організацію видавництва. Безпосередньо на друк передбачалось виділяти 1500 – 1600 карб. на рік, а також 1200 карб. на рік М.Драгоманову на життя. Ці суми не враховували додаткові одноразові видатки на певні заходи.

Київська інтелігенція мала приймати активну участь у виданні "Громади". За попередніми намірами, "Громада" мала стати першим в історії української преси вільним позацензурним часописом. Це видання містило фундаментальні статті програмного характеру, хроніку політичного життя, літературні твори. Як додатки до журналу видавалися дешеві брошури для народу ("метелики") та так звані "листки", що містили матеріали на актуальні теми. Планувалося заздалегідь визначати основні теми статей для друку та їхніх авторів. "Громада" мала стати репрезентативним органом вільної української думки.

Надмірна перевантаженість, часті непорозуміння внаслідок незнання конкретної ситуації, а також нестримне світоглядне еволюціонування М.П.Драгоманова, усе це уже з 70-х років ставало причиною загострення стосунків навіть з ідейно близькими раніше людьми. Для ученого це був час "сходу до купи трьох діл і писання на трьох мовах". Його наскрізь оригінальна світоглядна система поповнювалась все більше національним змістом. Взагалі, світогляд М.П.Драгоманова мав нетрадиційний напрям еволюції "від демократизму до націоналізму" (Ю.Охримович), включаючи його відмову від "общерусизму" і перехід до "нового виду" українства.

Листування, що велося між Михайлом Драгомановим і Київською громадою розкриває багато моментів щодо їх взаємовідносин. Ділове листування містить ряд свідчень про фінансові справи "закордонного осередку громади", налагодження роботи друкарні, шляхи перевезення літератури, узгоджувався матеріал, що готувався до друку та інше. В одному із листів до старогромадівців учений ставить низку конкретних актуальних питань: "на дальше, коли

© Л.Козуб

хотять кияни говорить зі мною про діло, то хай напишуть ясно: 1. Скільки у них є грошей? 2. Хто, що і до якого строку напише? 3. Хто бере на себе економічні статті і хроніку? 4. Хто і як влаштовує перевезення книг в Росію?"[3]. Поставлені питання були детально обговорені та був розроблений план їх впровадження, про що повідомлялося М.П.Драгоманову. Громадівці зобов'язалися фінансувати та поставляти поточні матеріали для видання. Крім того, вони окремо відзначали, що його праця високо цінується громадою і є необхідною запорукою успіху у їх справах. "За останні часи люди в Києві починають ворушитися і через те треба тепер щоб "Громада" була скінчена як можна швидше: дуже її чекають і просять в такому вигляді, в якому вона є"[4].

Випуски "Громади" виходили з визнання першочерговості інтересів і прав кожної суверенної особи й народу в цілому, підкреслюючи, що шляхи і засоби досягнення "раю" у кожного народу можуть бути різними – від політичних і парламентських до повстанських. У першому випуску збірки "Громада" містилися проект видання та програмне "Переднє слово", де зазначалося, що "Громада" призначена інформувати широку громадськість з життям українців та інших слов'янських народів. Попередні плани М.П.Драгоманова щодо структури та періодичності збірки "Громади" щоразу порушувались через брак матеріалів та коштів. Відразу за фундаментальним другим випуском (1878 р.) розпочалося друкування п'ятого тому, де мав знайти продовження і закінчення огляд внутрішнього українського життя, але його вихід затримався на цілих три роки. Пояснити це можна кількома причинами: сам М.П.Драгоманов включився у роботу над географією України для "Універсальної географії" Е.Реклю, того ж року вийшов "Листок "Громади", в якому, крім короткої хроніки, було вміщено полемічну статтю ученого "Коли битись, то не миритись". Одним з найцікавіших був четвертий випуск збірки (1879 р.), який, у відповідності до основної програми і за зразком 2-го випуску, містив широку наукову і соціально-політичну інформацію про Україну. Останній, 5-й випуск збірки "Громада" (1881 р.) майже цілком складався з матеріалів, написаних самим М.П.Драгомановим (зокрема, його перу належать праці "Звістки з України", "Од впорядчика", "Козацькі спомини й громадські потреби в Кубанщині", "Українські громадівці перед польським соціалістом і польським патріотизмом", "Українські селяне в неспокійні роки (1880 – 1882)", "Некролог Володимира Навроцького").

Вплив цього видання на національне і культурне життя України був досить помітний, ідеї, які пропагувала "Громада", знайшли відгук в українському суспільстві, особливо серед інтелігенції. На сторінках "Громади" М.П.Драгоманов виклав головні принципи власного світобачення, подав широку політичну програму суспільного розвитку країни, максимально наближену до реальних обставин, яка поєднувала національні, соціальні та передові західні ідеї. Він вів полемічні дискусії з різними суспільними течіями як народницького, так і ліберально-консервативного напряму, відстоюючи при цьому власну позицію. За надзвичайно несприятливих суспільно-політичних умов в межах Російської імперії, коли царський уряд виступав проти будь-якої маніфестації, навіть культурної, учений фактично створив українську позацензурну пресу. Будучи прихильником ідеї соціалізму, заснованого на федералістичних засадах із максимальним застосуванням місцевого самоврядування, він виступав за волевиявлення інтересів кожної особистості і кожної громади з огляду на загальнолюдські інтереси. Такою була загальна платформа М.П.Драгоманова, яку він послідовно обстоював.

Після виходу в світ першого номера збірки "Громада" М.П.Драгоманов отримав схвального листа від Старої громади, де йшлося зокрема про те, що "київські українці поділяють основні положення українського часопису "Громада", не торкаючись деталей стосовно яких можливі розбіжності"[5].

Не зважаючи на те, що дане видання було задумане як закордонний орган Київської громади, через недостатні контакти, силою обставин воно стало фактично драгоманівським органом. З М.П.Драгомановим активно співпрацювали С.А.Подолинський, М.І.Павлик, Ф.К.Вовк, проте учений розчаровано писав, що "з двох десятків людей, котрі обіцяли працювати для "Громади", між котрими деякі кричали, що треба "помститись" урядові за заборону українського письменства в Росії зостались при "Громаді" тільки 4, з котрих 2 зразу імпровізували себе на українських писателів"[6]. Підводячи підсумок проведеної видавничої роботи, М.П.Драгоманов підкреслював, що в своїх публікаціях "виказувалась в перший раз після рукописів Шевченка політично-соціально-культурна програма українська – без цензури, перед усим світом, європейським і російським, і в мене є докази і рецензійні печаті (переклади: сербські, польські, італійські, англійські, французські, іспанські), і листи, з котрих видно, що світ таки хоч трохи та запримітив Україну через ті публікації"[7].

Проте, посилення реакції в межах Російської імперії у 1880-х рр. зробило драгоманівський проект нездійсненим. Фактично його позиції не влаштовували ні прихильників радикальних дій, які виступали за збройне повалення самодержавства, ні ліберальних демократів, які взагалі відмовлялися від втручання в політичні питання. У відповідь на активну діяльність женевського осередку, старогромадівці повідомляють, що на той момент суспільно-політична ситуація в країні склалась не найкращим чином і їх діяльність тепер має менший розмах: "…од старого великого гурту нас лишилось тепер дуже малесенька купка"[8]. Вони роблять закид М.П.Драгоманову у відірваності від реальної ситуації в країні: "Одне тільки можемо сказати, що думки Ваші не згоджуються з нашими, головніше через те, що Ви не живете нашим життям і не можете достату в'їдати всього, що має таку або іншу вагу на наші погляди"[9].

В той час Київська громада як організація переживала кризу. Її чисельність значно зменшилася. Від організації відійшли радикально-налаштовані активісти, а ті хто залишився, відмежувалися від будь-яких дій, крім культурницьких заходів. З огляду на це відбулося погіршення стосунків з М.П.Драгомановим, діяльність якого за даних обставин

вони вважали зайвою. Проаналізувавши ситуацію, громадівці надіслали М.П.Драгоманову повідомлення, де вказували на неможливість подальшої співпраці та фінансування видавничої діяльності. В цьому листі вони написали, що "1. Досвід всього минулого десятиліття довів нам, що всі видані Вами за кордоном книги, брошюри та статті політичного характеру, розраховані на вплив їх в Росії, дали такий мінімальний плюс, що продовжувати їх при наявних умовах, просто даремно …

2. З огляду на щойно сказане, ми вирішили вести справи всередині, в межах можливого, в різних сферах і напрямках, турбуючись головним чином, про створенням співчуваючих людей і груп. Що ж стосується Вас, то ми просимо сослужити нам таку службу: намагатися якомога частіше виступати в іноземних періодичних виданнях із заявами про Україну та її питання, щоб час від часу Європа згадувала про існування нашої Батьківщини і її тяжкого становища…

4. …повідомляємо Вас про такий стан справ за рік наперед, прохаючи Вас докласти всі сили для того, щоб літературними працями забезпечити себе, т. я. на присилання в подальшому від нас повної попередньої суми в 1200 карб. розраховувати цілком неможна"[10].

Не зважаючи на заявлені у 1886 році позиції, Стара Громада "назавше" не зрікалася політичних публікацій. Показовим є висловлювання П.Житецького – "нам треба сеє лихо переспати". Це аж ніяк не означало повного відмежування від політичної праці. Відмова Старої громади від закордонних політичних публікацій розглядалась М.П.Драгомановим як "зрада" з її боку. Дослідження тогочасної кореспонденції і мемуарної літератури переконує, що аргументи старогромадівців про "мінімальний плюс" політичних публікацій ученого надто образливі і болючі для нього, але все ж таки небезпідставні. Так І.Франко в листі від 24 квітня 1883 р. просив М.П.Драгоманова не надсилати примірники "Вольного слова" в Україну, тому що "ніхто його не дістає. Всі номери несуть на комору, там розпечатують і дають на поліцію …"[11].

Ще у січні 1884 р. старогромадівці уповноважили Л.Жебуньова поїхати до Відня і звідти надіслати М.П.Драгоманову листа з пропозицією продовжити роботу над підготовкою до видання третього випуску політичних пісень, але опрацьований матеріал пересилати для друку їм в Російську імперію. Зважаючи на тиск російської цензури, громадівці просили не видавати їх у Женеві, оскільки всі закордонні публікації були завчасно приречені на заборону. Вони переконували ученого в марності нового видання і повідомляли, що збірка "Нові українські пісні про громадянські справи" циркулює лише в одному екземплярі. А багатьох членів організації та діячів українського руху взагалі допитували у жандармському управлінні про їх зв'язки з Михайлом Драгомановим. Громадівці пропонували видавати у Женеві тільки коментарі до текстів, а самі тексти – в Росії. Такі пропозиції викликали гнів у вченого. Під тиском уряду у 80-х роках XIX ст. Стара громада відхрещується від політичної постановки питання. А з цим М.П.Драгоманов погодитись не міг. Відповіддю старогромадівцям є його стаття "Накануне новых смут", де він відкидав звинувачення у прагненні політизувати українське питання, доводячи, що без розв'язання питання про політичну свободу суспільства і особи не можна вирішити соціальні проблеми, в тому числі і культурно-просвітницькі. Він подав переконливу аргументацію неможливості відмежування культури від політики.

Твердження, що старогромадівці були "культурниками", що "зрадили" М.П.Драгоманова бо "не доходили" до усвідомлення потреби політичної боротьби задля "спільної" справи – суспільного прогресу країни, дошкульні і не завжди справедливі. Єдино можливою, в межах Російської імперії, була праця над рідною наукою і культурою. Про це учений, позбавлений можливостей безпосереднього спілкування, часто забував. Листування з Женевою надалі унеможливлювалось. Будь-який зв'язок з М.П.Драгомановим загрожував києвогромадівцям репресіями. Драгоманівські матеріали надходили через Галичину під чужими прізвищами та переписані іншим почерком. Такі умови викликали нерозуміння і дратували ученого, бо здавались йому "системою півлегальності, півхолопства, півпозиції"[12]. "Я об'єктивно признаю, – писав М.П.Драгоманов, – що теоретично я правий у своїх думках про потребу поставити український рух на ґрунт європейський ідейно і географічно, і що тільки на цьому ґрунті українська справа може вигоріти взагалі і почасно пережити теперішню реакцію"[13]. Взагалі, він вважав, що український національний громадівський рух проявив себе набагато нижче тієї ролі, на яку він заявляв свої претензії. Дійсно, українська справа не загинула, але, на думку М.П.Драгоманова, її "піднімає не стільки власна праця і воля самих українських націоналів, скільки те колесо прогресу, котре тягне усю Росію щодо ідеї народності, слов'янщини, демократизму, народної освіти, добробуту, науки і т.д."[14]. Саме таким чином виявляється фатальна незнищеність українофільства та його тісний зв'язок із загальним ходом історичного прогресу всієї Росії.

З часом члени Київської громади почали ставити М.П.Драгоманову у вину те, що він занадто мало приділяв уваги національності, українству, а надавав перевагу європейству та робив багато поступок всеросійству. Його погляди не вкладались у рамки пануючої на той час серед ліберальної інтелігенції уяви. М.П.Драгоманов намагався розробити засади для встановлення компромісу з різними політичними угрупуваннями, обстоюючи у першу чергу національні інтереси України, які він вбачав, насамперед, у здобутті політичної свободи та у розвитку місцевого самоврядування. Він перший дав конкретну політичну програму, виступаючи за федеральний політичний устрій як найприйнятніший шлях розвитку для країни. Учений розробив конкретні послідовні заходи, спрямовані на подолання централізованого монархічного устрою.

Аргументуючи доцільність продовження позацензурного видавництва, М.П.Драгоманов вказував, що проведення подібної роботи в межах Російської імперії неможливе, а вона є надзвичайно важливою для української справи. "Коли в теперішню глуху ніч українство не буде нічим себе заявляти ясним і голосним, то ніхто не піде за

ними, коли настане ранок”[15]. Він зазначав, що навіть “великоруська опозиція” має ряд своїх журналів та інших видавничих органів, а громадівці, виявляючи аполітичність та дотримуючись урядових заборон, не мають і не будуть мати в Росії власного органу. “Ви не хочете української печаті, котра б чесно виказувала Ваші ж науково-прогресивні думки”[16]. Він акцентував увагу на необхідності привернути увагу до українського питання світової громадськості. “Очевидно, що Україна не може інтересувати Європу з національно-демократичного боку (тепер навіть Польща з цього боку нікогосенько не інтересує), а могла би інтересувати з двох боків: як один з фокусів демократичного культурного руху і як один з фокусів російського прогресивно-культурного руху, як би він був”[17]. М.П.Драгоманов критикує громадівців за недостатню увагу до видавничої справи, за занурення в минуле і пошук ворогів, винних у всіх бідах, замість активної праці для майбутнього. “Коли ви не можете знайти засобів, щоб видавати такі речі національні як “Політичні пісні” та “Кобзаря”, то які ж можна мати надії, що Ви поведете і усну (!) пропаганду на користь українського відродження… Коли Ви зречетесь од видання “Політичних пісень” і “Кобзаря”, то ви de facto зрікаєтесь усякої ролі в пропаганді українства, як національно-політичного руху і зостаєтесь тільки ділетантами патуа і археологами-романтиками, та й то наскільки цензура дозволить”[18]. Учений вказував на пасивність та погану організованість громадівців 80-х років XIX ст. “Я зазначу, – писав він, – що Ви, як кружок приятелів даєте безмірно більше ніж можете, – а все-таки скажу, що як партія з претензією, Ви даєте страшенно мало. Очевидно, Ви не вмієте організувати навіть українофільські елементи, а не то щоб розширити їх …”[19].

У Михайла Драгоманова в той час простежується примат демократично-ліберальних засад над ідеєю нації й національного усвідомлення. На його думку, українство має бути європейської орієнтації, відкинувши вузьке національство. Замість того, щоб якимось чином протистояти урядовим утискам, громадівці виявили лояльність і майже повністю відмовилися від своєї програми, повернувшись в рамки обмеженого культурництва. Така позиція, на думку М.П.Драгоманова, не залишила їм можливості стати на чолі національного руху: “По всьому (по стану Європи і по аналогії з кінцем 60-х років) треба ждати, що незабаром підніметься знову рух “в народ”, коли знову “ліберальні” елементи в Росії покажуться сонними не тільки практично, а і теоретично, коли знову українофільство сховає всякий політичний прапор, та ще й завдасця “примерить с собой правительство”, то знову соціал[істичний] рух піде дуже окремо, навіть вороже лібералізму і українству, а вмісті з тим некультурно: коли ж хоч ліберальне українство вдержиться, то воно може наложити свою барву на весь соціал[істичний] рух по крайній мірі на Україні”[20].

У відповідь на звинувачення, висунуті М.Драгоманову в “обрусительстві”, він зазначає: “Я ж справді завше хотів побачити об’єдинення освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусіднім сторонам і народам коло праці для волі, освіти й добробуту всіх тамошніх людей і завше боровсь проти всякого роз’єднання, котре вносять між тих людей неволя, неуцтво й сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються одежами народолюбства”[21].

Ідейні розходження не були на заваді поваги до праці М.П.Драгоманова з боку києвогромадівців. Проте, через цензурний пресинг вони не могли відкрито висловлювати і мотивувати особисті погляди. Навряд чи можна говорити про погіршення особистих стосунків. Зокрема, В.Б.Антонович, перебуваючи за кордоном протягом серпня – вересня 1885 р., вів дуже інтенсивну позацензурну переписку з М.П.Драгоманович, маючи змогу вільно виказувати власні позиції. В.Л.Беренштам зауважував: “…повторюю, що до Вас і до Вашої дружини я зберігав і назавжди збережу самі сердечно-дружні відносини”[22]. М.В.Лисенко, звертаючись до М.П.Драгоманова писав: “Що хочте думайте – гадайте про особисті почуття людей до себе, тільки одно, благаю, не думайте, що праця Ваша над народним матеріалам не є потрібною Родині”[23]. Ці листи свідчать про високу оцінку самовідданої діяльності М.П.Драгоманова за кордоном.

Період 1880 – 1882 рр. характеризується найвищим розвитком політичних ідей Михайла Драгоманова, що пояснюється взаємопогодженістю завдань українського руху між Києвом і Женевою. Малоймовірним здається те, щоб лідери Київської громади відмовлялися від будь-якої політики чи не розуміли значення політичної діяльності для суспільного прогресу. Навіть “крайній антипод” М.П.Драгоманова у поглядах О.Кониський неодноразово підкреслював, що розходження між ними лише “у деталях”. Головним бар’єром у взаєморозумінні з ними О.Кониський вважав вдачу М.П.Драгоманова: “Така у Вас вдача, дотикати собі автора, навіть гріхами за царя Гороха … Коли б Ви тямили, як це шкодить!”[24].

Михайло Драгоманов вважав компроміси принизливими, нереспектабельними. Також він давав надмірно гостру характеристику колегам, з якої виходило, що дуже мало людей були етично спроможними виконувати ту чи іншу місію для українства. В принципі, він не виступав проти культурницького спрямування національної праці, а лише вимагав її прибічників не вважати такий шлях єдино можливим напрямом діяльності. “Треба ж, – писав учений, – щоб навіть виключно письменська праця наших культурників була справді культурна, тобто прогресивна, а не реакційна, не консервативна, а це не така легка річ, вона не менше трудна, як і прогресивна політика, бо перш усього потребує розриву з російською цензурою й переносу письменницької праці за границю”[25].

Про глибокі душевні переживання, спричинені розривом з Київською громадою, свідчать листи до Лесі України, в яких М.П.Драгоманов просить “хоть натяком” розповісти про земляків, які “працюють ізольовані та мовчать”. Попередні докори “неполітичникам” не давали йому спокою. Він писав, що про “старих” українців він зовсім “не так уже зле” думає, бо вони “роблять своє діло”[26].

Тлумачити розрив М.П.Драгоманова з діячами українського культурного руху внаслідок лише протистояння

прогресивних політичних устремлінь емігранта-вигнанця і шкідливих для українського прогресу "суто-культурницьких" поглядів не об'єктивно. Цей розрив був формальним, спричинений складними обставинами: еволюцією світогляду М.П.Драгоманова у руслі європейського прогресу (з пріоритетом політичних завдань над національними та витіснення етнокультурних критеріїв нації політичними) та єдино можливою діяльністю інтелігенції в країні у галузі "неполітичної" культури. Проте, це не був національно-політичний антагонізм. При об'єктивному витлумаченні реальних фактів увиразнюються лише різні шляхи до реалізації спільної ідеї національно-політичного визволення у складних тогочасних умовах. При цьому кожна із сторін робила свій внесок у "крах общерусизму" в українській культурі та збереження національних цінностей.

[1]Драгоманов М.П. Австро-руські спомини //Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1970. – С. 215. [2]Житецький Г.Л. Останній виїзд М.П.Драгоманова за кордон. //Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. Х. – Спр. 17367 – 17368. – Арк. 19. [3]Лист Драгоманова М.П. до "Старої громади" від 8 лютого 1886 р. //Архів М.П.Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т.1. – С. 255. [4]Лист "Старої громади" до М.П.Драгоманова від 25 вересня 1877 р. //Архів М.П.Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т.1. – С. 260. [5]Лист "Старої Громади" до М.П.Драгоманова, датований ймовірно осінню 1880 р.// Архів М.П.Драгоманова. – С. 264. [6]Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М.П. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 212. [7]Лист М.П.Драгоманова до "Старої Громади" від 8 грудня 1886 р. // Архів М.П.Драгоманова. – С. 270. [8]Лист "Старої Громади" до М.П.Драгоманова // Архів М.П.Драгоманова. – С. 288. [9]Там само. – С. 287. [10]Там само. – С. 269. [11] Драгоманов М. Листи до Ів.Франка та інших. 1881 – 1886. – Львів, 1908. – С. 46. [12]Лист М.П.Драгоманова до "Молодої Громади" // Архів М.П.Драгоманова. – С. 331. [13]Лист М.П.Драгоманова до "Старої Громади" від 8 лютого 1886 р. // Архів М.П.Драгоманова. – С. 268. [14]Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 1. – С. 169. [15]Лист М.П.Драгоманова до "Старої Громади" від 8 лютого 1886 р. //Архів М.П.Драгоманова. – С. 272. [16]Там само. – С. 272. [17]Там само. – С. 274. [18]Там само. – С. 278. [19]Там само. – С. 279. [20]Там само. – С. 281. [21]Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1970. – С. 315. [22]Лист В.Л.Беренштама до М.П.Драгоманова від 14 березня 1893 р. // Архів М.П.Драгоманова. – С. 91. [23]Лист М.В.Лисенка до М.П.Драгоманова від 4/16 січня 1886 р. // Архів М.П.Драгоманова. – С. 161. [24]Листування М.Драгоманова з О.Кониським // За сто літ. – 1930. – Кн. 6. – С. 306. [25]Драгоманов М.П. Чудацькі думки … – С. 550. [26]Ткаченко І. Недруковані листи М.Драгоманова до Лесі Українки //Червоний шлях. – 1923. – № 4 – 5. – С. 195.

Катерина КОБЧЕНКО
Київ

СЛУХАЧКИ КИЇВСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ: ГРУПОВИЙ ПОРТРЕТ

В другій половині XIX ст. в лексиконі мешканців Російської імперії з'являється і закріплюється на наступне півстоліття нове слово – "курсистка". Цей новий образ набуває в уяві громадськості часом протилежних обрисів, залежно від сприйняття самого суспільного персонажу – слухачки Вищих жіночих курсів, жінки-студентки.

Історії Вищих жіночих курсів в Києві, на відміну від Петербурзьких ВЖК, не було присвячено спеціальних досліджень. Досі це питання розглядалося в більш широкому історичному контексті. Серед найбільш значних досліджень слід назвати роботу І.Малінко[1]. Дослідниця висвітлила історію вищої освіти жінок в Україні в цілому, проаналізувавши склад слухачок переважно з позиції їх участі в революційному русі. В наш час до історії КВЖК в контексті жіночого руху в Україні звертається Л. Смоляр[2].

Вищі жіночі курси було відкрито в університетських містах імперії – у 1872 році в Москві, а у 1878 р. – у Петербурзі, Києві та Казані. На відміну від більшості країн Європи та США, де жінкам протягом другої половини XIX ст. було дозволено вступати до існуючих вищих шкіл нарівні з чоловіками, уряд Російської імперії пішов шляхом створення окремих Вищих жіночих курсів. Ці заклади були приватними за статусом і знаходились під пильним наглядом влади, яка розглядала заснування ВЖК як тимчасову поступку.

Заняття на Київських ВЖК розпочалися в жовтні 1878 р. Час для відкриття цього жіночого навчального закладу виявився не дуже вдалим, адже саме 1878 рік відзначився хвилюваннями студентів Київського університету та репресивними заходами щодо них. Тому жіноча вища школа з моменту відкриття потрапляла під суворий нагляд з одного боку попечителя округу, а з іншого – Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора, а в разі будь-якого підозрілого прояву – опинялася під загрозою закриття[3]. Якщо врахувати й недовірливу настороженість, а часом і ворожість частини киян до новостворених курсів, стає зрозумілим, що їх діяльність великою мірою залежала від поведінки слухачок, їх наполегливості та старанності у навчанні, якими вони мали доводити право нового закладу на існування, а також від діяльності викладацького складу, який в переважній більшості виявив щиру підтримку прагненню жінок здобути вищу освіту. "…І викладачі, і слухачки ніби інстинктивно відчувають небезпеку,

© К.Кобченко

що загрожує новому закладу, й спільними зусиллями намагаються відвернути всі спроби посягань на нього", – відмітив у конфіденційному звіті до МНО в січні 1879 р. попечитель Київського учбового округу П. Антонович[4]. В результаті цього заняття на курсах тривали навіть тоді, коли діяльність університету Св. Володимира була призупинена владою.

Згідно з "Положением о Высших женских курсах в Киеве", яке регламентувало їх діяльність, слухачки вступали до платного закладу, дворічне навчання в якому не надавало жодних прав, крім можливості розширити знання, слухаючи лекції університетських викладачів[5]. Ніяких переваг, порівняно з середньою освітою, не було передбачено. На КВЖК були відкриті два відділення – історико-філологічне та фізико-математичне. Початково курс навчання був розрахований на два роки, але незабаром стало очевидним, що для викладання предметів в обсязі вищого курсу наук цього замало, особливо враховуючи гірший рівень підготовки в жіночих гімназіях, порівняно з чоловічими, що стосувалося в першу чергу математичних та природничих дисциплін. Тому з 1880 – 81 академічного року вдалося, не без складнощів, домогтися відкриття третього курсу, а з наступного року – і четвертого курсу, так що повний термін навчання, починаючи вже з першого випуску, складав чотири роки. Попри це і нове "Положення" про курси 1881 року жодним чином не змінило права випускниць[6]. Неодноразові спроби Педагогічної Ради курсів та особисто директора проф. В.Іконнікова, домогтися для випускниць права викладання не лише в молодших, а й у старших класах жіночих гімназій, залишились безрезультатними. Статус Київських ВЖК так і лишився невизначеним до припинення їх діяльності у 1889 р., що, звичайно, не могло сприяти їх розвитку.

За офіційними спостереженнями, перед початком занять в 1878 р. до Києва з метою вступити на курси приїхало від 400 до 500 дівчат[7]. З них витримали вступний іспит на знання гімназичного курсу і були зараховані 324 особи[8]. Наступного року, з прийняттям єдиних для всіх ВЖК правил для слухачок, умови вступу було ускладнено: вступні іспити скасовувалися, а умовою вступу ставилася наявність звання домашньої вчительки чи наставниці з усіх обов'язкових предметів гімназичного курсу. Вільнослухачкою могла стати лише особа, добре відома особисто попечителю округу, лише у вигляді винятку і щоразу з його дозволу. Крім того, жінки, які вступали на курси пізніше, ніж через рік після закінчення гімназії, мали підтвердити, що займалися до вступу педагогічною діяльністю[9]. Такі заходи перш за все мали обмежити проникнення на курси "неблагонадійних осіб".

Більшість професорів історико-філологічного відділення, серед яких були зокрема В.Антонович, В.Іконніков, І.Лучицький, М.Дашкевич, Ф.Фортинський та інші, викладали на курсах лекції в тому ж обсязі, що й в університеті, що було з їх боку виявом підтримки жінок у здобутті освіти і заохоченням їх до самостійної пізнавальної і дослідницької роботи. Навчання ж на фізико-математичному відділенні було більш складним: перше півріччя було присвячене вивченню матеріалу, який не входив до програм жіночих гімназій. Поступово кількість слухачок фізико-математичного відділення значно скоротилася, а на початку 1885 – 86 навчального року стала настільки незначною, що керівництво курсів дійшло висновку про недоцільність існування цього відділення та вирішила його закрити[10].

Більш жорсткі правила прийому, а головне невизначеність прав випускниць призвели до того, що кількість жінок, які вступали на курси, дедалі зменшувалася, а кількість тих, хто не завершував навчання, була значною. Так, з 324 слухачок, що вступили у 1878 р., закінчили повний курс і отримали атестати лише 79, з яких 55 – на історико-філологічному відділенні; з 123, що вступили наступного року – 66 (з них з атестатами – 37, решта не завершили іспити), з 142, які розпочали навчання в 1880 р. – 55 (з атестатами – 35)[11]. За винятком невеликої кількості слухачок, що залишились на другий рік на тому ж курсі, більшість змушена була покинути заняття. Важливим фактором при цьому була й висока плата за навчання (50 руб. на рік). Так за даними офіційного звіту, зробленого у 1881 р. з 59 слухачок, що залишили навчання, більше третини (23 курсистки) – з причини невнесення плати[12]. Педагогічна Рада курсів звільняла від сплати за слухання лекцій 10% незабезпечених слухачок, що успішно навчалися. Опікунський комітет здійснював сплати за слухання лекцій при засвідченні "безсумнівної бідності" та видавав позики, так що різними видами фінансової допомоги постійно користувалися до третини слухачок. Однак це не могло задовольнити всіх, хто потребував допомоги. У 1881 – 82 навчальному році кількість курсисток була найбільшою – 408 осіб[13]. Це був час, коли на ВЖК вперше відкрився четвертий курс і залишалася надія, що напередодні першого випуску слухачок все ж вдасться домогтися певних професійних прав для випускниць. В лютому 1886 р. директор курсів проф. Іконніков звітував, що за вісім років існування курсів на них у різний час навчалося 1097 жінок[14]. Ця цифра є найбільшою, адже з наступного, 1886 – 87 навчального року набір на курси було припинено і закінчити навчання змогли лише ті слухачки, що вступили раніше.

Про те, що такий навчальний заклад був потрібним в Україні свідчить той факт, що переважна більшість слухачок протягом цього періоду існування курсів була "з південних губерній": з 357 жінок, що навчалися на трьох курсах КВЖК на кінець 1881 р. навчання їх було 330; з них більше половини (187 осіб) – не киянки[15], причому в різний час були представлені практично всі губернії Наддніпрянської України.

Більшість курсисток ставилася до навчання дуже серйозно. Анна Іконнікова, дружина професора і слухачка першого випуску, згадувала: "Ми, як піонерки нової школи, з особливою старанністю готувалися до екзаменів, щоб не ударити лицем у грязь перед студентами університету", завдяки чому їм часом вдавалося показати кращі знання, ніж у студентів[16]. Відгуки професорів про знання слухачок були переважно схвальними. Попри те, що курс жіночих гімназій не давав достатньої підготовки до вищої освіти, курсисткам вдавалося, як правило, продемонструвати на іспитах належний рівень знань, "так, що чітко можна зробити висновок про наполегливу працю кожної з них та про повне бажання дійсно досягти чого-небудь слуханням курсів"[17]. Віковий діапазон

курсисток теж був значним – від 16 до 39 років, а їх середній вік становив приблизно 22 роки[18]. До того ж лише незначна кількість слухачок були заміжні: тільки 19 з 357 осіб, що навчалися на трьох курсах КВЖК у 1880 – 81 академічному році[19]. З цього можна зробити висновок, що переважна більшість курсисток здобувала освіту задля самостійного трудового життя, переважно вчителювання, або вже мала такий досвід до вступу на курси. Це підтверджують і дані про соціальний склад слухачок: близько 80 відсотків курсисток традиційно складали дочки чиновників різних рангів, священиків та міщан, а кількість дворянок не перевищувала 15 відсотків усіх слухачок[20].

Про серйозність підходів курсисток до навчання свідчить зокрема те, що вони, як і студенти університету, видавали літографічним способом лекції викладачів. А. Іконнікова зокрема склала для слухачок за лекціями професора В. Іконнікова "Записки з історіографії", які прислужилися не лише курсисткам, а й студентам, а пізніше відзначилася і власними історичними творами. Відомо також, що група курсисток, які цікавились історією, відвідували приватні лекції проф. В.Антоновича з історії та етнографії України, читані спеціально для них[21]. Серед жінок, що відвідували курси в XIX ст. бачимо, зокрема, майбутнього археолога Катерину Мельник. Цікаво, що спершу вона вступила на фізико-математичне відділення, наступного року перейшовши на історико-філологічне[22]. Навчалися на КВЖК також дочки професорів Ірина Антонович та Ольга Максимович. Непересічною постаттю була слухачка Олена Доброграєва, яка організувала на курсах український народницький гурток[23]. Навчалися на КВЖК також дочки та дружини інших професорів.

На жаль, досить невелика кількість робіт слухачок, що дійшла до нас, не дозволяє при оцінці їх знань і підходів до навчання робити ґрунтовні узагальнення. Більшість наявних творів є хорошими роботами реферативного характеру, що оцінені викладачами на "вельми задовільно". Чимало з цих робіт перевірено В.Антоновичем, якому багато слухачок завдячували пробудженням інтересу до української історії: серед їх робіт є такі, що присвячені діяльності Петра Дорошенка, Семена Палія. У вітальному адресі, поданому вченому в 1890 р. і підписаному 111-ма колишніми курсистками, останні зверталися до професора як до "кращого, найщирішого друга вищої жіночої освіти", який не лише ніс їм наукові знання, а й сприяв формуванню високих громадянських ідеалів[24]. Збереглося кілька робіт, присвячених правлінню царівни Соф'ї: курсисток вочевидь цікавила роль видатних жінок в історії. Цьому сприяли і деякі лекції. За свідченням А. Іконнікової, проф. Фортинський у своїх лекціях приділяв особливу увагу видатним жінкам минулого: "оцінюючи їх, він тим самим відкривав і нам більш широке поле для думки та діяльності"[25]. Відомо також, що дехто з курсисток мав намір написати історію КВЖК, проте для цього їм були надані лише опубліковані матеріали.

Певна кількість слухачок брала участь і в революційній діяльності. За даними жандармського управління протягом 1878 – 86 рр. 30 слухачок були звинувачені у політичних правопорушеннях, з них одна – Людмила Волькштейн – відправлена на каторжні роботи за переховування вбивці Харківського губернатора князя Кропоткіна, ще п'ятеро – заслані до Сибіру; решта перебувала під особливим наглядом поліції[26]. Серйозні звинувачення спричиняли відрахування слухачок з курсів, проте більшість тих, хто потрапляв під нагляд поліції, здійснили менш значні правопорушення, на кшталт читання забороненої літератури. В цілому ж подібні факти не носили масового характеру.

Іншим звинуваченням, висунутим проти курсисток, була приписувана їм аморальність. Тут повідомлення (щоправда, анонімні) сягали таких форм, що навіть попечитель П. Антонович, звітуючи перед міністерством, визнав їх "наклепами", "позбавленими здорового глузду" та такими, що переслідують корисливі цілі. Він же визнавав, що основна маса курсисток має на меті виключно пізнавальні та наукові цілі: "…між слухачками утворилася вже переважна більшість, яка немов би стоїть на сторожі проти будь-якого ухилу від порядку, проти кожного вияву, що міг би шкідливо позначитись на загальному значенні вищих жіночих курсів"[27].

ВЖК в Києві протягом короткого періоду існування з 1878 по 1889 р. залишилися навчальним закладом без чітко визначеного статусу та перспектив для своїх випускниць. Зрозуміло, що далеко не всі слухачки могли дозволити собі чотирирічне платне навчання, хоча і наближене до вищої освіти, але не підтверджене жодними правами. Завваживши всі складнощі такого навчання, проф. Фортинський порівняв перший випуск курсисток з хрестоносцями, адже вони "так само боролися за ідею, що їх надихала, зі свого роду турками, які часом так грубо та безпідставно нападали на цю ідею"[28].

З 1889 до 1906 р. Вищих жіночих курсів в Києві не існувало. Публічні лекції, які в цей час періодично читалися професорами університету, не могли замінити систематичної освіти. Тому дівчата, які прагнули продовжити навчання, повинні були їхати у закордонні вузи, або до Петербургу, де на Бестужевських курсах традиційно навчалося чимало українок.

Відновити ВЖК в Києві було дозволено лише з 1906 – 07 навчального року. На цей час бажання отримати вищу освіту стало для багатьох жінок не лише прагненням, а й життєвою необхідністю для подальшої самостійної праці. До того ж досвід роботи випускниць жіночих курсів попередніх років підтверджував їх готовність зайняти ті професійні ланки, в яких була особлива потреба, – вчителів і лікарів. Це мусили визнати всі, хто мав неупереджені судження, і навіть частина противників вищої жіночої освіти, а заяви опонентів звучали вже менш переконливо. Рада професорів університету неодноразово зверталася до Міністерства народної освіти з проханнями про відновлення курсів. З початку XX століття подібні відношення стали майже регулярними. "Університет Св. Владимира, як і інші, – писали його викладачі у черговому зверненні до МНО в листопаді 1905 року, – обкладений численними проханнями жінок про прийняття їх в університет вільнослухачками і навіть в якості повноправних

студенток”[29]. Під одним з клопотань про допущення жінок в університет дійсними студентками, поданим до Ради університету в жовтні 1905 року було зібрано близько тисячі підписів жінок[30]. Проте відкриття курсів уряд довгий час продовжував вважати несвоєчасним.

Не зважаючи на те, що курси відновили роботу “на старих засадах”, тобто керуючись “Положенням” 1881 р., навчальний процес було організовано за університетським зразком. В першому після відновлення навчальному році були відкриті два відділення (факультети) – історико-філологічне та фізико-математичне. Перший з названих факультетів складався в свою чергу з історичного відділу та відділів слов’янсько-російської та германо-романської філології. Фізико-математичне відділення поділялося на математичний та природничо-історичний відділи.

З 1907 – 08 навчального року було відкрите медичне відділення, яке, хоча й офіційно називалося одним з відділень КВЖК, фактично почало працювати як самостійний навчальний заклад, а у 1916 р. було реорганізоване у Жіночий медичний інститут. Одночасно з медичним, з 1907 – 08 академічного року, було дозволено відкриття юридичного факультету. Поява цих двох відділень була значним кроком на шляху зближення Київських ВЖК з університетом, який працював у той час у складі чотирьох аналогічних факультетів. А з 1909 року при Юридичному факультеті відкривається Економічно-комерційне відділення, викладання на якому практично відповідало курсу Комерційного інституту, в той час як на решті відділень програми було цілком узгоджено з університетськими. А на читання деяких предметів було відведено навіть більше часу, ніж у “чоловічому” вузі задля подолання різниці в обсязі викладання в чоловічих та жіночих гімназіях. До того ж на Київських ВЖК, крім загальних лекцій з історії та теорії педагогіки, читалися, на відміну від університету, курси методик викладання історії, мов, математики[31]. І хоча ВЖК не були спеціально-педагогічним вузом, такий акцент на педагогічні знання був цілком обґрунтованим, адже переважна більшість слухачок готувалася до викладацької роботи, найбільш доступної в той час для жінок форми діяльності. Викладання ж предметів Економічно-комерційного відділення проводилося не окремо, а додатково щодо юридичних дисциплін[32]. Такий крок можна вважати доцільним, оскільки він збільшував шанси випускниць при працевлаштуванні, враховуючи досить обмежені можливості роботи жінок в юридичний сфері, яка фактично зводилась до незначних посад: самостійна юридична практика жінок не дозволялася законом.

Можливі сфери майбутньої діяльності зумовлювали особливості в розподілі слухачок по факультетах. Так найбільше курсисток заповнювали історико-філологічний факультет, на якому найбільш популярним відділенням було історичне: на нього в 1906 – 07 році вступило 250 дівчат. Найменше їх було на германо-романському відділенні – лише 19, а на відділенні слов’янсько-російської філології розпочало заняття 73 особи[33]. Подібне співвідношення кількості слухачок у межах факультету зберігалося і пізніше. Якщо ж зіставити розподіл студентів по факультетах в київському університеті та на КВЖК, очевидні протилежні тенденції, які ґрунтувалися на вищезгаданій професійній орієнтації. Так в університеті, на відміну від курсів, значна кількість студентів заповнювала юридичний факультет, а на історико-філологічному вона лишалася незначною, тоді як кількість слухачок історико-філологічного відділення Курсів традиційно у кілька разів перевищувала відповідну кількість студентів того ж факультету Київського університету. Так, приміром, на початку 1912 – 13 навчального року з 3142 слухачок КВЖК (без медичного відділення) кількість їх на історико-філологічному факультеті становила 1657 осіб, а на юридичному – 347[34], тоді як серед 4931 студентів університету на 1.01. 1912 р. історико-філологічний факультет представляли лише 363 студенти, а юридичний – 2209[35].

В цілому ж кількість жінок, які вступили на курси в перші ж роки після відновлення, була значною, а надалі неухильно зростала. Так 1906 – 07 навчальний рік завершило 590 осіб, з яких 294 навчалися на Історико-філологічному відділенні, а 296 – на фізико-математичному[36]. На 1 січня 1909 р. на трьох відділеннях Курсів (крім Медичного) навчалося 1315 осіб[37]. Через рік кількість слухачок зросла вже до 2221[38], а на початку січня 1915 року курсистками була вже 4021 жінка[39]. В цей час кількість курсисток (враховуючи медичне відділення) практично зрівнялася з загальною кількістю студентів університету Св. Володимира.

В соціальному відношенні найчисельнішими групами серед слухачок були, як і раніше дочки міщан, чиновників та духовенства, які сукупно складали близько 60 відсотків від загальної кількості курсисток. Кількість представниць дворянського і купецького станів становила близько 10 відсотків кожна. За віросповіданням курсистки розподілялися так: близько 70 відсотків становили православні, в середньому 25 відсотків – особи іудейського віросповідання. У 1918 – 19 рр. кількість курсисток-єврейок зростає, сягнувши в середньому 40 відсотків від загальної кількості слухачок. Третьою за чисельністю була група римо-католицької віри – менше 5 відсотків. Переважна більшість дівчат – до 80 відсотків – отримала середню освіту в гімназіях, близько 18 відсотків були випускницями єпархіальних училищ і менше 2 відсотків курсисток були вихованками інститутів шляхетних дівчат[40].

Курсистки відновлених КВЖК у наступні роки брали участь у загальностудентських виступах, зокрема політичного характеру, влаштовуючи сходки та бойкотуючи заняття, зазвичай паралельно зі студентами університету та інших вузів. Так, восени 1907 року в зв’язку з хвилюваннями слухачок адміністрація курсів неодноразово призупиняла заняття, а зрештою прийняла рішення про відрахування усіх курсисток і оголошення нового прийому, під час якого всі, хто вступав, мали дати підписку про згоду виконувати правила курсів[41].

Київські курси за організацією навчання та наповненням навчально-методичної бази все більше перетворювались на справжній університет для жінок, паралельно з “чоловічим” університетом Св. Володимира, а викладачами курсів були головним чином професори університету. Тому адміністрація КВЖК розробила проект їх нового статуту, в якому пропонувала назвати курси “Жіночим університетом Св. Ольги”, що могла б символізувати рівнозначність двох вищих шкіл[42]. І хоча проект затверджений не був, назва курсів збереглася як неофіційна.

В серпні 1906 р., паралельно з відновленням курсів, було створене Товариство допомоги слухачкам Вищих жіночих курсів в м. Києві, членами якого були в першу чергу професори КВЖК та їхні дружини. Знаменно, що серед 180 дійсних членів Товариства на початку 1910 р. були 25 жінок – колишніх курсисток, які відвідували КВЖК у XIX ст., з яких 9 були до того ж членами-засновницями[43].

В час, коли більшість ВЖК країни перетворились на заклади університетського рівня, і питання зрівняння їх в правах з університетами набуло надзвичайної актуальності, "Закон 19 грудня" 1911 р. надав випускницям ВЖК право складати при університетах іспити в Державних екзаменаційних Комісіях для отримання дипломів, а надалі і здобувати вчені ступені. А невдовзі Міністерство народної освіти, після розгляду навчальних програм курсів, визнало КВЖК закладом, викладання в якому цілком відповідає університетському[44].

Результати державних іспитів, складених жінками, були досить успішні, і в цілому вони не поступалися знаннями чоловікам[45]. Означеними правами однією з перших скористалася випускниця КВЖК Наталія Полонська, склавши в 1913 р. Державний, а у 1915 р. – Магістерський іспити і зайнявши посаду приват-доцента університету. Спершу іспити можна було складати лише в комісіях при університеті, а з 1916 р. екзаменаційні комісії з правами державних університетських були відкриті і при КВЖК.

Деякі дівчата під час навчання виявляли серйозний інтерес до наукової роботи, що знаходило підтримку у викладачів. Так, з 1913 до 1917 року при Історико-філологічному семінарії КВЖК видавався збірник наукових робіт слухачок, що мав назву "Minerva", в якому були вміщені роботи з історії, археології, літературознавства, педагогіки. Професори історико-філологічного відділення, за редакцією яких виходив збірник, так оцінювали доробок курсисток: "Серед рефератів і творів, які представляють слухачки Історико-філологічного Відділення В.Ж.К. в м. Києві... трапляються невеликі дослідження, які ґрунтуються на самостійному вивченні джерел і вносять іноді дещо нове в розробку наукових питань", а деякі інші роботи є добрими рефератами, що теж мали певне наукове значення[46]. Декотрі слухачки КВЖК брали участь у роботі наукових товариств і гуртків, спільно зі студентами університету. Так, Н.Полонська, слухачка історичного відділу КВЖК, брала участь у роботі Історико-етнографічного гуртка студентів університету під керівництвом проф. М.Довнар-Запольського, слухачки відділу слов'янсько-російської філології, і майбутні видатні дослідниці Варвара Адріанова (пізніше Адріанова-Перетц) та Софія Щеглова були активними учасницями семінарію Російської філології проф. В. Перетца, а пізніше захистили магістерські дисертації з російської мови та літератури: В.Адріанова в 1917 р. при Петербурзькому, а С.Щеглова в 1918 р. при Київському університеті[47]. Деякі випускниці курсів, що добре навчалися та виявили успіхи у дослідницькій роботі, після закінчення курсів були залишені при них молодшими викладачами – асистентами та лаборантами. Так Н.Полонська з 1912 до 1915 р. працювала асистентом при кафедрі Російської історії – проводила консультації зі слухачками, знайомила їх з літературою. Її учитель проф. М.Довнар-Запольський високо оцінював її допомогу слухачкам[48].

Н.Полонській належала також провідна роль у складанні "Критико-бібліографічного огляду навчальної літератури з історії...", здійсненого групою слухачок під керівництвом проф.П.Ардашева[49]. Після того, як Н.Полонську не було обрано викладачем Російської історії Історії Вищих жіночих курсів[50], вона залишає курси, продовживши роботу в іншому жіночому вузі – на Вищих вечірніх жіночих курсах, заснованих А.Жекуліною. Там же певний час працювали викладачами В.Адріанова та С.Щеглова. Асистенткою при кафедрі Всесвітньої історії КВЖК працювала І. Григор'єва, а при кафедрі всесвітньої літератури – К.Невєрова; хранителем Археологічного музею курсів було призначено Є.Козловську. Їх праця теж знаходила високу оцінку викладачів. Випускниця романо-германського відділу А.Карлсон була залишена при курсах викладачем німецької мови. Більшість посад асистентів та лаборантів фізико-математичного відділення також обіймали колишні курсистки. Так, серед 36 молодших викладачів, які працювали на фізико-математичному відділенні, була 21 жінка-випускниця КВЖК[51]. Курсистки також брали участь і у формуванні навчально-методичної бази курсів: серед осіб, які здійснили пожертви до створеного при курсах Археологічного музею було більше 20 слухачок[52].

Період з 1917 до 1920 р. був надзвичайно складним для жіночих курсів, як і для інших вищих шкіл Києва. Утвердження Радянської влади принесло в діяльність курсів значні зміни аж до тимчасового об'єднання влітку 1919 року КВЖК з Київським університетом. До того ж неухильне погіршення матеріального стану і професорів, і слухачок, недостатнє забезпечення навчального закладу призводили до значних ускладнень в його роботі. Проте викладацький склад, зі свого боку, робив усе можливе для продовження діяльності курсів. Так, протягом 1919 – 20 навчального року КВЖК, на відміну від інших вузів, працював майже безперервно[53]. Н.Полонська так згадувала про навчання в Києві на початку 1920-х рр., що можна віднести і до жіночих курсів: "В авдиторіях, де було холодніше, ніж надворі, в хутрах і рукавицях професори читали лекції студентам, здебільшого таким же голодним, як і вони самі. Щось символічне було в цих вечірніх лекціях, коли при світлі кількох каганців, в холоді і сутінках, читалися лекції про вічні цінності культури, про великі утвори людського генія. І слід сказати ще те, що професори і студенти трималися разом, мали контакт"[54]. Як самостійний навчальний заклад Київські ВЖК проіснували до середини 1920 р., коли нова освітня політика радянської влади призвела до створення навчальних закладів іншого типу – Інститутів народної освіти, зі спільним навчанням чоловіків і жінок. Окремий жіночий вищий навчальний заклад, розвиток якого коштував у попередню епоху чималих зусиль, втрачав сенс існування.

Розвиток Київських Вищих жіночих курсів, в кінці XIX ст. – єдиного, а на початку XX ст. – одного з найбільш значних в Україні закладу вищої освіти жінок був доволі непростим. Будучи, як і вся вища школа для жінок в Росії, приватним закладом, він не лише існував без державної допомоги, а й мусив працювати за умов досить

несприятливої урядової політики в сфері вищої освіти жінок. І якщо в XIX столітті КВЖК ще не були в повному розумінні вищим навчальним закладом, за короткий період на початку XX ст. Вони були фактично перетворені на жіночий університет, який дав змогу здобути вищу освіту великій кількості жінок. Існування цього закладу та його успіхи в значній мірі були зумовлені наполегливістю самих слухачок у їх прагненні здобути освіту і їх сумлінною для цього працею.

[1]Малинко И. Г. Высшее женское образование на Украине (вторая половина XIX – начало XX века). Дис... канд. ист. наук. – Харьков, 1985. [2]Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст.. Сторінки історії. – Одеса, 1998. [3]Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 707. – Оп.261. – Спр. 16. – Арк. 1зв; 2; 9. [4]Там само. – Арк. 7. [5]Положение о высших женских курсах в Киеве. – К., 1878. – С. 1. [6]Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве. – К., 1881. – С.1 – 2. [7]ЦДИАК. – Ф. 442. – Оп.828. – Спр. 146. – Арк. 1зв. [8]Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878 – 1882 гг.). – К., 1884. – С. 17. [9]Правила для слушательниц и вольнослушательниц высших женских курсов. – К., 1879. – С.2. [10]Державний архів м. Києва (далі – ДАМК). – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 5. – Арк. 66. [11]Историческая записка... – С. 17,19; ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 35. – Арк. 12; Там само. – Спр. 37. – Арк. 14. [12]ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 27. – Арк. 14. [13]ЦДІАК. – Ф. 707 – Оп 262. – Спр. 2. – Арк. 23. [14]Там само. [15]ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 77. – Арк. 13 – 14. [16]Иконникова А.Л. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших Женских Курсах в Киеве. – К., 1903. – С. 71. [17]Женское образование. – СПб., 1879. – № 1. – С.79. [18]Историческая записка... – С.18. [19]ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 27. – Арк. 13 – 14. [20]Там само; Историческая записка... – С. 17. [21]Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років. // За сто літ. – К., 1928. – Т. 29. – Кн. 3. – С. 207. Егунова-Щербина С. Пам'яті В.Б. Антоновича // Україна. – К., 1928. – Кн. 5. – С. 95 – 96. [22]Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. Х. – Спр. 4817. – Арк. 1. [23]Беренштам-Кістяківська М. Вказ. праця. – С. 207 – 208. [24]ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 8034. – Арк. 1 – 1зв. [25]Іконнікова А. Вказ праця. – С. 70. [26]ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 262. – Спр. 2. – Арк. 43 – 45. [27]Там само. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 16. – Арк. 6 зв. [28]Іконнікова А. Вказ. праця. – С.73. [29]ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 344. – Спр. 108. – Арк. 2 зв. [30]ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 324. – Арк.1 – 24. [31]Там само. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 271. – Арк. 1 зв – 2 зв. [32]Временное положение о Высших женских курсах в г. Киеве. – К., 1911. – С. 6. [33]ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 76. – Арк. 1 – 8 зв. [34]Там само. – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 34. – Арк. 8. [35]Там само. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 367. – Арк. 44. [36]Там само. – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 7. – Арк. 9. [37]ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 57. – Арк. 2 зв. [38]Там само. – Арк. 2зв. – 3. [39]Там само. [40]ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр.57. – Арк. 2 зв – 4. Підрахунки автора. [41]ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 7. – Арк. 10 – 13. [42]Устав Женского Университета Св. Ольги (Проект нового устава для Высших женских курсов в г. Киеве). – К., 1910. – С. 1 прим. [43]Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 228. – Спр. 232. – Арк. 14 – 16. [44]ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 312. – Арк. 15 – 15 зв. [45]ЦДІАК. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 2 – 2 зв. [46]"Minerva". Сборник, издаваемый при Историко-Филологическом Семинарии Высших женских Курсов в Киеве. – К., 1913. – Вип. І. – С. ІІІ. [47]ІР НБУВ. – Ф. 141. – Спр. 1. – Арк. 5; Там само, – Ф. Х. – Спр. 4758. – Арк. 1зв. [48]ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 203. – Арк. 6. [49]Критико-библиографический обзор учебной литературы по истории на русском языке с 1890 по 1912 год. Учебники по русской истории. – К.,1913. – С. VII; "Minerva". – Вип. ІІ. – К., 1913. – С. ІХ. [50]ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 116. – Арк. 29. [51]Там само. – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 80. – Арк. 7 – 7 зв. [52]Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Киеве. – Под. ред. прив.-доц. В. Е. Данилевича. – Вып. І. – К., 1914. – С. 15. [53]ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 609 а. – Арк. 3 зв.[54]Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича // Хроніка 2000. Наш край. – 1993. – № 1 – 2 (3 – 4). – С. 118.

Оксана ГАЛЬКО
Київ

СІМЕЙНИЙ УКЛАД БОЙКІВ
(кінець XIX – перша половина XX століття)

Сім'я – це одна з основних і найдавніших форм людського соціального розвитку. Важливість її дослідження спонукає вчених-етнографів щораз більше звертатися до цієї теми, особливо щодо бойків, де вивчення питання сімейного укладу розглянуто лише в контексті узагальнюючих праць.

Одним з найбільш суперечливих питань, стосовно сімейного побуту бойків, була проблема вивчення форми сім'ї на Бойківщині. За свідченнями польових записів, в переважній більшості випадків батьки й одружені діти, сини чи доньки жили разом в одній хаті "до чотирнадцяти душ челяди" або "по дві-три невістки на однім господарстві", які вели спільне господарство під керівництвом батька. Група науковців, упорядників збірника "Украинские Карпаты. Культура" (К., 1989), який, по суті, є скороченим варіантом монографії "Бойківщина", під редакцією Ю.Гошка, подала об'єднання багатьох сімей під одним дахом, як малу сім'ю[1] . Отже, мала сім'я – це родина, що складається з батьків разом з одруженим сином і неодруженими дітьми. Нечіткість термінології і невизначеність самого поняття "мала сім'я" значно ускладнюють з'ясування цієї проблеми. Львівський дослідник сім'ї на Україні Роман Чмелик

© О.Галько

подає такі її визначення: 1) сім'я – це подружжя і неодружені діти; 2) неповна сім'я – один з членів подружжя й неодружені діти; 3) подружня пара без дітей[2]. Існування залишків великої родини на Бойківщині в своїх працях згадують і обґрунтовують видатні дослідники-етнографи XIX ст. – В.Охримович, І.Франко, М.Зубрицький.

Значну роль тут відіграла думка відомого дослідника Бойківщини Юрія Гошка, який висловив твердження, що велика сім'я на території Карпат почала розпадатися і зникати ще з XVI ст. Але вчений не заперечує наявність залишків великої родини як такої. Просто вона поступово проходила процес сегментації на малі сім'ї, які, в свою чергу, могли розростатися у великі[3]. Одним з первинних факторів, які визначають відмінності між малою і великою сім'ями є ступінь економічної спорідненості родини. Якщо сім'ї, в яких батьки з кількома одруженими синами і їх дітьми, які живуть однією родиною в одній хаті, ведуть спільне господарство, спільно готують і дбають про одяг – їх, як правило, відносять до великих. Якщо ж при наявності спільного житла та ведення господарства родина складається з батьків, що проживають з одним одруженим сином та його дітьми і власними неодруженими нащадками, – їх зараховують до форми малої сім'ї.

Головою бойківської родини був батько, хоча, як свідчать польові дослідження, дуже часто на території Центрально-Східної Бойківщини ним був і дід. Вшанування останнього було не лише даниною виховання, повагою до старості – саме діду, не зважаючи на номінальне лідерство батька в господарстві, належало останнє слово в будь-якій важливій господарській справі, і, що саме головне, йому, а не батьку, в більшості випадків належала земля. Діда шанували і боялися, тому що в випадку якоїсь провини чи антипатії, він не наділить доброю землею або ж не дасть її взагалі[4]. Вшанування діда як одноосібного голову родини, є характерною ознакою і пережитком великої сім'ї.

Одноосібність влади патріарха – батька чи діда – була авторитарною. Його слово ставало законом для родини: він одружував дітей на власний розсуд, відав грішми, головними господарськими справами – купівлею та продажем землі, худоби, представляв родину в громаді.

У віддалених гірських селах – в Лікті, Лолині, Дидьові, Лютовиську, досліджуваних І.Франком та О.Рошкевич, сила батьківської влади набула ще більшого масштабу. Його роль прирівнювалася до ролі первісного вождя, якому служить весь рід: йому за столом перепадають найкращі шматки, він вільний розпоряджатися роботою і дозвіллям членів своєї сім'ї – призначати їм якесь заняття, час відпочинку, відповідати за рід перед громадою. Недогляд за своєю "челяддю", тобто, порушення ними морально-етичних норм, коштувала голові родини грошових штрафів, "публіки" – суду, інколи навіть тілесних покарань[5].

Але окрім своїх всеосяжних прав, голова сім'ї мав і обов'язки, що полягали в піклуванні про одяг, дрова, їжу, – він являвся своєрідним опікуном кожного члена родини, кожного мусив забезпечити його часткою – одягом, харчами, згодом – віном чи дарчим записом на землю. При одруженні дорослих дітей він "вінує" їх на свій розсуд так само, як і вирішує, кому залишатися жити в рідній хаті, а кому йти в "прийми". Його ставлення до інших членів сім'ї настільки централізоване, що він не вважає за потрібне радитися з ними з приводу вирішення будь-яких важливих питань. Значення жінки-дружини в такій родині зведено до мінімуму – вона не була, як в деяких інших частинах Бойківщини, рівноцінною за значимістю своєму газді-чоловікові.

Однак в цих селах, як і в окремих місцевостях центральної Бойківщини, побутувала своєрідна особливість: батько за життя, або відчуваючи наближення смерті, призначав завідцю (похідне від сполучення слів – за вітця) – брата чи старшого сина, який керував родиною або ще за життя, або вже по смерті батька. Роль завідці чимось нагадує обов'язки та функції лідера демократичної общини: він – рівноправний член своєї родини, і, не зважаючи на своє керівне становище, не має більше прав, ніж будь-яка особа в його сім'ї. Він радився з усіма з будь-якого приводу, не мав жодних привілеїв щодо одягу та їжі. Завідця не міг присвоювати собі право вибирати легшу роботу чи додатковий відпочинок – він повинен був працювати на загальному рівні, якщо не більше. Грошима завідця розпоряджався лише після того, як кожен член сім'ї висловлював свою думку з приводу вирішуваної проблеми, кожну особу на виданні – чи хлопця, чи дівчину повинен був обвінувати, попередньо порадившись з родиною з приводу майбутнього зятя чи невістки. Слід зазначити, що в сім'ях, де владу тримав завідця, не примушували виходити заміж чи одружуватися проти волі – тут існувала перспектива вибору[6].

Супротив чи нарікання проти влади завідці вирішувалися демократично – завідця пропонував незадоволеному перейняти свою владу. Якщо конфлікт неможливо було врегулювати, ініціатора поділу відділяли разом з його сім'єю, хоча траплялися випадки, коли члени відділеної родини, будучи незадоволеними новими правилами, поверталися до великої родини.

Архівні матеріали зазначають, що інститут завідці фігурував і в окремих місцевостях центральної Бойківщини, зокрема, в Сколівському районі. Тут роль завідці виконував старший брат[7].

Вирішення питання успадкування влади голови сім'ї являло собою дуже неоднозначну і неоднорідну тенденцію, канони якої важко простежити та узагальнити. Архівні документи Інституту Народознавства НАН України м. Львова, в основі яких лежать експедиційні польові дослідження, вказують на те, що по смерті голови сім'ї його функції переймала на себе мати, навіть тоді, коли в родині були і старші брати чоловіка, і старші сини[8]. Подібне явище не було поодиноким. Жінка в бойківській сім'ї виконувала набагато більше функцій, ніж чоловік. Більшість опитаних підкреслюють деяку номінальність ролі батька і реальність впливу матері. Така тенденція простежується в бойківських приказках: "чоловік тримає верх, а жінка – чотири кути", "чоловік тримає один кут, а жінка – три", "жінка робить чоловіка"[9].

Підкреслення ролі та описання важкої долі жінки-дружини у бойків займало неабияке місце в працях українських

вчених-етнографів кінця XIX – початку XX ст. Навіть польський поміщик Ігнацій Любач Червінський в своїй монографії "Околиця Задністерська між Стриєм і Ломницею…" зазначав, що бойківські жінки на старість набували виснаженого і потворного вигляду[10].

Польський дослідник не вказав причин того факту, проте на них детально зупинився В.Охримович, український етнограф, юрист за фахом. В своїх працях, які переважно присвячені вивченню традиційного звичаєвого права на терені бойківської родини, автор зазначив, що ставлення до жінки, її місце в родині, повага до неї залежали від економічного фактору. Якщо жінка в зв'язку з соціально-майновим становищем змушена йти в родину чоловіка (таке явище було найбільш поширеним на Бойківщині), вона ставала повністю залежною від неї[11].

В запитальнику автора, на якому базувалися відповіді польових досліджень, поставало питання про причину відділення дочок, їх віддання на сторону, в чужу родину. За неоднорідними по змісту відповідями, проаналізувавши їх з психологічних та економічних поглядів, слід зазначити, що патріархальні стосунки, які вже за своєю суттю передбачають гендерну нерівність, проектують її на ставлення до статі нащадків. Неоднозначність в сприйнятті народження дівчинки дуже характерно описала З.Свенціцька: "Кождий господар дуже незадоволений, коли вродиться дівчинка. Коли повідомляє священика, відразу можна пізнати, що уродилося: коли господар веселий – то знак, що хлопець, а коли захмурений, а почухраєсь в голову, то знак, що дівка"[12]. Дівчину сприймали, за словами О.Рошкевич, як "жидівський борг" – тобто, об'єкт постійних видатків. Жителька села Труханів – Трембач Марія підкреслила цей момент в своїх спогадах про односельчанина, в якого було сім доньок. Для родини на той час (початок XX ст.) таке явище прирівнювалося до справжнього лиха, і, не зважаючи на заможність, батько, вінуючи своїх доньок, повторював: "Я себе сім раз зарізав. Нема гірше, як самі дівки"[13].

Мешканка села Нижнє Синьовидне Равлінко Єва, описуючи своє життя, зазначала, що вона пішла в родину чоловіка через брак місця в домі: "Я ще м мала три браті… Мене сватав хлопець, але він не мав де жити, то й тато не хотіли віддавати… Мусіла м йти до свекрухи".

Історія взаємовідносин родини чоловіка, зокрема, свекрухи чи свекри, як її називали в селах центральної Бойківщини, і невістки стала темою для багатьох анекдотів і пісень. В них свекруха в кращому випадку лише нагадувала невістці її місце в родині, а в більшості ситуацій свекруха була пострахом спочатку для молодої, потім для невістки, об'єктом її неприязні. Дружина голови сім'ї, якій підпорядковувалося все жіноцтво в домі, мала над ним абсолютну владу. Цей факт нерідко призводив до конфліктів, ставав причиною поділу, незгоди між сім'ями. Дуже важливим був психологічний аспект надання переваги матір'ю власним донькам перед невістками, оскільки міцний кровноспоріднений зв'язок та і життєвий досвід в цілому, завжди вивищують доньку перед зятем, сина перед невісткою, інколи навіть доньку перед сином.

Равлінко Єва, яка в зв'язку з важким економічним становищем змушена була жити разом з свекрухою, розповіла про те, що не бажаючи залишати сина на господарстві та наділяти його кращою землею, мати, в якої були ще дві доньки, вирішила отруїти невістку стрихніном, але отруту випив її син. Свій злочин вона сама визнала на суді, мотивуючи його ненавистю до чужої людини, яка, захопивши владу над сином, посягала на її – свекрушине майно. Ця історія ніби взята з пісні, в якій син – це "рідна дитина", а невістка – то "чужа чужина". Одразу зненавидівши сторонню особу, яку привів додому син, свекруха "налила чужині полину гіркого, а своїй дитині меду солодкого", але результатом стала смерть обох дітей – "а як ся напили, тай ся похилили"[14].

В досліджуваних В.Охримовичем селах Сенечеві і Волосянці, в випадку особливо нестерпних умов проживання в родині чоловіка, невістка могла повернутися назад до батьківської сім'ї – піти в так звані "лишанки". Її родина спільно відстоювала її права перед родиною чоловіка, яка намагалася повернути невістку. Людина, через яку виникла конфліктна ситуація (нею переважно був чоловік), змушена була йти на вибачення, і тоді молода вирішувала, чи повертатись їй назад чи ні. В особливо скрутних випадках, коли два роди не могли залагодити ситуацію, втручалася громада, рішення якої було остаточним[15].

Але в дослідженнях жіночої долі В.Охримович також наголошує на деякій альтернативі в цих важких і підлеглих стосунках. Він зазначає, що при наявності великих земельних наділів у дівчини чи жінки не вони йшли в сім'ю чоловіка, а чоловік приходив в прийми. Чоловік, який пристав на ґрунт, вже далеко не мав тих привілеїв, якими б оперував, будучи ґаздою, тобто, господарем землі. За словами дослідника, він нібито являв собою допоміжну робочу силу на господарстві, без особливого посягання на владу. Дружина, якщо це для неї не був перший шлюб, набравшись досвіду, сама старшувала на господарстві, керувала своїм чоловіком, могла побити його і навіть вигнати:

Ой кобила воду пила – та й лід проломила,
Нещаслива годинище – жона ґазду била.
"Не гнівайся, моя жоно, куплю я ти пива,
Аби ти ся не гнівала, що ти мене била"[16].

Підсумовуючи вище сказане, слід зазначити, що залежність чоловіка, який йшов в прийми до дружини була настільки значною, що йому в деяких випадках навіть надавали прізвище, яке походило від імені чи роду жінки. До того ж він і для громади залишався тільки приймаком, з яким вона не рахувалася у вирішенні важливих суспільних питань. Інститут приймацтва, який здавна побутував по цілій Україні, був своєрідною моральною компенсацією за

важке становище жінки в родині чоловіка. Жінка, яка прийняла чоловіка на господарство, зрівнюється в правах з чоловіком, в родину якого прийшла жити дружина, вона є "ґаздою" в своїй садибі.

В матеріальному плані бойківські жінки мали певною мірою незалежне фінансове становище – володіли власними коштами, які одержували від продажу городини, садовини, власних виробів та підробітків на сезонних роботах, а також кожна жінка розпоряджалася своїм приданим.

Слід відзначити, що з'ясування проблеми успадкування чи надання певної матеріальної власності у віно особам жіночої статі має неабиякий резонанс, оскільки це питання порушує традиційно-звичаєве підґрунтя шлюбно-сімейних відносин. В.Охримович в одній із своїх праць зазначав, що укладаючи шлюбні угоди чи тестаменти, люди в першу чергу керувалися звичаєвим правом і для юридичних виконавців вирішення таких справ становило неабияку трудність, оскільки, по-перше, мусили не лише послуговуватися писаним законом, а й пізнати та усвідомити правничий світогляд дотичної людини. По-друге, народні звичаї та погляди правні не легко проаналізувати – це безпосередній витвір суспільного життя, тісно переплетений з його функціями. Крім цього, традиційне звичаєве право в кожній місцевості має свої локальні особливості, воно рідко має константні параметри – його з часом доповнюють і вдосконалюють нові покоління, пристосовуючи до нових умов життя.

Традиційне звичаєве право, яке регулювало питання особистої власності одруженої жінки, не було однорідним. В різних частинах Бойківщини воно набуло своїх нюансів. Матеріальні засоби, які надавалися батьками при одруженні доньки їй в вічне користування, не відзначалися різноманітністю. Матеріали свідчать, що це, в першу чергу, була худоба – корови, коні, вівці, кози, свині, одяг, який собі вона надбала, верета – різновид покривала та коц[17]. Дев'яносто відсотків опитаних автором відзначили, що основним елементом приданого було надання землі, яка на той час, за браком грошей, становила основну цінність для бойків, хоча окремі архівні матеріали свідчать про позбавлення права на землю дочок при наявності багатьох синів[18]. Наділення віном також унеможливлювало будь-які претензії доньки на майно своєї родини: "Ти взяла все, що тобі належало, іди і слухайся старшину"[19].

Про те, що надане у посаг майно ставало безпосередньою власністю також чоловіка за життя дружини, свідчать і матеріали польових досліджень, і архівні матеріали. В юридичному оформленні шлюбних контрактів часто зазначалося: "Надаю у власність своєму зятю…", але цей факт зовсім не означав цілковите підпорядкування чоловіку майнових ресурсів його дружини. Без її відома він не мав права проводити будь-які торгівельно-купівельні операції з землею, що була частиною віна, не міг одноосібно розпоряджатися грішми і особистими речами, але такого права, окрім особистих речей, не мала і дружина[20]. В звичаєвому праві існувало також поняття "мамине віно", "бабине віно" – спадок матері чи бабусі молодої, який вони в свою чергу отримали від своїх матерів і бабусь. Цей вид приданого передавався лише по жіночій лінії і ніколи не ставав власністю синів чи чоловіків, хоча в окремих випадках, коли не було спадкоємців по жіночій лінії, воно за бажанням власниці могло перейти у володіння чоловічої лінії або повернутися в родину померлої[21].

Укладання шлюбних актів, оформлених письмово, чи усна домовленість про віно на змовинах, зазначала ще і той факт, кому посаг буде належати по смерті його власниці. В переважній більшості випадків придане частково чи повністю поверталося родині небіжчиці або ж їм повертали тільки вказані в контракті предмети. Такі нюанси також регламентувалися в зафіксованих актах чи усних договорах. Так в селі Корчин по смерті дружини у власність чоловіка переходила четверта частина її віна, якщо були діти, їм у власність також надавали по четвертій частині маминого віна, коли ж дітей не було – три четверті власності покійної йшло в користування її родини[22]. В селі Верхня Рожанка родині покійної бездітної дружини повертали половину приданого[23], в селі Ялинкувате – віддавали все придане за винятком витрат на похорони так само і в селі Свобода[24]. А в селі Волосянка віно повертали за попередньою домовленістю[25].

Архівні та польові матеріали й засвідчують в більшості ситуацій повернення віна родині дружини, але окремі наукові роботи показують альтернативність у вирішенні цього питання. О.Рожкевич в своїй статті зазначає, що придане дружини стає власністю навіть не чоловіка, а всієї родини чоловіка, і буде їй повернуте лише в випадку повторного шлюбу[26]. Очевидно, посаг жінки стає власністю родини чоловіка навіть після її смерті при наявності першого ступеня спільності в великих сім'ях, коли існує абсолютна майнова спорідненість і усвідомлення себе частиною іншої фамілії з одного боку і відчуження з відділенням майна з іншого: "Ти взяла все, що тобі належало…", тобто, "тобі нема чого повертатись сюди, ти, пішовши в іншу родину, перестала бути членом нашої".

Взаємостосунки двох гендерних осіб – одружених чоловіка і жінки складалися під впливом дуже багатьох чинників – соціально-економічних, громадсько-культурних, релігійних, звичаєвих, від нетрадиційних життєвих обставин, які респонденти називали "доля". Власне, завдяки останнім, нерідко визначалася чи нівелювалася роль жінки в бойківському суспільстві, її місце в родині.

В архівних документах часто зустрічаються свідчення про лідерство жінки в бойківській сім'ї – таке явище в основному було пов'язане з неспроможністю чоловіка керувати родиною. В різних випадках це була економічна залежність чоловіка від дружини (положення приймака, приймача), його розумово-інтелектуальна відсталість, залежність від алкоголю, каліцтво. Як зазначала в своїй розповіді мешканка села Нижнє Синьовидне Іванів Марія: "Як щось треба зробити коло хати чи зремонтувати – чоловік зробить, а як треба докласти розуму – то вже мушу я думати"[27]. Нерідко в таких ситуаціях при наявності живого чоловіка головою родини ставала дружина. Вона розпоряджалася фінансами, визначала, кому з дітей залишатися вдома, а кому йти в прийми, завідувала господарськими справами. Її зайнятість, не залежно від статусу, в будь-якому випадку перевищувала зайнятість чоловіка.

Ігнацій Любач Червінський в своїй праці подав характерний поділ обов'язків між подружжям на початку XIX століття: чоловік повинен обробити поле, – возити гній, орати, сіяти, косити, молотити, доглядати за пасікою (якщо вона в нього була), заготовляти на зиму дрова, порати худобу. Жінка, крім основного свого природного призначення – народжувати дітей, доглядати за ними, пильнувати за їх здоров'ям і добробутом, готувала їжу, пекла хліб, прибирала в хаті, білила її, підмазувала глиною, обробляла город, жала збіжжя, працювала коло сіна[28]. Цей список доповнює в своїй статті Іван Кузів: до жіночої роботи належить праця коло льону і конопель, які потрібно вибрати, потовкти, постелити, осушити, витіпати і витерти, прядиво вичесати і спрясти, пряжу виткати, полотно викроїти, пошити одяг, за ним доглядати – лагодити його при потребі, полотно чи одяг вибілити, вишити чи оздобити. Куплею-продажею землі і худоби завідував в основному чоловік[29].

Крім основних занять в бойківській родині були і додаткові підробітки, на які йшли і чоловіки, і жінки. Ще на початку XX ст. тут існувало таке поняття, "робити на пана", "робити на жида" – бідніші наймалися до роботодавців на різні поденні роботи – жати збіжжя, садити ліс, косити, возити "воринки" – стовбури дерев без гілок на тартаки. Плата за поденщину в пана становила один злотий (переїзд з Нижнього Синьовидного в Сколе на колії коштував один злотий)[30]. Великі надії покладала родина на тимчасову еміграцію за кордон – США, Аргентину, Бразилію, куди їхали, в основному, чоловіки. Наслідки таких заробітків були в більшості випадків неоднозначними: сама дорога за океан забирала безліч людських життів, ті, які вижили в дорозі, на чужій землі зіштовхувалися з проблемою безробіття, голоду, антисанітарії, хвороб. В.Гнатюк, який досліджував емігрантський фольклор, зазначав випадки подружньої зради з обох сторін, втрату морально-етичних якостей та впливу традиційного закону на свідомість: чоловік відвідував будинки розпусти, дружина знаходила собі коханців[31]. Записи польових досліджень зазначають, що більшість емігрантів поверталася додому, деякий відсоток чоловіків забирав за кордон і сім'ю.

Побут бойківської сім'ї – це, передусім, важка і виснажлива праця, але знаходився час і для дозвілля. Вільний час переважно припадав на неділю, оскільки побожні бойки вважали за великий гріх працювати в цей день. Відвідуванням церкви розпочиналася кожна неділя в сім'ї, коли вдягнувшись в святковий одяг і батьки, і діти йшли "до утрені" і Служби Божої. Після відвідин Божого храму, повертаючись додому, родина зустрічала сусідів чи рідню і йшли до корчми, які на той час переважно тримали жиди, чи просто відпочивали[32]. З виникненням читалень в 30-х роках XX ст. бойківська сім'я отримала можливість урізноманітнювати своє дозвілля. Замість шинку вона приходила в своєрідний маленький "храм науки", де знайомилася з надбанням української літературної класики. Для бойківського селянина, постійно завантаженого тяжкою фізичною працею, як правило, не зовсім грамотного або не грамотного взагалі, це була унікальна можливість розширити свій кругозір і застосувати вроджені артистичні дані. До читалень могли приходити всі охочі, і кожен там знаходив щось для себе: тут читали в голос книжки, ставили вистави, обговорювали господарські і політичні справи, при читальні діяв хор, різні гуртки. Товариство, яке входило до читалень, було морально зобов'язаним: категорично заборонялося вживати спиртні напої, використовувати ненормативну лексику, звертатися "непоштивими словами" до жінки, старшої людини[33]. Читальні відіграли, безсумнівно, надзвичайно важливу роль в інтелектуально-патріотичному вихованні бойківської родини, її морально-етичному менталітеті.

Духовні взаємовідносини і взаємовпливи в сім'ї переважно не були ідилічними. Більша частина опитаних респондентів підкреслила той факт, що чоловік нерідко бив свою дружину. Причини цього негативного явища досить різноманітні: якщо господиня занедбує свої обов'язки, подружня зрада, за будь-яку дрібницю, за нестерпний характер.

Своєрідну особливість сприйняття морально-релігійних засад, що регламентували поведінку одруженої жінки, відзначив в своїй статті В.Охримович. Досліджуючи локальні вияви традиційного звичаєвого права в своєму рідному селі Сенечеві, яке розташоване на території теперішнього Сколівського району, він зазначив, що Сенечівські жінки поводять себе вільніше ніж дівчата, більше того, прихильність сторонніх чоловіків не оцінювалася як непристойність, а підкреслювала перевагу вибраної перед іншими, викликала в них заздрість. Як наслідок таких зв'язків – позашлюбна дитина як в одружених жінок, так і в дівчат не сприймалася негативно, винуватиці не засуджувалися ганьбою, оскільки традиційна ментальність жителів села головним покликанням жінки вважала народження дітей не залежно від церковно-звичаєвих заборон[34]. Але таке явище не було типовим для Бойківщини в цілому: як правило, така поведінка дівчат та одружених жінок засуджувалася громадською думкою, звичаєвим правом, від них відмовлялися батьки, їх публічно карали перед церквою.

Проте респонденти під час польових досліджень подають безліч випадків, коли жінка, відстоюючи свої права чи захищаючи гідність, могла провчити чоловіка. З розповідей мешканця села Корчин Андрушківа Миколи стало відомо про історії, які траплялися з його односельчанами: жінка била граблями чоловіка за те, що він привселюдно назвав її рябою відьмою, дружина лісника Миколи била його по обличчі, бо будив її рано, чим накликала сміх і зневагу на свого чоловіка і т.д[35].

Не зважаючи на складні стосунки у більшості подружніх пар, розлучення не було типовим явищем, оскільки майже не згадується ні в літературі, ні в джерелах. Розлучення, як таке, вважалося гріхом – "що з'єднав Бог – те люди не можуть розлучити" і тому, якщо такий випадок і мав місце, винуватець розлучення мусив залишити село назавжди[36].

Отже, бойківську родину, з одного боку, слід розглядати як складову частину великої української родини з притаманними їй властивостями і характеристиками. З іншого боку, бойківська сім'я є підґрунтям соціального

розвитку бойків, яка в своєму історичному побутуванні набула ряд особливостей. До таких можна віднести: наявність залишків великої родини, яка збереглася в Карпатах, інститут завідці, який не був притаманний загальноукраїнській родині, неоднозначне становище жінки в бойківській сім'ї, локальна відмінність у відзначенні календарної та родинної обрядовості. Такі відмінності, очевидно, були зумовлені і природно-географічними, і соціально-економічними, і релігійними умовами, а також світоглядно-життєвими поняттями бойків про сімейні цінності, які сформувалися протягом багатьох століть.

[1]Украинские Карпаты. Культура.// За ред. Ю.Гошка. – К., 1989. – С. 110. [2]Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. – Львів, 1999. – С. 4. [3]Гошко Ю. Населення Українських Карпат XV – XVIII ст. – К., 1976. – С. 161. [4]Зап. автор від Стеблика Марка 1925 р.н. с. Тухля Сколівського району Львівської області. [5]Франко О. Карпатські бойки і їх родинне життя // Перший вінок (жіночий альманах). – Львів, 1887. – С. 224. [6]Франко І. Гміна і задруга серед українського народу в Галичині і на Буковині // Зібрання творів в 50-ти томах. – К., 1984. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 493. [7]Архів Інституту Народознавства НАН України у м. Львові (далі – Архів ІН НАН України). – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 227. – Арк. 42. [8]Архів ІН НАН України. – Ф.1. – Оп. 2. – Од. зб. 227. – Арк. 18. [9]Зап. автор від Масної Розалії 1917 р.н. с. Верхнє Синьовидне Сколівського району Львівської області. [10]Czerwinski L.I. Okolica za-Dniestrska między Stryiem i Lomnic[1]. Lwów, 1811. – С. 211. [11]Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах // Народ. – Львів, 1890. – №18. – С. 227. [12]Свенціцька З. Либохора та її звичаї // Рукопис знаходиться в домашньому архіві Григорія Дем'яна. – 1928. – С. 25. [13]Зап. автор від Трембач Катерини 1920 р.н. с. Труханів Сколівського району Львівської області. [14]Зап. автор від Равлінко Єви 1908 р.н. с. Нижнє Синьовидне Сколівського району Львівської області. [15]Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах. – С. 227. [16]Там само. – С. 227. [17]Франко І. Гміна і задруга серед українського народу в Галичині і на Буковині. – С. 493. [18]Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 227. – Арк. 30. [19]Франко О. Карпатські бойки і їх родинне життя. – С. 227. [20]Зап. автор від Юрків Анни 1914 р.н. с. Нижнє Синьовидне Сколівського району Львівської області. [21]Зап. автор від Климович Калини 1917 р.н. с. Либохора Сколівського району Львівської області. [22]Зап. автор від Андрушківа Миколи 1918 р.н. с. Корчин Сколівського району Львівської області. [23]Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 227. – Арк. 14. [24]Там само. – Арк. 28. [25]Там само. – Арк. 18. [26]Франко О. Карпатські бойки і їх родинне життя. – С. 228. [27]Зап. автор від Іванів Марії 1954 р.н. с. Нижнє Синьовидне Сколівського району Львівської області. [28]Czerwinski L.I. Okolica za-Dniestrska między Stryiem i Lomnicą. – S. 214. [29]Кузів І. Житє-бутє, звичаї і обичаї гірського народу // Зоря. – 1889. – № 15 – 21. – С. 264. [30]Зап. автор від Скільського Василя 1927 р.н. с. Плав'є Сколівського району Львівської області. [31]Гнатюк В. Пісенні новотвори в українсько-руській словесності.// Записки Наукового Товариства Шевченка. – 1902. – Т. 50. – С. 16. [32]Зап. автор 28 липня 2000 р. від Сікач Марії 1920 р.н. с. Славське Сколівського району Львівської області. [33]Зап. автор 18 липня 2000 р. від Огоновської Осипи 1917 р.н. с. Корчин Сколівського району Львівської області. [34]Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах. – С. 228. [35]Зап. автор 18 липня 2000 р. від Андрушківа Миколи 1918 р.н. с.Корчин Сколівського району Львівської області. [36]Бойківщина. – К., 1983. – С. 185.

Едуард МЕЛЬНИК
Київ

ПОСИЛЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ ЗА РІДНУ МОВУ І НАЦІОНАЛЬНУ ШКОЛУ (початок XX століття)

У громадсько-політичному русі на початку XX ст. активну участь брали вчителі, студентство, діячі науки та культури, просвітні організації, широка громадськість.

Естафету українських просвітителів середини та другої половини XIX сторіччя переймають Михайло Грушевський, Іван Франко, Софія Русова, Іван Стешенко, Михайло Коцюбинський, Павло Грабовський, Степан Васильченко, Т.Г.Лубенець та багато інших просвітителів, ідеї та творча діяльність яких значно посилили національно-визвольний рух українського народу, зокрема у змаганнях за національну освіту та школу[1].

Михайло Драгоманов у статті "Народні школи на Україні" зазначав: "Вся історія шкіл в Росії (зокрема і в Україні – Авт.) за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з народом і освітою та видумки, як би не дати людям вчитися, особливо мужикові, – не дати вчитись навіть просто азбуки…"[2] Про наслідки такої "діяльності" уряду свідчить той факт, що на той час загальний освітній рівень українського народу був дуже низький, а неписьменність серед населення, особливо серед сільського, становила близько 70%. У деяких регіонах цей показник сягав навіть понад 80%[3].

О.Лотоцький свідчить, що на початку XX ст. імперська русифікаторська машина так сковувала українське життя, так висмоктувала найцінніші соки національного організму, що ставила під загрозу національну основу України. Насувалася небезпека. Українській громадськості довелося перенести й зосередити центр боротьби на ділянку освіти й виховання, щоб таким чином зберегти націю від винародовлення, лишаючи осторонь всі інші ділянки[4].

© Е.Мельник

Для відновлення національної школи, літератури, мистецтва й науки необхідно було відновити вивчення української мови і, насамперед, у школі, оскільки "втрата народом своєї мови, перехід на користування чужою мовою визначає останній показник перед завершенням денаціоналізації і втрату питомих рис своєї природи, яка безпосередньо спричиняє духовне та психологічне винародовлення, тому що мова є творчим органом мислення"[5], – твердить відомий український вчений-мовознавець І.Крилов.

Український народ ніколи не переставав боротися за рідну школу і рідну мову. Особливо ця боротьба посилилася в результаті революційних подій в Росії 1905 – 1907 рр. Так, у 1905 р. у новоствореній школі ім. І.П.Котляревського Полтавська міська дума одноголосно прийняла рішення запровадити: "1. Преподавание грамоты должно начинаться с обучения чтению и письму на малорусском языке по малорусским букварям и книгам для чтения. 2. Преподавание Закона Божия и арифметики должно происходить на малорусском языке, по малорусским учебникам. В особенности это представляется необходимым в преподавании Закона Божия, который по своему влиянию на душевное развитие учащихся, требует как можно более доступного для детей изложения. 3. Обучение чтению и письму по русскому языку должно начинаться со 2-го года обучения и составлять отдельный необходимый предмет. 4. Обучение по родоведению и естествознанию должно начинаться с изучения близкой ученику местности и природы черноземной полосы и в дальнейшем прохождении охватывать особенности Южной Руси, ее физической природы, бытовых, экономических и исторических условий прошлой и современной жизни ее населения. 5. При ознакомлении учащихся с русской литературой учителя должны знакомить их с лучшими образцами литературы малорусской"[6]. І такі приклади були не поодинокими. Зокрема, Одеська міська дума в 1905 р. зреагувала на доповідь її голови Павла Олександровича Зеленого в справі викладання української мови в школах міста і прийняла ухвалу звернутися до уряду з проханням скасувати заборону української мови[7].

Питання української школи ставилися неодноразово і в Державній Думі. Так, на засіданні ІІ Державної Думи депутат Юхим Сайко від імені української фракції заявив, що на території України школа має бути безкоштовна, щоб навчання в ній проводилося рідною мовою, а мова російська становила б один із предметів навчання, щоб негайно розпочалося складання підручників, які відповідали б потребам населення як щодо змісту, так і щодо мови, щоб негайно було відкрито для учительського персоналу курси, де викладалася б українська мова, література та історія, щоб уведено було ці предмети до програм учительських семінарій та інститутів на території України, щоб було створено в Київському, Харківському та Одеському університетах кафедри з цих дисциплін[8]. Проте, домагання ці не дали позитивних наслідків. Особливо запеклою боротьбою за українську мову і національну школу відзначалася ІІІ Державна Дума. Саме на ній було поставлене питання і запропоновано законопроект про викладання української мови. Але й цього разу перемогли російські політики-шовіністи.

Законопроект про викладання української мови був поданий і до IV-ї Державної Думи, але і цього разу позитивних наслідків не було[9].

Як бачимо, всі намагання українців справи не покращили. Школа й надалі залишалася чужою українському народові.

Незважаючи на утиски й перешкоди з боку царських властей, українська громадськість на початку 1900-х років спромоглася на ряд прилюдних маніфестацій культурного характеру, які мали особливо велике значення для розвитку національної свідомості українського народу. Першою такою маніфестацією було урочисте відкриття пам'ятника І.Котляревському у Полтаві 30 серпня 1903 р., потім – ювілеї І.Нечуя-Левицького й М.Лисенка в Києві. На величні національні маніфестації перетворилися похорони М.Старицького (1904), Б.Грінченка (1910), М.Лисенка (1912) і Л.Українки (1913) у Києві[10].

У посиленні громадсько-політичного руху в Україні велику роль відіграв 1-й Всеросійській учительський з'їзд у справі народної освіти, що відбувся у Петербурзі 22 грудня 1913 р. – 3 січня 1914 р. Він був скликаний "Петербургским товариществом грамотности" з метою ґрунтовного обміркування реформ народної школи в царській імперії. Цей з'їзд був найчисленніший з усіх, що будь-коли відбувалися в Росії – в ньому взяло участь понад 7000 осіб, причому більшість їх були вчителями народних шкіл[11].

Як видно з документів, на І Всеросійському з'їзді учителів у Петербурзі з України було понад 300 педагогів. Так, від Київської шкільної округи приїхав 131 учитель. З таких губерній: Волинської – 18 учителів, Київської – 55, Подільської – 10, Полтавської – 14, Чернігівської – 33, Холмської – 2 учителі[12]. Крім того, на з'їзді були присутні також учителі вищих початкових шкіл, три учителі з учительської семінарії та один викладач Київської чоловічої гімназії.

Із 131-го учасника з'їзду поїхали без дозволу 3 учителі з Волинської губернії, 9 – з Київської, 3 – з Подільської і 9 – з Чернігівської, тобто 24 учителі[13].

На з'їзді було створено спеціальну комісію у справі освіти в місцевостях з інородницьким населенням (українців визнали "інородцями" тільки в 1911 р. за Столипіна). Центральне місце в роботі цієї комісії зайняли доповіді про українську школу, з якими виступили: О.Чалий – "В школі на Україні", І.Сокіл – "Завдання народної школи", Софія Русова – "Про українську школу", С.Черкасенко – "Народня школа та оточення", С.Мензенкампф – "Педагогічний погляд на заведення навчання українською мовою в сільській школі серед українського населення", С.Караскевич – "Сучасний стан народної освіти в українських губерніях та бажані заходи, щоб підняти рівень освіти", В'ячеслав Прокопович – "Народня школа та рідна мова на Україні"[14] – короткий огляд історії освіти в Україні з давніх часів і, змалювавши в яскравих фарбах сучасний стан її й ті вимоги, що ставляться сучасним моментом до неї. Наприкінці свого виступу В.Прокопович оголосив ґрунтовні вимоги, що тоді ставилися до школи в Україні[15]. Після нього

виступив з доповіддю Спиридон Черкасенко, який наголосив на тому, що народна школа є могутнім фактором для піднесення культурно-морального й економічного рівня народу, але сучасна школа в Україні не може бути таким, бо вона, нехтуючи національні потреби народу, чужа народові, і через те не має ніякого впливу на народ, тому і користі від неї небагато. У культурно-моральній і економічній сферах школа, по суті, нічого не зробила. Міцним своїм своєрідним укладом український загал не піддається прищепленню чужої культури, навпаки, він вбирає і розпускає в собі й те невеличке корисне, що дає школа, без жодних наслідків. Доказ – масовий рецидив неписьменності. Більш того, відбираючи в народу силу коштів і не вертаючи їх зовсім, сучасна школа є шкідливою, бо, крім цього, ще перекручує, калічить душу народу[16].

У виступах інших представників інородницької комісії, зокрема Г.Дубосарського, звучали звинувачення на адресу сучасного урядового курсу з його "зоологічним націоналізмом", він вимагав скасувати обмеження законів щодо євреїв, а Г.Френкаль називав великоросійський народ гнобителем усіх т.зв. "інородців", а про урядову політику Росії сказав, що в ній панує "звіриний націоналізм" і нетерпимість.

Член Державної Думи грузин Геловані, виступаючи в інородницькій комісії, запропонував учасникам з'їзду прийняти резолюцію про негайне втілення в життя автономій окраїн Росії[17].

Слід відзначити, що із тих 24 учителів, які поїхали від Київської шкільної округи, деякі поїхали всупереч забороні інспекторів народних училищ. Зокрема, учитель Козичанського земського приходського училища Київського повіту Савватій Шевченко, який поїхав без дозволу, за повідомленням начальника Київського губернського жандармського управління полковника Шределя директорові народних училищ Київської губернії (від 27 лютого 1914 р. за № 558), в інородницькій комісії гостро протестував проти виступу учителя Шахвердова, який твердив про необхідність вести навчання в народній школі тільки однією російською мовою[18]. Та учитель С.Шевченко пред'явив районному інспектору довідку Бишевського волосного управління від 14 лютого 1914 р. за № 906 про те, що він з 23 грудня 1913 р. по 3 січня 1914 р. за межі Київського повіту не відлучався. Для остаточного з'ясування цього питання директор народних училищ надіслав запит до адресного столу в Петербурзі щодо перебування там С.Шевченка, але відповіді отримано не було[19].

Крім того, як повідомляло Міністерство внутрішніх справ міністрові народної освіти, на з'їзді виступали також М.Масюк – учитель Шаулинського двокласного училища і Т.Мазурок – учитель Козятинського училища Київської губернії. Так, М.Масюк 24 грудня 1913 р. на засіданні інородницької комісії повідомив, що шкільне начальство на місцях поставилося до підготовки до з'їзду дуже підозріло і в зв'язку з цим розіслало відповідний циркуляр інспекторам, в результаті чого багатьом учителям не дали свідоцтва на пільговий проїзд до Петербурга[20]. Учитель із Волинської губернії Косенко поінформував, що в губернії налічується тільки 9% письменних. Винним у цьому він назвав російський уряд, який послідовно провадив політику зросійщення краю, навів дані, що в 1912 р. св.Синод призначив у Подільську губернію 30 російських учителів "для насаждения русского духа"[21].

З повідомлення помічника начальника Київського головного жандармського управління в Уманському, Звенигородському і Липовецькому повітах відомо, що учитель Уманського двокласного міського училища Р.Ляків їздив на учительський з'їзд в Петербурзі, де брав активну участь в роботі інородницької секції. При цьому він характеризував його як людину революційно-демократичного напрямку і, вірогідно, "мазепинця"[22].

Обговоривши доповіді про народну школу в місцевостях з інородницьким населенням (про школу українську, польську, литовську, єврейську і т.д.), комісія винесла цілу низку резолюцій, які з деякими поправками ухвалив з'їзд учителів. Зокрема, це: 1) забезпечення інтересів різних національностей Росії при складанні шкільних мереж і здійснення загального, обов'язкового й безплатного навчання, а також забезпечення прав меншостей; 2) скасування всіх законів і адміністративних розпорядків, що обмежують у тій чи іншій формі право будь-якої групи населення залежно від національності та шкідливо відбиваються на її освітній справі; 3) запровадження навчання рідною мовою учнів, а також вільне користування рідною мовою й рідною літературою як для шкільного, так і позашкільного й дошкільного навчання та виховання, а також студіювання рідної мови як окремого предмета навчання; 4) усунення зі школи будь-якої політики й національної ворожнечі; 5) забезпечення шкіл кожної національності вчителями та іншими особами, що досконально володіють мовою населення, можуть вчити тією мовою та добре знають історію, літературу й побутові особливості місцевого населення, а також поліпшення матеріального й правового становища вчителя з наданням учителеві рідної мови тих самих прав, які належать учителеві російської мови та всім іншим учителям; 6) відкриття спеціальних педагогічних шкіл і тимчасових курсів із місцевою мовою навчання для підготовки вчителів відповідної національності; 7) заснування кафедр мови, історії та літератури окремих національностей при місцевих вищих школах для підготовки вчителів, учительських семінарій, інститутів і спеціальних педагогічних класів, а також лекторів учительських курсів; організацію періодичних з'їздів учителів окремих районів для обговорення питань місцевої шкільно-виховної справи тощо[23].

Після закінчення роботи 1-го Всеросійського з'їзду учителів у Петербурзі і повернення українських педагогів до своїх шкіл, шкільна адміністрація, згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти, розпочала слідство проти багатьох із них. Крім того, власті доклали всіх зусиль для того, щоб не можна було провести порайонні з'їзди учителів в Україні для повідомлення на місцях про результати роботи з'їзду у Петербурзі. Деякі земські й міські управління Київської навчальної округи мали намір розіслати початковим училищам резолюції з'їзду, але після з'ясування цього питання в губернських управліннях це було заборонено. Така сама участь спіткала і Київську громаду дитячих садків та Київський жіночий клуб, які призначали публічні доповіді Т.Лубенця і С.Русової про

роботу учительського з'їзду в Петербурзі. Незважаючи на те, що доповіді заборонені Київською адміністрацією, учасник з'їзду В.Прокопович все-таки встиг поділитися своїми враженнями про з'їзд учителів у жіночому клубі[24].

Директор Київської групи батьків гімназії зобов'язав В.Прокоповича в березні 1914 р. написати на його ім'я рапорт, в якому необхідно було дати ґрунтовну відповідь на поставлені йому запитання. 7 березня В.Прокопович повідомив, що був учасником Першого Всеросійського з'їзду вчителів з питань народної освіти та Другого Всеросійського з'їзду ім. К.Д.Ушинського представників громад взаємодопомоги учителям як делегат Товариства взаємодопомоги учителям у початкових школах Київської губернії. Крім того, мав особисте доручення Київської міської екскурсійної комісії зробити на з'їзді доповідь про її діяльність. Як доповідач виступав на з'їзді з народної освіти, зокрема, 26 грудня 1913 р. в засіданні комісії з інородницьким населенням, а 30 грудня в об'єднаному засіданні 2-ї та 5-ї секції. Основні тези доповіді такі: 1) у школах з українським населенням викладання всіх предметів має вестися українською мовою; 2) російська мова, як мова державна, є обов'язковим предметом навчання в цій школі; 3) запроваджується викладання української мови, початків історії та географії краю; 4) шкільні посібники за своїм змістом мають бути пристосовані до уявлень, умов життя і побуту місцевого населення[25].

В.Прокоповича, вчителя історії двох київських гімназій, було звільнено з посад за те, що його погляди не відповідали діяльності в російській державній школі та за прояви "мазепинства"[26]. Також було покарано старого українського педагога, колишнього директора народних шкіл Київської губернії Тимофія Лубенця, – позбавленням права викладати педагогіку в київських середніх школах[27].

Проте переслідування українських учителів, учасників роботи з'їзду у Петербурзі на цьому не закінчилося. Як свідчать архівні документи, попечитель Київської шкільної округи дав секретну вказівку директорам народних училищ (від 1 лютого 1914 р. за № 20) надіслати списки учасників першого Всеросійського з'їзду учителів ім. К.Д.Ушинського з повними і точними відомостями про них[28]. Так, директор народних училищ Подільської губернії (18 лютого 1914 р., № 1163) у зв'язку з цим повідомляв, що на Всеросійському з'їзді з питань народної освіти було всього 10 учителів, в тому числі: із училищ Балтського повіту – 2, Гайсинського – 3, Вінницького – 1, Кам'янецького – 2, Літинського – 1 й Ушицького – 1[29]. З них дозвіл від інспекторів народних училищ отримали тільки 7 осіб: Ганджій, Бобровицький, Вільчинський, Карпович, Котеленець, Кохановський і Никифоренко. Без відповідного дозволу на з'їзд поїхали такі учителі: Михайло Пащенко, Яків Гончаренко і Стахій Коломиєць. Усі учасники з'їзду, за винятком М.Пащенка, були людьми благонамірними і благодійними. До українського питання ставилися негативно Гончаренко, Карпович і Вільчинський – байдуже[30].

Михайла Федоровича Пащенка, який перебував на педагогічній роботі вже 40 років, інспектор вважав за людину, що мала прихильність до українофільства. Сім років служби в Подільській губернії інспектор вів за ним спостереження, сумніваючись в його благонадійності і позитивному впливі на селянство, а також в користі його учительської діяльності: "Этот старик своевольный, упрямый, всегда недовольный своим положением, проникнутый духом протеста; часто у него происходят недоразумения со священниками-законоучителями, так как он не прочь руководить крестьянами в приходских делах. Начальству М.Пащенко покоряется только в силу необходимости"[31]. На думку інспектора, М.Пащенка необхідно звільнити від виконання обов'язків учителя, тому що безкарне свавілля старого учителя служить поганим прикладом для молодих учителів[32]. Що й було зроблено. До речі, Михайло Федорович Пащенко – батько Олімпіади Пащенко (1879 – 1972), відомої громадської діячки, яка в роки національно-визвольних змагань (1917 – 1920) була головою Кам'янець-Подільської повітової управи, заступником міського голови Товариства "Просвіта", секретарем університетської комісії по створенню Кам'янець-Подільського державного українського університету[33].

Крім того, виконуючи вимоги розпорядження від 20 листопада 1913 р. за №186, місцеві інспектори народних училищ вжили такі застережні заходи: інспектор 1-го району таємно повідомив земській управі про те, що розсилання по училищах повідомлень організаційного комітету з'їзду і програм не може бути допущене, а, отримавши інформацію про бажання деяких учителів Ушицького повіту поїхати на з'їзд і у зв'язку з цим просити допомоги від земства, поїхав у м. Ново-Ушицю, де мав розмову з приводу з'їзду з представником земської управи Патоном (він же предводитель дворянства) і членами управи про необхідність зберігати обережність при видачі дозволу на участь у з'їзді. Зокрема, поїздку учителів Палюги, Кошеляка (Брацлавського повіту) і Волянського, Липовецького, Московця (Гайсинського повіту) заборонив. Інспектор 4-го району, затримавши у своїй канцелярії отримані від Балтської земської управи програми з'їзду для розсилання в училища, обмежився виданням дозволу на поїздку тільки двом довіреним учителям. Також провів ревізію в училищах, завідуючі яких були учасниками з'їзду; інспектор 3-го району обмежив кількість бажаючих поїхати на з'їзд. Поїздку намічених Вінницькою повітовою управою кандидатів відхилив, запропонувавши повітовій училищній раді взяти на себе всю відповідальність за їх поведінку і виступи на з'їзді, а також відмовив у відпустці для поїздки до Петербургу учителеві Пальчевському й учительці Радоневич. Інспектор 6-го району в особистих бесідах з учителями не рекомендував їм записуватися до списку учителів з'їзду, а учителю Галевичу, якого бажала відрядити на з'їзд Ямпільська земська управа, заборонив їхати, забравши в нього даний земською управою дозвіл[34].

Педагогічним товариством ім. К.Д.Ушинського було вирішено провести 2 – 4 січня 1914 р. в Києві з'їзд учителів України з питань початкової народної освіти. На нього запрошувалися учителі сільських училищ Київської, Полтавської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Холмської, Віленської, Вітебської, Гродненської, Мінської і Могилевської губерній[35].

Царські власті, відчувши небезпеку, яка підстерігала їх з подальшим посиленням громадсько-педагогічного руху в Україні, вжили ряд рішучих заходів для того, щоб обмежити його вплив на суспільно-політичне життя країни. Зокрема, начальник Київського губернського жандармського управління, полковник Шредель у зв'язку з цим повідомляв директору департаменту поліції з особливого відділу: "Предполагавшийся в г. Киеве в начале января сего года съезд начального народного образования, созываемый педагогическим советом им. К.Д.Ушинского, отменен и предполагается быть назначеным на Пасху, или в средних числах мая с.г."[36]

Поліція доклала всіх зусиль для того, щоб придушити освітній рух, щоб ніхто з учителів України не був відряджений на з'їзд, і, таким чином, щоб ні за яких умов він не відбувся. Так, ротмістр Степанов (начальник Подільського губернського жандармського управління) в своєму повідомленні начальнику Київського жандармського управління від 10 грудня 1913 р. за №1621 повідомляв, що ніхто із сільських учителів Подільської губернії не буде посланий як делегат на Київський з'їзд з питань початкової освіти[37]. Аналогічні повідомлення були отримані й від інших губернських жандармських управлінь.

Імперські власті робили все для того, щоб ще більше посилити гноблення української нації. Про це свідчать такі факти, як заборона Полтавській міській управі запровадити навчання українською мовою в школі ім. Котляревського в Полтаві, у вересні 1904 р. Було також притягнено до відповідальності редакцію журналу "Світло" та Софію Русову як автора статті "Приватна діяльність", в якій йшлося про те, що єдиний спосіб зарадити лихові у шкільній справі в Україні, – запровадити власне домашнє (тобто без дозволу влади) шкільництво; було звільнено з посад багатьох українців, які брали участь у з'їздах народної освіти тощо[38].

Вершиною цих безглуздих репресій проти громадсько-педагогічного руху була загальна заборона в Україні ювілейного святкування 100-ліття з дня народження видатного громадсько-політичного діяча, поета Т.Г.Шевченка. Хоча ще у 1908 р. було дозволено збирати гроші на пам'ятник Шевченкові, але справді збиранню пожертвувань і самому поставленню пам'ятника в Києві раз-у-раз чинилися перешкоди[39]. Всі ці заборони з боку царського уряду лише радикалізували український визвольний рух, впевнюючи українців, що визволення України можливе тільки революційним шляхом. Одним із важливих осередків громадсько-педагогічного руху були якраз студентські земляцтва і громади при університетах України. Так, студенти вищих навчальних закладів Києва вели посилену агітацію серед молоді міста з метою організації активних виступів 25 і 26 лютого 1914 р. як протесту проти розпорядження місцевої адміністрації про недопустимість святкування ювілею Т.Г.Шевченка. На чолі студентського руху стояла "Загальнокоаліційна Рада всіх вищих навчальних закладів м. Києва", яка складалася з 12 осіб, серед яких були представники від Київського університету св. Володимира, комерційного й політехнічного інститутів, вищих жіночих і медичних курсів та ін.[40] Безпосередньо керівним осередком студентів був місцевий "Коаліційний комітет", який складався із представників вихованців вищих навчальних закладів, а також особливий "Тимчасовий комітет", до складу якого входили представники інородницьких земляцтв[41]. Із агентурної інформації поліції стало відомо про їх існування, а також і про те, що чергове засідання "Тимчасового комітету" відбудеться 23 лютого 1914 р. по вулиці Нестеровській 8/3, у квартирі Мельникової, близько 3-ї години дня. У зв'язку з цим поліцією було посилено загальний нагляд по м. Києву, і, зокрема, організовано особливо ретельний нагляд за зазначеною квартирою. Дочекавшись, коли всі учасники зібралися разом для обговорення важливих питань, до квартири увійшов наряд поліції, всіх присутніх було заарештовано, було проведено також особистий обшук та обшук за місцем їх проживання.

Серед учасників зборів були: Н.А.Мельникова (власник квартири, вдова священика – Авт.); Н.Мельникова, дочка Н.А.Мельникової; Н.Манджос, слухачка вищих жіночих курсів, дочка дворянина; Є.С.Крем'янська, слухачка тих самих курсів, дочка священика; М.М.Ковалевський, студент Київського комерційного інституту, дворянин; Б.А.Назарянц, студент університету св.Володимира, міщанин; М.Д.Баранов, студент того ж університету, син протоієрея; П.К.Котов, студент Київського політехнічного інституту, син почесного громадянина; Г.С.Мазуркевич, студент того ж інституту, міщанин; М.М.Єремієв, студент того ж інституту, син потомственого дворянина; С.Ф.Беневський, студент того ж інституту, дворянин[42].

Під час обшуку в квартирах заарештованих було знайдено антиурядову літературу, прокламації, а також нотатки про діяльність Державної Думи тощо[43].

Київський губернатор В.Суковкин, розглянувши справу про заборонене зібрання студентів 23 лютого 1914 р. в Києві, визнав усіх винними у порушенні постанови Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора від 5 листопада 1910 р. та ухвалив: піддати усіх в адміністративному порядку арешту[44]. Крім того, начальник Київського губернського жандармського управління полковник Шредель у листі до Київського губернатора від 12 березня за №1086 звертав увагу губернатора на те, що, зважаючи на злочинну діяльність студентів С.Беневського і М.Ковалевського та шкідливість їх впливу на молодь, подальше перебування їх у вищих навчальних закладах м. Києва є небажаним[45].

Крім того, в Києві діяли й інші студентські організації. Зокрема, був створений "Особливий комітет", до якого увійшли українці, поляки, вірмени, грузини та ін., які випускали прокламації, що закликали студентів до активних виступів.

Одним із головних діячів українського руху в Києві, учасником і керівником студентських виступів був студент Київського комерційного інституту І.Т.Вільчинський, а Київську студентську організацію "Громада" очолював В.Р.Ковтуненко, студент цього ж інституту[46].

Активно діяла також організація студентів Київських вищих навчальних закладів, створена під виглядом

Олександрійського (Херсонської губернії) земляцтва. До її складу входили студенти Київського університету св.Володимира: Б.Ф.Гороговський, Д.І.Чижевський, К.К.Бернацький, Е.А.Рябовол, С.М.Рябченко, студенти Київського комерційного інституту: Меєр Берко Шмулевич, Морозовський, студент Київського політехнічного інституту Ф.А.Півняк і слухачка Вищих жіночих курсів Сура-Лен Шевелівна Полякова. Організація висунула лозунг "Вільна школа у вільній державі"[47]. Невдовзі поліції вдалося вистежити ці студентські організації й розгромити їх.

Таким чином, незважаючи на офіційну заборону царатом святкування шевченківського ювілею, національно-демократична громадськість України в 1914 р. широко відзначила шевченківські дні. Зокрема, відбулися масові демонстрації в Києві, які знайшли відбиток у дебатах у Державній Думі.

Уже йшла Перша світова війна. Взимку 1915 р. у Москві відбувся з'їзд у справі опікування над дітьми втікачів і переселенців. На пропозицію С.Сірополка з'їзд ухвалив, що навчання українських дітей має відбуватися в школах і притулках, організованих Всеросійським Союзом земств і міст, рідною мовою дітей, причому самоуправа та Союз повинні надати на це кошти. Слід відзначити, що Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст, де працювали визначні українські громадські діячі, все було зроблено для того, щоб ця резолюція була перевтілена в життя.

Отже, як свідчать документи, український громадсько-політичний рух вперто домагався запровадження рідної школи для українського народу, незважаючи на те, що царський уряд твердо стояв на тій позиції, що на всьому просторі Російської імперії народна школа має провадити навчання російською мовою. Так, ще 12 жовтня 1907 р. св. Синод дозволив своїм указом на ім'я Подільського єпископа Партенія користуватися українською мовою при навчанні в церковнопарафіяльних школах, а в двокласних школах та у Вінницькій церковно-учительській школі запровадити українську мову як предмет навчання, але вже в період політичної реакції (1912 р.) Синод скасував його. Тільки в школах, що утримували за власний кошт у своїх маєтках Марко Кропивницький та Микола Аркас нелегально провадилося навчання українською мовою.

Певну роль у створенні української національної школи відіграли Всеукраїнська учительська спілка (ВУС), "Просвіти" та різні освітні товариства. ВУС як професійна організація працівників освіти була заснована в травні 1906 р. у Києві. Її фундаторами були Б.Грінченко, В.Доманицький, С.Черкасенко, В.Страшкевич та С.Єфремов. Головна мета її – змагатися за українську школу й народну освіту. Керівництво ВУС разом із київським земством влітку 1906 р. влаштували місячні учительські курси з народознавства[48]. У Харкові їх започаткувала комісія з народних читань місцевого Товариства грамотності. Для цього відома харківська просвітителька Христина Алчевська передала в розпорядження курсів комплекти копій картин для "чарівного ліхтаря", в тому числі за творами Т.Шевченка "Гайдамаки", "Катерина", "Наймичка" та ін.[49]

Осередки ВУС активно діяли в Катеринославі, Херсоні, Чернігові та багатьох повітових містах.

Після жовтня 1905 р. у Катеринославі, Полтаві, Одесі, Києві, Кам'янець-Подільському, Чернігові, Житомирі та інших містах почали створюватись "Просвіти". Всього до 1907 р. в Україні виникло 9 "Просвіт" з 30 філіями. Мета їх діяльності полягала в тому, щоб "допомогти розвиткові української культури і, першим чином, просвіті українського народу його рідною мовою". За національну освіту виступали також і освітні товариства (Волинське товариство грамотності, Товариство сприяння середній освіті в Рівному, Київське товариство сприяння початковій освіті), які виникали протягом 1901 – 1910 рр.[50]

Діяльність усіх цих об'єднань загалом сприяла поширенню національно-освітньої ідеї. При цьому, українська освітня традиція, і це характерно, розвивалася не лише на національних, а й загальнолюдських підвалинах. Однак в роки реакції, які наступили після революції 1905 – 1907 рр., царські власті заборонили діяльність ВУС, майже всіх "Просвіт" і освітніх товариств. Але те, що вони зробили за період своєї діяльності, не минуло безслідно.

Таким чином, боротьба громадсько-педагогічного руху за рідну мову і національну школу в умовах Російської імперії не пройшла даремно. Вона пробуджувала, підносила і зміцнювала національно-державну свідомість українського народу, й тим оберігала його від денаціоналізації.

Наслідки цієї копіткої праці й боротьби на ниві української освіти дали себе знати під час революції 1917 р. Вони були однією з причин того, що у 1917 р. після кількасотлітнього бездержавного існування Україна легко відновила своє державно-політичне самостійне життя.

---

[1]Любар О., Стельмахович М., Федоренко Д. Історія української педагогіки. – К., 1999. – С. 221. [2]Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. – К., 1991. – С. 290. [3]Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. (Б.І.Білик, Ю.А.Горбань, Я.С.Калакура та ін. / За ред. С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука). – К., 2001. – С. 195. [4]Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.ІІІ. – Варшава, 1936. – С. 85. [5]Крилов І. Система освіти в Україні (1917 – 1930). – Мюнхен, 1956. – С. 7. [6]Там само. – С. 9. [7]Там само. – С. 10. [8]Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.ІІІ. – Варшава, 1936. – С. 89 – 90. [9]Крилов І. Вказ. праця. – С. 11. [10]Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – К., 1995. – С. 923. [11]Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – С. 136. [12]Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 2е. – Арк. 151; Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920 рр.) // Мандрівець. – Тернопіль, 1995. – № 2. – С. 39. [13]Там само. [14]Сірополко С. Вказ. праця. – С. 136. [15]ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 115. [16]Там само; Васькович Г. Вказ. праця. – С. 40. [17]ЦДІАУ. – Ф. 256. – Оп. 256. – Спр. 2е. – Арк. 149. [18]Там само. – Ф. 277. – Оп. 4. – Спр. 371. – Арк. 15. [19]Там само. – Ф. 256. – Спр. 2е. – Арк. 153. [20]Там само. – С. 166. [21]Там само. – С. 167. [22]Там само. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 371. – Арк. 17. [23]Сірополко С. Вказ. праця. – С. 136 – 137. [24]ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 2е. – Арк. 153. [25]Там само. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 160. [26]Там само. – Арк. 152; Сірополко С. Вказ. праця. – С. 137. [27]Там само. [28]ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 2е.

– Арк. 58. [29]Там само. [30]Там само. – Арк. 59. [31]Там само; Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського українського університету. // Наша культура (Варшава). – 1936. – Кн. 5 (14). – С. 332 – 333. [32]ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 2е. – Арк. 61. [33]Пащенко О. Вказ. праця. – С. 332 – 333. [34]ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 256. – Спр. 2е. – Арк. 60 – 61. [35]Там само. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 371. – Арк. 3. [36]Там само. [37]Там само. – Арк. 6. [38]Сірополко С. Вказ. праця. – С. 138. [39]Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – К., 1995. – С. 923. [40]ЦДІАУ. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 336. – Арк. 9. [41]Там само. – Спр. 376. – Арк. 2; Спр. 375. – Арк. 2. [42]Там само. – Арк. 3. [43]Там само. – Арк. 4. [44]Там само. – Арк. 20. [45]Там само. – Арк. 21. [46]Там само. – Арк. 3. [47]Там само. – Арк. 4; Спр.336. – Арк. 12. [48]Украинский вестник. – 1906. – № 213. – С. 927. [49]Євселовський Л.І., Фарина С.Я. Просвіта в Наддніпрянській Україні. – К., 1993. – С. 37. [50]Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М. З історії національної школи і педагогічної думки в УНР. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 15.

Тетяна ПЕЧЕРИЦЯ
Київ

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАВЛА РЯБКОВА

Рябков Павло Захарович (1848 – 1926) – видатний представник української етнографічної та історичної науки кінця XIX – першої чверті XX ст., відомий громадський діяч Єлисаветградщини, просвітитель, етнограф, історик, археолог та краєзнавець. Він залишив після себе чималий науковий доробок з етнографії, історії та краєзнавства, більша частина якого, на жаль, не була опублікована і наукова його діяльність недостатньо вивчена[1].

Офіційно в радянський період ім'я П.З.Рябкова не перебувало під забороною, але через ряд політичних причин воно було забуте та негласно заборонено. Як нам видається, причина полягає в тому, що П.З.Рябков наприкінці XIX на початку XX ст. виступав як активний пропагандист і послідовник української історії, української народної творчості та культури – а це не збігалося з офіційною політикою, яка проводилася радянською державою з кінця 20-х до середини 80-х рр. XX ст.

Нині історична наука перебуває на шляху переборення стереотипів у висвітленні історії. Із забуття повертаються імена вчених, науковців, краєзнавців та політичних діячів. Тому сьогодні дослідження наукової спадщини П.З.Рябкова є актуальним і важливим для нового етапу розвитку українського суспільства.

Центральне місце в науковій спадщині П.З.Рябкова посідають етнографічні праці, розвідки та дослідження, присвячені вивченню культури, побуту та традицій українського народу.

Вперше цілеспрямований інтерес до етнографії у П.З.Рябкова проявився під час його перебування на засланні в Східному Сибіру, куди він потрапив як активний учасник революційно-народницького руху, що охопив Російську імперію в кінці 60 – 70-х рр. XIX ст.[2] Знаходячись протягом 1880 –1884 рр. на засланні в м. Середньо-Колимську Якутської губернії, Рябков займався дослідженням та вивченням цього краю в етнографічному і географічному відношеннях[3]. Пізніше ці етнографічні матеріали лягли в основу науково-етнографічного дослідження П.З.Рябкова "Якути", обсягом в 33 листи, яке в 1903 році було прочитано в Парижі в Російській вищій школі суспільних наук по кафедрі проф. М.Ковалевського. В цьому дослідженні увагу Рябкова привертають не лише цікаві звичаї та традиції якутів, він іще робить спробу аналізу поземельних відносин, досліджує процес еволюції земельної власності у якутів[4]. У зв'язку з тим, що в Якутії ще й у 80-х рр. XIX ст. панівним залишалося архаїчне, тобто привласнююче господарство, то на думку П.З.Рябкова, саме тут найцікавіше спостерігати процес еволюції земельної власності, бо тут можна знайти все те, що характеризує давню Русь в часи удільно-вічових часів, які так важко уявити[5].

В дослідженні про якутів Рябков намагається вирішити й не менш складну проблему походження якутського народу. На думку вченого, якути не є аборигенами на займаній ними території, а є вихідцями із середньоазіатських степів й найймовірніше мають тюркське походження. Достовірність такої гіпотези підтверджується якутськими легендами, билинами та казками в яких головними й найулюбленішими героями є кінь, верблюд, лев, які ніколи не водилися в якутських лісах. "… кобылы и лошади, говорят якуты, были когда-то нашим божеством. И теперь еще в свадебных обрядах кобылья голова играет большую роль. Прежде ей поклонялись. Мы почитали их, потому что ими жили …"[6] Окрім наукового дослідження "Якути", П.З.Рябков написав і досить цікаву статтю про цей край – "Полярні країни Сибіру", яка в 1887 році була опублікована в "Сибірському збірнику", виданому під редакцією М.М.Ядринцева[7]. В особистому фонді П.З.Рябкова зберігається окрема справа "Уривки про Сибір", в якій він не лише згадує про своє перебування на засланні, але й наводить цікаві статистичні дані про населення Якутської губернії, зокрема, він зазначає що в якутів найбільшу смертність було виявлено в 1860-х рр., яка на 1000 душ становила – 72 чоловіків й 73 жінки[8].

Повернувшись у вересні 1884 року із заслання на батьківщину в м. Херсон, Павло Рябков захоплюється етнографічними дослідженнями Херсонщини. Саме в цей період у нього пробуджується самосвідомість і любов

© Т.Печериця

до українського народу як окремої нації зі своєю високорозвинутою культурою, традиціями, історією. Павло Захарович розумів, що лише осмисливши минуле, пізнавши витоки своєї культури та історії можна зрозуміти сьогодення і уявити майбутнє. Духовні традиції, народні звичаї, пісні, моральні засади вся традиційна етнокультурна інформація може бути збережена лише через міжпоколінні зв'язки, які є основою нації та всього національного життя. Потяг до цієї інформації і є першоосновою справжнього патріотизму, який сповідував Павло Рябков.

У 80 – 90-ті рр. XIX ст. в Україні спостерігався розвиток фольклорно-етнографічних досліджень, саме на цей час припадає і вихід великої кількості результатів етнографічних досліджень, пошуків. Зокрема, у другій половині XIX ст., як і раніше, активно проводив етнографічні дослідження Харківський університет, де у 1877 році було засновано історико-філологічне товариство. Харківська група етнографів – П.С.Єфименко, М.Ф.Сумцов, В.В. Іванов, Д.І.Багалій та інші – видала ряд змістовних праць про побут та культуру українського народу, серед яких "Культурные переживания" М.Ф. Сумцова (К., 1889), "Кустарні, відхожі та деякі сільські промисли в Сумському повіті" П.С.Єфименка (Харків, 1882). Праці з культури і побуту українців Полтавщини написав у цей час В.І. Василенко. В цей же час етнографічними дослідженнями захоплювався і Павло Рябков. Найбільше уваги він приділяв вивченню риболовецького промислу в Херсонській губернії. Слід зазначити, що не дивлячись на те, що рибальство відноситься до допоміжних видів господарської діяльності українців, риба серед продуктів харчування українців завжди займала значне місце. Більше того, у Дніпрі і Дністрі з їхніми притоками й багатьох інших ріках й озерах, Чорному та Азовському морях у давніші часи виловлювалася значна кількість риби, й для певної частини населення рибальство було основним заняттям. Зібрані особисто етнографом матеріали про рибальство лягли в основу його фундаментальної етнографічної праці "Рыбальство в Херсонской губернии" (Херсон, 1896.).

Науково-етнографічна праця П.З.Рябкова "Рыбальство в Херсонській губернии… " складається з 14 розділів, в яких він подає грунтовну і детальну фізико-топографічну характеристику основних лиманів, рік, озер Дніпровського та Дністровського басейнів; короткий опис 42-х видів риб, які водяться в цих водах, вказує місця їхнього нересту; характеризує основні внутрішні та зовнішні ринки збуту риби; розповідає про основні способи заготівлі риби, що були відомі українцям. Окрім того, три розділи книги присвячені виключно опису основних знарядь і засобів ловлі риби, серед яких гачки наживні, самоловки, коти, котци, марафети тощо. В кінці праці етнограф подає 16 малюнків на дев'яти сторінках, де подані зображені ним схеми та контури усіх традиційних знарядь та засобів ловлі риби.

Таким чином, результати дослідження рибальства, здійснені П.З.Рябковим, дають нам можливість проаналізувати та визначити ряд особливостей в функціонуванні рибальського промислу на Півдні України доби його занепаду, реконструювати комплекс рибальських засобів та знарядь ловлі риби другої половини XIX ст.

В становленні П.З.Рябкова як науковця вирішальну роль відіграли 1901 –1904 рр., протягом яких він навчався в Парижі в Російській вищій школі суспільних наук[9]. Саме там, під впливом видатних науковців, переважно це були російські професори-емігранти – М.Ковалевський, М.Туган-Барановський, В.Іванов, українець Ф.Вовк – Павло Захарович сформував свій науковий світогляд та значно розширив свої знання з історії, етнографії, антропології. Однак, найголовніше полягало в тому, що П.З.Рябков повернувся в Україну з бажанням якнайшвидше розпочати всебічне науково-етнографічне вивчення українського народу та його культури, яке зародив в його душі своїми лекціями з етнографії та антропології видатний український вчений світового рівня Ф.К.Вовк, який був одночасно вчителем і товаришем Рябкова.

Слід відзначити, що в кінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку з посиленням репресій російського царизму щодо української мови і культури етнографічна робота в м. Києві дещо загальмувалася, а тому провідним центром українознавства в цей час стає м. Львів, де велику роботу на початку XX ст. розгорнуло Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка, і куди у 1904 році приїздить П.З.Рябков[10].

В цей період в галузі українського народознавства плідно працювали – Д.І.Багалій, О.І.Левицький, Д.І.Яворницький, О.Н.Малинка, О.М.Лазаревський, І.Франко, Б.Д.Грінченко, а в 1904 році, повернувшись з-за кордону, до них приєднується і П.З.Рябков. Особливого розвитку набула в цей час етнографічна та антропологічна діяльність професора Ф.Вовка, під керівництвом якого наприкінці XIX – на початку XX ст. було організовано цілу низку етнографічних наукових експедицій з метою всебічного вивчення українського народу. Саме за його ініціативою в 1904 році було організовано чергову трирічну науково-етнографічну експедицію на Західну Україну, в якій активну участь брав відомий український письменник та вчений Іван Франко і видатний громадський діяч Єлисаветградщини Павло Рябков[11]. Вони займалися вивченням та дослідженням українського народу в етнографічному та антропологічному відношеннях. Основним наслідком цієї плідної співпраці став вихід фундаментальної науково-етнографічної праці "Український народ в його минулому і сучасному", видану в 1916 році в Санкт-Петербурзі. Ця праця складається з двох частин "Антропологічні особливості українського народу" та "Етнографічні особливості українського народу", яка й понині є чи не єдиними грунтовним й узагальнюючим дослідженням про культуру українського народу. Велика кількість рукописних матеріалів зібраних особисто П.З.Рябковим під час експедиції в Західній Україні, були не включені Ф.Вовком до матеріалів вищевказаної праці й на сьогоднішній день зберігаються в фондах Державного архіву Кіровоградської області.

Вивченню Галичини і Буковини в етнографічному та антропологічному відношеннях П.З.Рябков приділяв значну увагу, понад 20-ти справ особистого фонду Рябкова, які є найбільшими за об'ємом, присвячені висвітленню саме цієї тематики. Серед них особливо цікавими та цінними з етнографічного погляду є рукописи Рябкова – "Про гуцулів", "Дорожні нариси про Галичину і Буковину"[12].

Досить яскраво висвітлено в рукописах П.З.Рябкова з етнографії і таке загальновідоме історико-культурне явище України, як чумацтво. Найґрунтовнішим є рукопис "Чумацтво в Новоросії". Він являє собою чорновий варіант наукової статті з етнографії на 70-ти сторінках, яку Рябков відіслав до Санкт-Петербургу для опублікування в одному з випусків "Матеріалів з етнографії"[13]. За свідченням професора Ф.Вовка, стаття П.З.Рябкова була передана ним в 1910 році Ольденбургу для опублікування, сам же текст оригіналу повного рукопису, ймовірно, залишився у Ф.Вовка. В даному рукописі П.З.Рябков піддає детальному аналізу процес появи в історії українського народу такого феноменального явища, як чумацтво. Чумацтво Рябков розглядає як соціо-економічне явище, яке за його переконанням веде свій початок з віддалених часів української історії й існувало значно раніше козаччини[14].

Не менш цінним є й інший рукопис П.З.Рябкова "Чумацтво", в якому він розповідає про побут чумака, детально описує та наводить виконані ним самим малюнки чумацьких знарядь і предметів. Подає декілька версій походження слова "чумак", одна з яких пов'язує його із назвою страшної і невиліковної хвороби – чумою. Окрім того, в рукописі подана досить велика кількість чумацьких приказок та пісень, записаних напевне самим П.З.Рябковим.

Таким чином, в етнографічних матеріалах та дослідженнях про чумацтво П.З.Рябков зафіксував як наративні пам'ятки (розповіді колишніх чумаків, пісні), так і унікальні пам'ятки матеріальної культури, зокрема, навівши точні креслення та обміри чумацької мажі, поромів, якими чумацькі валки переправлялися через Дніпро, фото возів, барил, коряків. Саме П.З.Рябковим зроблено найповніший опис мажей з обмірами та кресленнями, що дають уявлення про їх загальний вигляд та конструкцію. Результати його досліджень про чумацтво дають можливість визначити ряд аспектів функціонування чумацького промислу на Півдні України доби його розквіту та занепаду, реконструювати комплекс чумацьких засобів пересування.

Отже, етнографічні дослідження української етнокультури, здійснені видатним громадським діячем Кіровоградщини П.З.Рябковим, становлять собою вагому складову частину етнографічної науки України та є цінним джерелом, яке дозволяє сучасним науковцям найповнішою мірою відтворити всю традиційну етнокультурну інформацію українського народу.

---

[1]Розуменко Ю.Г. Етнографічна діяльність П.З. Рябкова // Народна творчість та етнографія. – К., 1988 – № 5. – С. 40 – 43. [2]Державний архів Херсонської області. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 8. [3]Кіровоградський обласний краєзнавчий музей (далі КОМ). – 13300 гр.АІ. – Інв. № 5885/1. [4]Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО) – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 168. [5]Там само. – Арк. 1 зв. [6]Там само. – Арк. 20. [7]КОМ. – 13300 гр.АІ. – Інв.№ 5882/2. [8]ДАКО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 201. – Арк. 4. [9]ДАКО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 1 – 2. [10]КОМ. – 13300 гр.АІ. – Інв. № 5882/2. [11]Енциклопедія українознавства. – К., 1994. – В 3-х Т. – Т. 1. – С. 191. [12]ДАКО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 87, 88, 76. [13]Там само. – Спр. 211. – Арк. 1. [14]Там само. – Спр. 211. – Арк. 4; 11.

Лідія МЕЛЬНИЧУК
Київ

ЕТНОПЕДАГОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО ГОНЧАРСТВА

Педагогічні знання народу знайшли відображення у певних морально-етичних нормах, звичаях і обрядах, фольклорі, традиціях сімейного й громадського виховання, досвіді професійної підготовки. Головними чинниками народної моралі споконвіку були любов до рідного краю, батька-матері, знання й шанобливе ставлення до свого родоводу, працелюбство, утвердження ідеалів добра, краси, гуманних взаємостосунків. З другого боку, нещадно засуджувалися ледарство, злодійство, жадібність, жорстокість, пияцтво тощо.

Священне право на працю на вільній землі народ виборював століттями, у праці він відстоював свою честь та гідність. За нормами народної моралі і вартісність людини вимірювалася передусім її ставленням до праці. Саме тому основу народної педагогіки становило трудове виховання. "Без труда немає плода" – твердить народна мудрість. Або – інша, яка збереглася в живому спілкуванні до наших днів ще з часів Київської Русі: "Синок-сосунок – не вік сосун, через рік – стригун, через два – бігун, через три – ігрун, а там і в хомут"[1].

Основним і найважливішим осередком виховання була сім"я. Соціальний тип сім'ї, її економічний уклад, безумовно, визначали зміст трудового виховання. Процес формування необхідних виробничих знань та навичок регламентувався усталеними сімейними традиціями та нормами звичаєвого права, статево-віковим розподілом праці, спадкоємністю професійних знань. До середини 20-х років XX ст. українська селянська родина залишалася доволі замкненою виробничо-споживчою соціальною структурою, яка неухильно дотримувалася історично сформованого способу життєдіяльності.

Етнопедагогічні традиції українців були спрямовані на утвердження й розвиток традиційно-побутової культури

© Л.Мельничук

народу. Як зазначав М.Русов, "…традиційний заробіток переходить спадщиною від батька до сина з роду в рід і слідує переважно сталим думкам та непорухим завітам дідів"[2]. Гончарні промисли Поділля переконливе тому підтвердження.

Як свідчать документи та етнографічні матеріали гончарство було, в основному, спадково-сімейною справою. Змалку прилучали до роботи з глиною і дітей, які брали участь у посильній для їхнього віку роботі. Виконуючи прості доручення, вони здобували необхідні для більш досконалої роботи з глиною навички, а також поступово освоювали весь технологічний процес гончарного виробництва. Звичайно гончар, як кажуть, "робить сам один", тобто вся робота лягає на самого майстра, тільки певну допомогу має від сім'ї; здебільшого допомагають діти – носять посуд, доглядають його, коли він сохне тощо, – відзначала відомий етнограф Л.Шульгіна[3], яка у 20-тих роках провела всебічне обстеження відомого осередку подільського гончарства в с. Бубнівка на Вінниччині.

Щодо залучення дітей до гончарного виробництва інтерес складає така статистика. Протягом 1912 – 1913 рр. Подільським губернським земством було проведено вивчення стану кустарних промислів губернії, в тому числі й гончарних. Його результати виявили і участь неповнолітніх членів гончарських сімей у виготовленні глиняних виробів. Серед безпосередньо зайнятих у виробництві в сім'ї гончара на початку XX ст. діти до 12-ти років становили 0,073%, підлітки ("напівробітники") до 18 років – 6,2%[4]. Дещо змінилася ситуація у 20-х рр. Матеріали "Вибіркового обслідування дрібної та кустарно-ремісницької промисловості Вінницької округи 1924 – 1925 рр." подають такі статистичні відомості: з числа працюючих в гончарних промислах – 5,7% становили підлітки і майже в 20 разів більше, у порівнянні з попереднім періодом, брало участь у виробництві малолітніх дітей, на долю яких припадало 1,4%[5]. Це пояснюється, певною мірою, гострою проблемою відсутності необхідної кількості робочої сили, як наслідку значних людських втрат за роки воєн й політичних потрясінь, а також зрослим попитом в умовах розрухи на дешеві гончарні вироби.

Традиційні гончарські родини відзначалися багатодітністю. За підрахунками О.Прусевича в кінці XIX на початку XX ст. середнє число членів родини гончара становило 5 чоловік (максимальне – 10, мінімальне – 2). Найчастіше зустрічалися 5, 6 і 7 душ у сімействі[6]. Всі члени родини брали повсякденну участь у промислі, хоча найбільшу увагу звертав голова сім'ї на формування професійних навиків у синів, які вже з підліткового віку, нарівні з батьком, виготовляли глиняні вироби. В мене батько був гончар, – згадував майстер з м.Смотрич Дунаєвецького р-ну на Хмельниччині К.Я.Карпович, дванадцятеро дітей було. Серед них п'ятеро братів робили горшки. "Але я від вісім літ почав робити. І так не тільки я, всі мої брати, і діти всіх гончарів так. Як батько гончар, то діти не хотят нічого робити – тільки те, що батько"[7]. Це було досить типове явище. "Перше сім'я велика була в кажного, і всі робили – Ригір, Миколи Глухенького тато – мав вісім хлопців, і всі робили", – розповідав бубнівський гончар Іван Топчієнко Л.Шульгіній у середині 20-х років[8].

Опанування технологічних прийомів, таємниць рукомесла відбувалося поступово й безпосередньо у повсякденній праці. Батько намагався передати дітям всі тонкощі гончарського мистецтва, щоб після досягнення повноліття сини могли продовжити його справу, заробляючи нею на життя. Весь процес батьківської науки будувався на основі врахування вікових та індивідуальних особливостей дитини, знання динаміки вікових змін. Від участі малолітніх членів родини у заготівлі глини та підготовці її до роботи (вчилися секретів розпізнавання справжньої гончарної глини, знайомилися з місцями її видобування та різновидами сортів, місили, очищали від домішок тощо) до ліплення традиційних іграшок та роботи на гончарному крузі "як ноги дістануть до спідняка" – такими були основні етапи становлення майбутнього майстра. Підліткам вже дозволялося виготовляти великі та складні вироби, брати участь у випалюванні їх та збуті. З досягненням повноліття молоді гончарі працювали самостійно. "За старих часів сини часто переймали ганчарське майстерство від батьків, але, ставши на майстра, кожний здебільшого старається відійти від батька" – розповідав Яків Гончар[9].

Спостерігаючи за процесом засвоєння гончарської науки, майстер відзначав дітей найбільш схильних, особливо обдарованих до ремесла в цілому, чи до окремих його складових і потім докладав всіх зусиль, щоб розвинути їхні індивідуальні здібності, що визначало і певну спеціалізацію у виробництві. Такий підхід народної педагогіки є традиційним не тільки для гончарства, а й для інших домашніх промислів. Талановиті діти зберігали родинну справу, утверджували престиж сім'ї. Самобутність високоякісних творів приносила більший прибуток, посилювала конкурентноздатність сімейного виробництва.

Агафон Якимович Герасименко – батько уславлених майстрів української кераміки Якима та Якова – був талановитим бубнівським гончарем. Сім'я жила бідно і тому він змалку прилучав синів до глини. Першим почав допомагати батькові старший син – Яким. Його талант проявився перш за все у формуванні посуду. З часом Агафон Якимович прилучив до справи й молодшого – Якова. Але його справи були не такими вдалими. Здібності хлопець виявив у розписі посуду. Його руки породжували неповторну красу, оздоблюючи вже готові вироби. Побачивши нахили дітей, батько змалку став їх заохочувати і розвивати, ввівши у сімейному виробництві певну спеціалізацію: Яким точив на крузі досконалі форми посуду, а Яків – розписував. Такий розподіл обов'язків брати практично зберегли впродовж всього свого творчого життя: чи то виготовляючи ужитковий посуд для односельців або на базар, чи працюючи в Київській центральній експериментальній майстерні й готуючи твори до участі у Першій республіканській виставці народного мистецтва чи інших міжнародних, всесоюзних, республіканських виставках, чи керуючи гончарною артіллю у Бубнівці… Вироби Герасименків завжди користувалися великим попитом й популярністю. Бубнівчани згадують, що у 20 – 30-х роках все село "... в їх макітрах мак терло, в їх

горщиках борщ та кашу варило. А що миски були – складеш на мисник, не налюбуєшся, вся хата у квітках, у птицях різних..."[10] Мати посуд братів Герасименків у домі було ознакою доброго смаку, заможності й престижу сім'ї.

Навчаючи дітей гончарській справі, майстри вимогливо й прискіпливо ставилися до того, як вони засвоювали науку, намагалися передати їм не тільки необхідні технічні й технологічні прийоми, а й певні світоглядні уявлення, морально-етичні засади професії, в першу чергу – шанобливе ставлення до гончарства як спадкового заняття та засобу збереження пам'яті й традицій роду. Глина – "жива, свята земля", братися до роботи не помолившись, робити в свята, неділю – гріх. Перш ніж набрати "землі" з глинища, "непочатої" води з "незайманої" криниці треба перехреститися, прочитати молитву, ніколи з "недобрим серцем", поганим настроєм не можна сідати до роботи – вироби не вдадуться, або можуть принести "погане", гріх робити "на відлів" (посуд на чарування) руки може покрутити…[11]

Успадкування професійної майстерності від батька до сина сприяло не тільки збереженню традиційного промислу, а й виникненню династій подільських гончарів, створенню мистецьких осередків, які своєю творчістю стали відомими далеко за межами України. Це – династії Гончарів, Герасименків (с. Бубнівка, Гайсинський р-н), Гончарів, Луцишиних (с. Крищинці, Тульчинський р-н), Лавренюків-Полив'яних (с. Жерденівка, Гайсинський р-н) на Вінниччині, Небесних (м. Смотрич.), Бацуців (с. Адамівка, Віньковецький р-н) на Хмельниччині та багато інших майстрів.

Біографія видатного майстра народної кераміки Івана Тарасовича Гончара може бути прикладом спадкоємності традиційного ремесла. Народився він 1889 року в сім'ї селянина-гончара с. Крищинці тодішньої Подільської губернії (нині Тульчинського р-ну Вінницької області), яке здавна відоме гончарним промислом. І дід, і батько були "горшколіпами". Залишившись рано круглим сиротою, без засобів до існування, юний гончар вже самотужки удосконалював батькову та дідову науку, цілі дні працював за кругом, вправно точив нехитрий селянський посуд, який згодом став у його руках справжнім витвором мистецтва. Захопленням на все життя стала для Івана Гончара народна іграшка. Розвиваючи та удосконалюючи традиційні прийоми її виготовлення, крищинецький гончар підніс подільську іграшку до рівня справжнього мистецького твору, справедливо здобувши титул основоположника української народної станкової керамічної скульптури малих форм. Заслужений майстер народного мистецтва, член Спілки художників України Іван Тарасович Гончар до останніх днів життя (1944 р.) не припиняв роботи, залишив по собі значний творчий доробок та чимало талановитих учнів, що гідно продовжили школу крищинецької кераміки[12].

До найбільш обдарованих його послідовників слід віднести й заслуженого майстра народної творчості, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України, крищинецького гончара Олексія Луцишина. Вчитель йому говорив часто: "... Ти наше діло не кидай, хоч яка прийде біда, не лишай. Людям його дуже треба... Твори, пам'ятай – то для людей треба"[13].

З початком 30-х років гончарство, як й інші народні промисли, почало відчутно занепадати, хоча зачатки цього процесу спостерігалися ще з кінця XIX століття. До причин згортання виготовлення глиняних виробів слід віднести як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Серед об'єктивних, в першу чергу, варто назвати погіршення економічного стану промислу: зростання цін на паливо, високі податки, зменшення попиту на глиняні вироби у зв'язку з появою фабричного емальованого й фаянсового посуду, скорочення кількості великої рогатої худоби й, відповідно, зменшення потреби у виробництві "молочного" посуду, сваволя перекупників ("баришників"), значне падіння цін на вироби, загострення конкуренції між виробниками. Виготовляючи, по суті, найдешевший посуд і не маючи широкого ринку збуту, гончарі жили дуже бідно. Ті, в кого була велика сім'я, часто працювали навіть ночами при світлі каганця. Користуючись їхнім злиденним становищем, скупники за безцінь, часто наперед – ще до випалу, скуповували або вимінювали на зерно всю продукцію ремісника.

В кожному новому майстрові гончарі бачили конкурента. У зв'язку з цим, на початку XX ст. подільські майстри майже повсюдно відмовлялися навчати ремеслу чужих дітей, що призвело до повільного занепаду такої поширеної традиційної форми передачі й збереження професійної майстерності гончарів як учнівство.. " І так уже є 100 гончарів, а тут ще один хоче вчитися"[14], – згадував Олександр Ганжа – самобутній подільський майстер-скульптор з с. Жорнищ, що на Вінниччині.

Зменшення кількості учнів було пов'язане також і з відчутним падінням, у зв'язку з вище названими причинами, популярності промислу, і що характерно – навіть серед членів гончарських родин. Чужих учнів тепер рідко коли брали в науку, бо мало хто хотів вчитися на гончара. Сини звичайно придивлялися до роботи й вчилися, але також не всі. Як свідчили інформатори "В Ригора Ганчара старші не хочут робити й тільки менший хлопець татові помагає в роботі – то місит, то дрова носит, то меле фарби, то так щось помагає, то вже цей хлопець ні до чого не береться, цей вже нехай татові помагає; на ганчара, може, навчиться" (Софія Ганчар, 20-ті рр.)[15].

Населення прагнуло поповнити передусім ті промисли й ремесла, які на той час були менш виснажливими і здавалися більш економічно вигідними. Гончарство ж до них не належало, що визнавали й самі ремісники.

Великих матеріальних й моральних збитків народним промислам завдали війни й політичні потрясіння XX століття.. З проголошенням політики масової колективізації держава розпочала наступ на сільського ремісника, обкладаючи його непосильними податками та заганяючи у колгосп. Все це, безумовно, не могло не позначитися на стані гончарних промислів. В 30-ті роки XX сторіччя відбувається різке скорочення кількості осередків та числа в них майстрів. Поступово зникають цілі династії подільських гончарів, занепадають мистецькі школи, значно

зменшується асортимент гончарних виробів та погіршується їх якість. Перериваються спадково-сімейні традиції передачі й збереження професійної майстерності, поволі руйнуються становість, сімейна корпоративність гончарства, зазнають безповоротних втрат його етнопедагогічні традиції. І як результат – різко падає престиж одвічного народного промислу, губиться його самобутність. Якщо на початку XX ст. на Поділлі нараховувалось понад 200 відомих гончарних осередків[16], в яких промислом займались 2029 сімей з 3145 майстрами, то на початку XXI ст., за підрахунками автора, працює лише біля 60-ти гончарів в цьому регіоні. Переважна більшість серед них – літні люди, які виготовляють у домашніх умовах здебільшого традиційний ужитковий посуд на продаж. З-поміж відомих подільських центрів, що славились мистецтвом кераміки й функціонують донині, слід назвати Адамівку, Бубнівку, Гущинці, Заміхів, Кам'яногірку, Крищенці, Майдан-Бобрик, Смотрич та деякі інші.

Майбутнє гончарства, як й інших народних промислів, значною мірою, залежить від умілого використання його етнопедагогічних традицій та мистецького рівня. Закон України "Про народні художні промисли", який набрав чинності з червня 2001 р., очевидно буде дійсно "спрямований на охорону, відродження, збереження та розвиток народних художніх промислів як важливої складової духовної культури українського народу"[17]. Зрозуміло, що йдеться не про кількісне відновлення виробництва глиняних виробів. Мається на увазі збереження мистецьких шкіл подільської кераміки, художньо-стильових особливостей її осередків та самобутності династій. Адже Поділля справедливо вважається перлиною української кераміки. Жоден з регіонів України не позначений таким багатством її різновидів.

Ми це можемо зробити не тільки через наукові дослідження, поповнення експозиції музеїв, створення приватних колекцій, а й в організації осередків відтворення досвіду, плеканні молодих, талановитих народних майстрів. Ще не згинула зовсім на Поділлі й така традиційна форма передачі й збереження професійних знань, як учнівство. Саме їй завдячуючи вдалося зберегти мистецькі традиції не одного відомого гончарного центру. Тільки Ф.І.Міщенко – заслужений майстер народної творчості, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, племінниця славнозвісних гончарів Якима та Якова Герасименків підготувала чимало учнів. В сучасний період 20 з них продовжують кращі традиції бубнівської кераміки. Значну кількість вихованців залишив по собі і заслужений майстер народної творчості, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України крищинецький гончар Олексій Луцишин. Його справу продовжує гурток традиційної подільської керамічної іграшки під керівництвом Л.Філінської. Прилучаючи дітей до прадавнього народного мистецтва, майстриня дуже багато докладає зусиль до виявлення та поглиблення творчих обдарувань дітей.

---

[1]Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К.,1974. – С. 25. [2]Русов М. Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. VI. – 1905. – С. 56. [3]Шульгіна Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології. – Ч. II. – К., 1929. – С. 154. [4]Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 33. [5]Бюллетень Вінницького окрстатбюра. – 1925. – № 3 – 4. – С. 21. [6]Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы в Подольской губернии. – С. 33. [7]Савін Ю. Бесіди з гончарами Смотрича Дунаєвецького району Хмельницької області // Українське гончарство. – Кн. 3. – Опішне, 1996. – С. 488. [8]Шульгіна Л. Вказ. праця. – С. 155. [9]Зап. автора в 1995 р. в с. Бубнівка Гайсинського р-ну Вінницької обл. [10]Мельничук Л., Мельничук І., Вдовцов М. Бубнівська кераміка. – Бубнівка – Вінниця, 1999. – С. 17. [11]Зап. автор у 1995 р. в с.Бубнівка Гайсинського р-ну Вінницької обл. від Ф. Міщенко. [12]Мусієнко П. Іван Гончар. – К., 1952. – 28 с. [13]Живий вогонь: Каталог виставки заслуженого майстра народної творчості України гончара О. Г. Луцишина. – Вінниця, 1996. – С. 8. [14]Ганжа Олександр: Альбом. – К., 1982. – С. 6. [15]Шульгіна Л. Вказ. праця. – С.157. [16]Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – С. 416. [17]Закон України. "Про народні художні промисли" // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 41. – 12 жовтня. – С. 832.

Андрій ЗАБЛОВСЬКИЙ
Київ

ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНОЇ МОДЕЛІ УКРАЇНЦІВ

Останнім часом з'явилося чимало праць, які так чи інакше торкаються проблеми етнопсихологічної складової етнічної історії українців. Це пояснюється, передусім, легітимізаційними спробами сучасної гуманітарної науки, які спрямовані на обгрунтування самобутності та тяглості українських державницьких традицій, на акцентування унікальності соціо-культурних координат історичного буття нашого народу. Такі інтерпретаційні моделі минулого, в яких дуже часто присутні різного роду історичні міфологеми, були характерні в свій час для суспільств, які також перебували на етапі свого національного самоутвердження та реалізації. В цих суспільствах міфи історичного характеру поставали як своєрідні ідеологічні конструкції, що були створені для певної мети (передусім, історичної легітимізації), а також – як інтегруючі феномени, в яких символи національної ідентичності набували зрозумілого для усіх значення. З цього приводу слушним є критичне зауваження, котре висловлює німецький дослідник

© А.Забловський

А.Каппелер на адресу сучасної української історіографії, говорячи про те, що "існує реальна небезпека продовження традицій "чорно-білої" радянської історіографії: поняття "клас" буде замінений поняттям "нацією", описання героїчних комуністів будуть замінені відповідними описаннями героїчних націоналістів і стереотип "вічна дружба народів" буде замінений стереотипом "вічний антагонізм" між українцями та росіянами"[1].

З огляду на вищезазначене, хотілося б наголосити на тому, що більшість праць українських вчених з етнопсихологічної проблематики відзначаються своїм моністичним підходом, прагненням обмежити дослідження цієї проблеми переважно рамками психологічного або філософського дискурсу. Крім того, це і спроба, з одного боку, виробити певну теоретичну схему, аналітичну конструкцію без попереднього верифікування та апробування її на емпіричному матеріалі, а з іншого – тяжіння до довільного трактування, інтерпретації існуючої емпірики без належного теоретичного узагальнення.

Окремо треба підкреслити той факт, що сучасні дослідники, звертаючись до робіт представників української діаспори (Олександра Кульчицького, Богдана Цимбалістого, Володимира Яніва, Івана Мірчука, Дмитра Чижевського тощо), які зробили досить багато у справі пізнання "української душі", дуже часто сприймають їхні когнітивні структури в одновимірному, спрощеному вигляді, опускаючи при цьому евристичну цінність самих цих досліджень.

Однак, на мою думку, не варто все-таки драматизувати ситуацію, оскільки за переконаннями Т.Куна, в "історії науки ніколи не здійснювався чисто кумулятивний прогрес знання, а відбувалися зміни в структурах думки, які вели до виникнення нової парадигми, тісно зв'язаної з розумовими течіями часу..."[2] Очевидним є те, що актуалізуючи такий напрям в антропологічній науці (тут мається на увазі не фізична антропологія, а комплексний погляд на людину), як етнопсихологія, який, в свою чергу, вже не на часі в західній науковій думці, ми так чи інакше змушені будемо звертатися з цих питань до теоретичних розробок представників західного інтелектуального світу. Отже, можна констатувати, що ми знаходимося на перехідному етапі, коли на порядок денний виступають завдання історичного самоутвердження українців як "легітимної нації", які, в свою чергу, накладаються на гносеологічні потуги представників наукової громади і перешкоджають значною мірою перейти до структурування наших пізнавальних зусиль у відповідності з критеріями наукової об'єктивності та аналітичності. В цьому ракурсі, звертаючись до проблеми етнопсихологічної моделі українців як "представлення предмета, системи чи ідеї у формі, що різниться від форми цілого"[3], тобто у формі певної симпліфікації (спрощення) реальності, що полегшує можливість побачити внутрішні відносини всередині самої етнічної системи, хотілося б зупинитися дещо на поглядах російської дослідниці Лурьє С.В., яка останнім часом плідно працює в ділянці теоретичної етнопсихології. Так, в одній із своїх праць, розглядаючи етнічну картину світу в якості "парадигматичної" основи для розуміння етнопсихологічних особливостей того чи іншого народу, вона виходить з твердження про її похідність "від етнічних констант, з одного боку, та ціннісних орієнтацій з іншого. Вона (етнічна картина світу) являє собою їх накладання: етнічні константи є парадигматичними формами традиційної свідомості, які отримують конкретне наповнення за допомогою процесу трансферу, спрямованість якого визначається ціннісною орієнтацією. Етнічні константи та ціннісна орієнтація співвідносяться як умова та мета дії. Етнічні константи незмінні протягом усього життя етносу, а ціннісна орієнтація може змінюватися, вона є результатом вільного вибору людей..."[4]

Говорячи про ціннісну орієнтацію, Лурьє С., однак, провокує наступні запитання: А чи не виступають "етнічні константи" своєрідними артикуляторами власне інтроетнічних ціннісних установок та стереотипів, і чи є "етнічні константи" такими вже незмінними, перманентно відтворювальними протягом етнічної історії?

Також спірною є теза про те, що "загальними принципами дослідження етнічних констант може бути вивчення того, як та чи інша ціннісна система представлена в свідомості народу, адаптована народом, якій підлягає корекції, щоб стати сумісною з етнічною константою даного народу"[5]. Це положення може бути прийнятим за умови, що ці ціннісні орієнтації були привнесені ззовні в етнічну систему і виступають з нею у когерентному відношенні. Запропонована ж нею спроба визначити етнічну картину світу за певними параметрами заслуговує на увагу як окрема теоретико-пізнавальна схема при розгляді традиційної етнокультури українців, оскільки "стабілізуючою етнос і його культурну основу є система традицій, котра являє собою свого роду колективну пам'ять, що акумулює міжпоколінну етнокультурну інформацію. Причому вона регулює не лише рівень інформації, необхідний для відтворення етносу, а й ступінь іноетнічних запозичень. Іншими словами, цей механізм не може допустити того, щоб у структурі етносу переважали чужорідні компоненти, а із запозичених такі, що не сприймаються як свої… Регулювання етнокультурної інформації відбувається за допомогою етнічних стереотипів – свого роду цеглин, з яких і вибудовується вся культура етносу. Це усталені форми етнічної поведінки, так би мовити її зразки, що вироблені багатовіковим досвідом народу і закодовані в його культурі. Вони є суттю механізму традицій, без яких, власне, не може існувати жодна культура"[6].

Ця схема конструюється за наступними параметрами:

1) образ "себе";
2) образ ворога;
3) образ покровителя;
4) спосіб противлення злу;
5) характеристики, що визначають суб'єкт дії.

В українському ж варіанті, функціонування цієї аналітичної схеми визначається, насамперед, етнокультурною диспозицією у формі "ми – вони" як негативного, так і позитивного характеру. Як зазначає Швецова А.В., "етнос

стверджує себе не лише позитивно, шляхом самопокладання властивих йому засад життя, а й негативно – тобто певним чином протиставляючи себе іншим народам, вступаючи з ними в історичне змагання, боротьбу чи суперництво... Лише зустріч з іноетнічними феноменами, ситуація впливу, взаємодії чи виклику з боку іноприродної етнічної волі спричинює власну етнічну консолідацію й призводить до виокремлення власної етнічної самобутності, котра вирізняє "нашу" етнічну спільноту на відміну від "інших". Через неї та завдяки їй (диспозиції) відбувається історична праця самовизначення етносу та формування його національного характеру. Звичайно, цей процес не обмежується лише негативною формою, але й ігнорувати велику вагу негативної етнокультурної диспозиції у національному самовизначенні не можна"[7]. У цій диспозиційній іпостасі "ми – вони" виступали насамперед українці й росіяни, українці й поляки, українці та татари, які взаємодіючи протягом свого історичного розвитку витворили своєрідну модель міжетнічних відносин, в якій образ "себе" та образ ворога знайшов своє якнайповніше відображення. Причому ця модель в міжетнічних стосунках українців з іншими народами в історичному вимірі розгорталася за наступними напрямами:

По-перше, модель співіснування українців з іншими етнічними спільнотами відбувалася у формі міжетнічних контактів сусідського типу, яка передбачає значну культурну ізоляцію та порівняну рівноправність сусідських етнічних масивів в даному просторі.

По-друге, мала місце так звана "міксація культури та метисизація", а часто й асиміляція, яка виступала своєрідним індикатором слабкості українських внутрішньоетнічних комунікативних зв'язків, що означало, чим "відкритішою" етнічна спільнота є для запозичень, тим сприятливішою є ситуація для асиміляційних процесів.

По-третє, відбувалася міжетнічна уніфікація, коли проходило витворення єдиної субкультури на базі декількох культур при домінантній позиції якоїсь однієї (як приклад тому українські міста).

По-четверте, формою співіснування українського етносу з татарами, турками, росіянами та поляками нерідко поставав й збройний конфлікт, котрий являв собою пікову фазу в процесі міжетнічної комунікації українців зі згаданими народами. Така дещо спрощена модель якраз досить добре відповідає баченню етносу як адаптивно-адаптуючої системи з комунікативними процесами, що протікають на синхронному та діахронному рівнях всередині цієї системи або за її межами і які реалізуються в етнокультурній диспозиції "ми – вони". Натомість при вивченні цих диспозицій так чи інакше торкаємося проблеми т. к. зв. "архетипів" українського народу, які, на думку С.Кримського , реалізуються: у "філософії серця" як виразу "внутрішньої людини"; "софійності світу" як світоглядного виміру життя; вірі у апокатастасис (благосного повернення людства до первинної чистоти ще за земного життя) як виразі онтологічного оптимізму; інтимній любові до природи як до матері – родового начала; пріоритеті індивідуального над загальним як вияву свободолюбства особистості; гумористичному відношенні до гри з долею чи нечистою силою як виразі анти-фаталістичного розуміння "буття"; цінування слова як меча "духовного" в якості моделі світу чи навіть як скороченого міфу"[8].

Власне проблема архетипів українського народу як чогось "колективного несвідомого", зафіксованого, передусім, в його усній народній творчості і пов'язаного з глибинними рівнями людської психіки, стосується, як на моє переконання, розуміння того стану "екзистенційної межовості", в якому опинилася Україна внаслідок цілої низки історичних обставин. Як писав ще в свій час відомий дослідник проблем української етнопсихології Володимир Янів "при духовнім окциденталізмі України, при її приналежності до Європи, її ексцентричне положення мусило статися причиною певної межовості, коли Україна є вже географічно "на грані двох світів" (Європи та Азії), то ця межовість в ще більшій мірі мусіла виявитися в геополітичному сенсі, що так виразно видне у відомім двостиху І.Мазепи:

Ой, біда-біда тій чайці-небозі,
Що вивела чаєняток при битій дорозі!

І не можна уявити, що географічна і геополітична межовість змогла залишитися без впливу на духовність і не призвести до духовної "межовості, "транзитності", перехідності. Виявом цієї "транзитності" є між іншим насилення поодиноких трьох основних психічних функцій, чи точніше співвідношення між розумом, почуваннями та волею... співвідношення більш гармонійне в Європі і захитане в нас"[9].

Ця, зрештою, окраїнність, як підкреслював ще Олександр Кульчицький, з необхідністю постійної боротьби, захисту, породила ідеал лицаря-козака ("Vita maxima") як амальгами шляхетних чеснот. Але поруч з цим ідеалом в умовах постійної небезпеки, страху за власне життя викристалізувалася інтроверсивність як риса українців, що втілилася у втечі в приватне життя, а на побутовому рівні комунікації закріпилося у вигляді "моя хата скраю...", "мовчи глуха, менше гріха", "нижче трави, тихіше води" ("Vita minima") тощо.

В цілому ж етнопсихологічна модель українців не може бути пізнана тільки в межах цих параметрів, а включає в себе й інші структурні рівні, такі як, наприклад, алгоритм поведінки етнічної системи в кризові, зламні періоди своєї історії; семіотичний – як рівень знакових систем певної культури, який безпосередньо пов'язаний з механізмом передачі етнокультурної інформації, моделюванням етнічних ідентифікацій; аксіологічний – що реалізується у наборі базових ціннісних орієнтирів, які є адекватними на даний момент і багато в чому визначають перебіг комунікативних процесів інтроетнічного та екстраетнічного характеру, які, корелюючись, і витворюють самобутню етнічну культуру у всій її багатоманітності проявів та функціональних можливостей, що, в свою чергу, відповідає адаптаційним механізмам самої етнічної системи.

[1]Kappeler Andreas. Ukrainian history from a German perspective in: Slavic Review, 1995.54. – No. 3. – P. 698. [2]Кун Т. Структура научных революций. – М., 1996. – С. 18. [3]Ішмуратов А.Г. Конфлікт і згода. – К., 1996. – С. 9 – 10. [4]Лурье С. Метаморфозы традиционного сознания.Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применение к анализу исторических и этнографических материалов. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 274. [5]Там же. – С. 288. [6]Махній М.М., Русанов Ю.А. Етносфера: нариси з української етнодемографії та етнопсихології. – Чернігів, 1999. – С. 8 – 9. [7]Швецова А.В. Національний характер як феномен культури. – Сімферополь, 1995. – С. 173 – 174. [8]Кримський С.Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: Методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 91 – 92. [9]Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. – Мюнхен – Тернопіль, 1992. – С. 14.

Людмила МЕТКА
Опішне

ГОНЧАРНІ ІНСТРУМЕНТИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Гончарство – одне з найдавніших ремесел – і до сьогоднішнього дня приваблює людей широкими можливостями масового та індивідуального самовираження, пізнання себе й навколишнього світу.

Виготовлення з глини різноманітних виробів своїм корінням сягає в далеке минуле. Ці вироби, що є найбільш масовими поміж пам'яток археологічних культур найдавніших часів, становлять надзвичайно важливий матеріал для обґрунтування різних наукових висновків і водночас є одним із найяскравіших показників рівня розвитку певних суспільно-економічних формацій. Кераміка допомагає відтворити реальну картину давніх торгівельних зв'язків, характер виробництва, розвиток будівництва та техніки. Вона також є важливим історичним джерелом для пізнання культури і побуту народу та спорідненості окремих етносів.

Про час виникнення перших, традиційних до нашого часу, гончарних інструментів судити важко. Адже ці інструменти виготовлялися переважно з дерева, а воно зберігається не так довго, як скажімо глина чи камінь. Дослідники та науковці вважають, що в давні часи в процесі виготовлення стінки посуду спочатку загладжувались пальцями рук. Археологічні матеріали дозволяють говорити про перебування в неоліті кам'яних і кістяних шпателів, які використовувалися для загладжування стінок посуду. А зулуси, наприклад, вигладжували свій посуд шматочками гарбузової шкірки. Часто інструментом формування служила дерев'яна зламана ложка, якою вирівнювали внутрішню поверхню стінок. Згодом з'явились дерев'яні ножі і шпателі з робочим лезом, який відповідав профілю посудини[1].

У наш час технологія виготовлення глиняного посуду та застосування гончарних інструментів і пристроїв дуже різноманітна. Цих знарядь та інструментів кілька десятків і їх можна поділити на групи. Це інструменти, які застосовуються під час видобування глини, підготовки глини до роботи, формування виробів, оздоблення та орнаментування, висушування, приготування поливи, випалювання.

Видобування глини досить складний процес, який потребує великих зусиль. У залежності від того, настільки глибоко залягала глина, її видобували відкритим способом у спеціально розроблених кар'єрах, чи закритим – у "ямах" "колодязях", "дудках" (с. Опішне Полтавська обл.). Копали глину "копаницею" (с. Олешня, Чернігівська обл.), "киркою" (с. Опішне) – ручним знаряддям, схожим на мотику (мал. 1-а, 1-б)[2].

Для піднімання глини з колодязя використовували "коловорот" і "відро", "шаплик", "ражку" (с. Олешня, Чернігівська обл.) – дерев'яну посудину, діаметром не більше 40 см, якою піднімали глину на поверхню землі; у ній же замочували глину (с. Комишня Миргородський район Полтавська обл.). В яму спускалися на мотузці за допомогою коловороту, а в с. Олешня для цього існувала "лєсва", "лєса" – стовбур сосни (берези, осики) з коротко обрубаними гілками, за допомогою якого спускались у яму чи вибирались на поверхню (мал. 1-в)[3].

Підготовка глиняної маси до роботи включає велику кількість операцій: вилежування, перемерзання, замочування, відмулювання, перебирання, розминання, розсікання, "набивання кобили", стругання, пересікання, перебивання, закачування, обезжирювання тощо. Для цього застосовувалася велика кількість різноманітних пристроїв та інструментів, які в кожному регіоні мали свою назву, варіації у формах та розмірах. Найпоширеніші і найнеобхідніші з них: колотушка (с. Опішне), "чекуша" (с. Велика Грем'яча Миргородський р-н Полтавська обл.) – великий дерев'яний молот, яким подрібнювали вилежану глину, розплескували "кулі" в "блин" та "набивали кобилу" (мал. 2-а), "весло" (с.Опішне) – дерев'яний інструмент для початкової обробки глини, подібний до човнового весла (мал. 2-б, 2-в), "струг", "стругало", "стружок" (Полтавщина, Луганщина), "стругач", "кістка" (с. Глинськ Сумська обл.) – інструмент у вигляді невеликого шматка широкого залізного леза, зігнутого дугою, з двома ручками, який

© Л.Метка

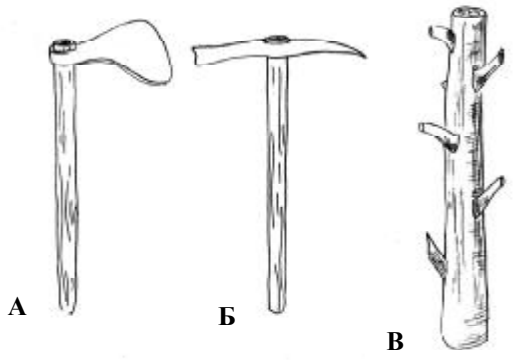

Мал. 1

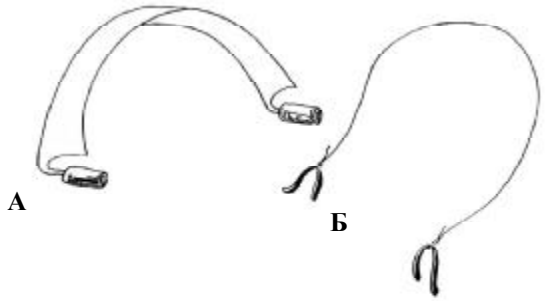

Мал. 3

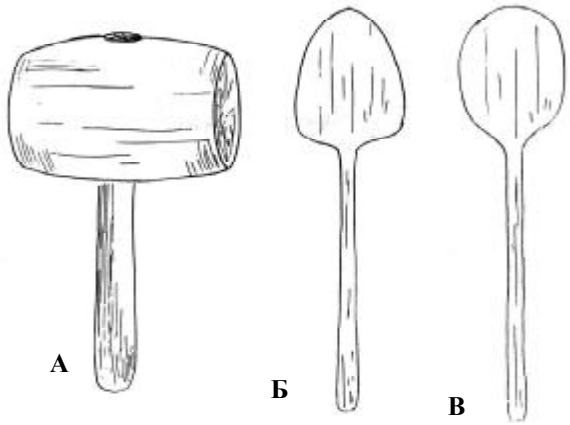

Мал. 2

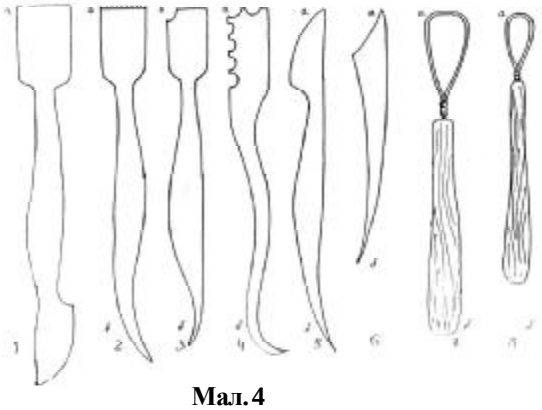

Мал. 4

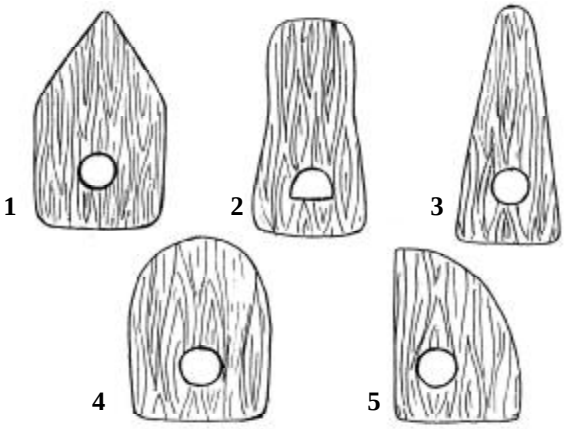

Мал. 5

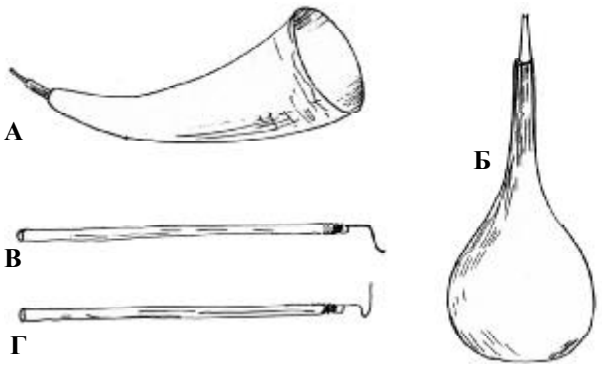

Мал. 7

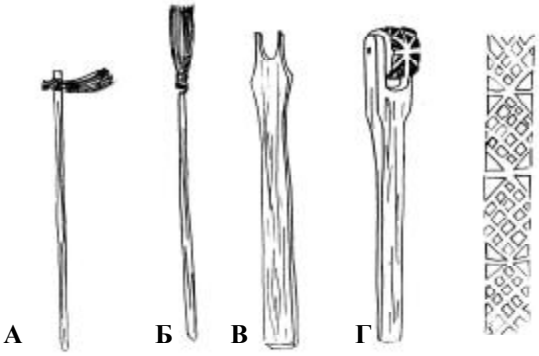

Мал. 6

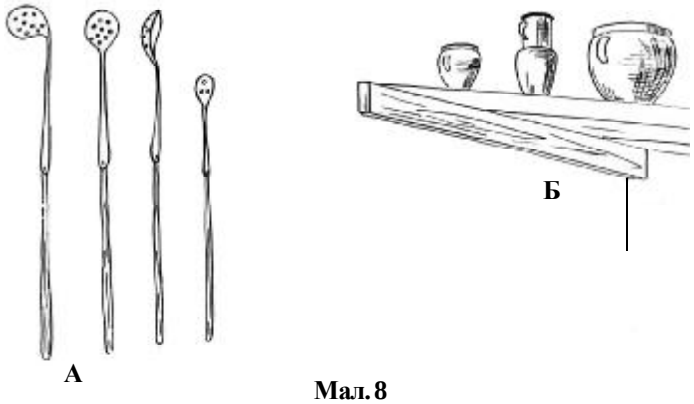

Мал. 8

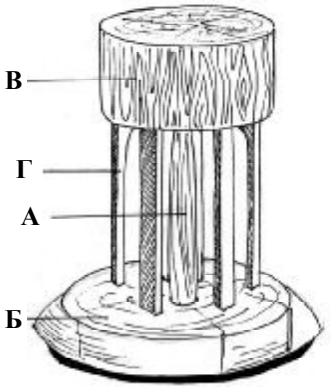

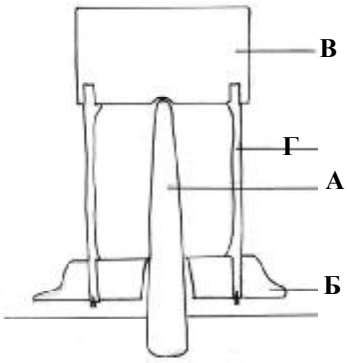

Мал. 9

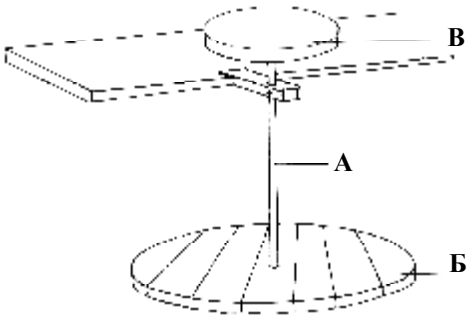

Мал. 10

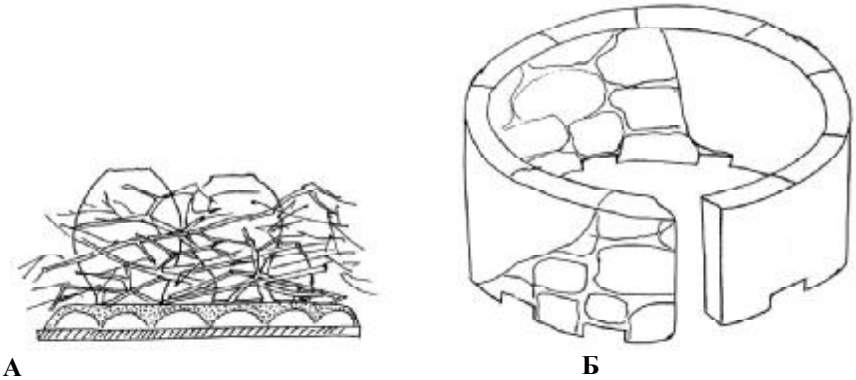

Мал. 11

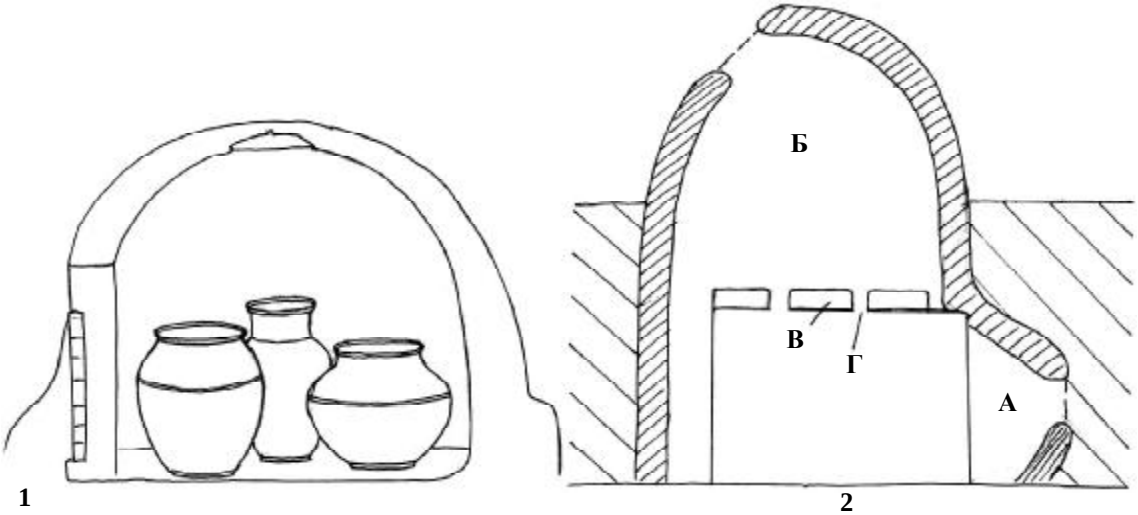

Мал. 12

виготовлявся здебільшого зі старої коси (мал. 3-а). “Дріт”, “дрот”, “дротик” – шматок мідного дроту, завдовжки 35 – 55 см застосовувався для пересікання глини, зрізання готових виробів з гончарного круга та обрізання кахель (мал. 3-б)[4].

Існує кілька способів формування виробів, але найпоширеніші в наш час – виготовлення на гончарному крузі, ліплення та лиття.

Гончарний круг – одне з найбільш визначних досягнень в історії гончарної техніки. Він винайдений у Месопотамії в IV тис. до н. е.[5] В Україні ручний гончарний круг з’явився в другому сторіччі нашої ери. Приблизно з XIV – XV ст. почав застосовуватись досконаліший і більш продуктивний ножний гончарний круг. До другої половини XIX ст. вживалася модель так званого “шльонського”, “головатого” (с. Глинськ, с.Городище) гончарного круга. Пізніше поширився “волоський” (Полтавщина), або “німецький” його тип. Однією із складових частин гончарного круга є рухома вісь, “веретено”, “шпиль” (с.Городище Полтавська обл.), “штирь”(с.Євсуг Луганська обл.), яка в шльонському крузі нерухомо вкопувалася нижнім кінцем у землю чи долівку, а у волоському – скріплювалася з верхнім і спіднім кругом. Вісь мала округлу або чотирикутну форму й наприкінці XIX ст. почала змінюватись залізною. Верхня частина круга “верхняк” (с. Опішне), “кружок” (с. Литвинівка Луганська обл.), “кружка” (с. Білики, с. Комишня, с. Велика Грем’яча), “кружалко” (с. Сенча Полтавська обл.) на якій формують посуд, має круглу шайбоподібну форму й виготовляється з дуба берези чи тополі. Нижня частина гончарного круга, за допомогою якої гончар ногами обертає знаряддя – “спідняк” (с. Опішне), “сподень” (с. Білики, с. Комишня, с. Велика Грем’яча), “круг” (с. Литвинівка), “спідень” (с. Олешня) виготовляється також із дерева (мал. 9-Б, 10-Б). У шльонському гончарному крузі верхня й нижня частина з’єднувались між собою “шпицями”, “спицями” – дерев’яними кілками, які мали товщину не більше 5 сантиметрів.

У процесі формування виробів майстер користується різноманітними стеками. “Стека”, “стек” (італ. stecca) – основний інструмент при ліпленні, що застосовується для оздоблення зовнішньої поверхні глиняних виробів. Стеки виготовляються в основному з дерева, іноді з кістки чи металу. Вони мають вигляд невеликих (часто вигнутих) паличок з розширеними кінцями у формі прямої, заокругленої чи скошеної лопаточки. Бувають одно і двосторонні. Розповсюджені й стеки з дроту – це кільця різноманітної кривизни на дерев’яних ручках (мал. 4. 7-а, 8-а). (Мал. 4. 2-а) – стеки для нанесення ритованих борозденок на зовнішню поверхню виробів, (мал. 4. 2-б, 3-б, 4-б, 5-б, 6-б) – для проколювання отворів, нанесення ритованого орнаменту, (мал. 4. 4-а, 5-а, 6-а, 1-б) – для формування елементів декору при оздобленні зовнішньої поверхні виробів, (мал. 4. 3-а) – для формування, вигладжування вінець посуду, (мал. 4. 1-а) – лопаточка для зчищання глини з гончарного круга та рук.

Під час роботи на гончарному крузі майстер-гончар використовує гончарні ножики різноманітної форми та розміру. Гончарний ножик, ніж (Полтавщина), “шинка”, “шиночка” (Чернігівщина) – спеціальний дерев’яний (іноді пластмасовий чи металевий) інструмент, за допомогою якого формується і вигладжується поверхня виготовленого на гончарному крузі посуду. Для зручності тримання під час роботи посередині його прорізається невеликий круглий, напівкруглий або чотирикутний отвір. Ножики є горшечні (горшкові) та мисочні (мискові). Перші з них використовуються під час виготовлення глечиків, горщиків, макітер. Вони мають більш видовжену форму й вирізані з одного боку клином. Мисочні – ножики для формування мисок та тарілок, мають напівкруглу або на чверть заокруглену форму (мал. 5. Гончарні ножі: 1, 2, 3 – горшкові; 4, 5 – мисочні. 1. с. Опішне Полтавщина, с. Гончарівка Тернопільщина, 2. с. Шатрище Сумщина, 3. с. Малі Будища Полтавщина, 5. с. Постав-Мука Полтавщина).

При оздобленні та орнаментуванні виробів також використовуються “пензлики”, “пензлі”, “пензелики” (Полтавщина), “пизлечки” (с. Глинськ), “щіточки” (м. Ічня Чернігівська обл.) – щіточки із щетини, перев’язаної ниткою, товщиною з мізинець, без ручки або з ручкою (мал. 6-а, 6-б), “писульки” (с. Городище Чорнухинський р-н Полтавська обл.) – інструменти у вигляді палички з подвійним загостреним кінцем, схожим до виделочки використовувалися для утворення на поверхні посуду подвійних заглиблень-смужечок (мал. 6-в); “ріжки” – інструменти для орнаментування мисок та ритуального посуду, які виготовлялися з коров’ячого рогу, обрізаного зверху і знизу, зі вставленою у вузенький кінець “накоскою”, пір’їною чи соломинкою (мал. 7-а). У наш час ріжок майже повністю витіснила “спринцівка”, яка з’явилась у народному гончарстві на початку XX ст. (мал. 7-б). “Шпилька” (м. Зіньків Полтавська обл.), “ключка” (с. Опішня), “крючок” (с.Постав-Муки Чорнухинський р-н Полтавська обл.), “дряпушка” (м.Ічня) – дерев’яна паличка зі вставленою в один кінець дротинкою, зігнутою у вигляді гачка (петлі) використовується для оздоблення гончарних виробів технікою фляндрівки (мал. 7-в, 7-г)[6].

Для орнаментування глиняного посуду також використовується маленьке дерев’яне “коліщатко” (Полтавщина), “колісце” (с. Шатрище Ямпільський р-ну Сумська обл.) з вирізаним по периметру геометричним орнаментом (мал. 6-г).

Висушували гончарні вироби на “п’ятрах”, “п’ятринках” – довгих соснових дошках, які прикріплювалися попід стелею, інколи в кілька ярусів, за допомогою дерев’яних брусків і жердин, прибитих до стін хати (мал. 8-б). Висушування необхідне для того, щоб черепок став міцнішим і придатним до випалювання[7].

Полива готувалася в домашніх умовах. При цьому свинець, пісок, деякі барвники гончарі розмелювали за допомогою звичайних побутових “жорен”. Варили поливу в казанках, постійно помішуючи “ложкою” (с. Велика Грем’яча), “лопаткою” (с. Городище), “мішалкою” (с. Глинськ) завдовжки понад один метр, на довгу ручку якої одягалася залізна лопать грушоподібної або округлої форми, діаметром 4 – 11 см, з трьома – дев’ятьма отворами чи без них[8].

Якість гончарного посуду залежить від якості його випалювання. Гарно випалений виріб при постукуванні дерев'яним чи металевим предметом дає дуже чистий звук[9]. Випалювалися вироби у гончарних печах, що в кожному регіоні також мали різноманітну будову. В історії гончарства можуть бути виділені чотири типи пристосувань для випалу глиняних виробів: 1 – у вигляді відкритого багаття, 2 – вогнищеві обмежені, 3 – пічні, 4 – горнові[10].

Багаттєвими названі найпростіші пристосування для випалу у вигляді рівних (плоских) майданчиків без обмежувальних стінок по їх периметру, які влаштовувалися безпосередньо на поверхні ґрунту, або на низеньких платформах з каменю чи глини (мал. 11-А). На поверхні такої платформи розміщувалися вироби, обкладалися гіллям чи соломою, вогнище розпалювалося, й таким чином відбувався найпростіший випал.

Вогнищеві обмежені – це найпростіші однокамерні печі, які окрім плоскої ґрунтової, чи штучної платформи мають стінки з глини або каменю. А якщо ці платформи були ніби врізаними в землю, то роль обмежувача виконували самі стінки з ґрунту. Вогнищеві пристосування цього типу в більшості випадків мали спеціальні пристосування для завантаження паливного матеріалу та піддувала для доступу повітря.

Пічними називаються однокамерні теплотехнічні пристрої, які на відміну від попередніх мають постійне перекриття над внутрішнім об'ємом самої камери (мал. 12. 1). А от горнові – це такі теплотехнічні пристрої, які мають дві камери, одна з яких служить для розміщення і спалювання палива, а інша – для розміщення випалюваних виробів (мал. 12. 2).

В різних осередках гончарства на Україні горни дли випалювання виробів хоча й мали деякі відмінності в розмірах та формі (чотирикутні, округлі, наземні, підземні), все ж мали багато спільного в будові. Всі двокамерні печі складаються з таких частин: "груба", "грубка" – топка гончарної печі, де розпалюється вогонь (мал. 12. 2-А), "кабиця" (Полтавщина), "клубук" (Чернігівщина), "камера" (Луганщина) – камера горна, де розміщується посуд для випалювання, "черінь" – нижнє перекриття посудної камери, яке відокремлює її від топки (мал. 12. 2-В). По всій поверхні череня проходили наскрізні отвори – "дучки", через які під час випалювання до посудної камери поступає полум'я (мал. 12. 2-Г).

Такими є історично сформовані основні типи гончарних інструментів. Але кожен майстер-гончар чи художник-кераміст, який творчо підходить до роботи, має у своєму арсеналі власні прийоми формування і оздоблення виробів, як і різноманітні пристрої для нанесення декору. Це власноруч виготовлені інструменти, різноманітний підручний матеріал: ковпачки від ручак, фломастерів, пляшечок, частини дитячих іграшок, петлі з годинникових пружин, шматочки фактурної тканини та багато інших.

---

[1]Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1984. – С. 35. [2]Пошивайло О.М. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України. – Опішне, 1993. – С. 24. [3]Там само. – С. 27. [4]Зарецкий И.А. Вказ. праця. – С. 34 – 37. [5]Бобринский А.А. Гончарство восточной Европы: Источники и методы изучения. – М., 1978. – С. 27. [6]Пошивайло О.М. Вказ. праця. – С. 72. [7]Волкова Ф.И. Общая технология керамических изделий. – М., 1989. – С. 51. [8]Пошивайло О.М. Вказ. праця. – С. 107. [9]Глозман И.А. Гончарная посуда. Предупреждение и устранение дефектов. – М., 1946. – С. 20 – 21. [10]Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. – М., 1991. – С.94.

Дмитро РОЗОВИК
Київ

СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ В 1917 – 1920 рр.

У роки визвольних змагань в Україні проводилася велика робота з будівництва національної системи упорядкованого, педагогічно обґрунтованого дошкільного виховання дитини. Цією проблемою на початковому етапі української революції 1917 – 1920 рр. розпочав ґрунтовно займатися перший національний державно-політичний орган – Центральна Рада. Вона з моменту свого заснування винесла питання дошкільного виховання дітей на державний рівень, а згодом поставила його й на урядову матеріальну підтримку.

Навесні 1917 р. з ініціативи Центральної Ради було створено колектив українських педагогів на чолі з С.Русовою, який розробив науково-методичні принципи дошкільного виховання дітей. У загальних рисах їх головний зміст зводився до того, що педагогічна робота з дитиною має розпочинатися вже в той час, коли дитина робить свої перші кроки і далі з переходом до комплексного виховання в сім'ї, садку, школі[1].

До реалізації задуму зі створення мережі впорядкованих дошкільних закладів Центральна Рада приступила в травні 1917 р. Вона, зокрема, надала фінансову підтримку для заснування товариства "Дитяча хата" з філіями в губернських та повітових центрах. Товариство ще до появи уряду здійснило перші заходи з організації дитячих садків, підготовки для них вихователів, заснування видавництв дошкільної літератури тощо.

© Д.Розовик

З утворенням уряду в структурі Генерального Секретаріату освіти Департаменту позашкільної освіти сформувався дошкільний відділ, в обов'язки якого входило проведення широкого спектра робіт з налагодження виховання дошкільнят. Створення дошкільного відділу сприяло посиленню фінансування, змінило до нього суспільне ставлення, результатом чого стало отримання всебічної моральної й матеріальної підтримки.

У Києві, Полтаві, Вінниці та в інших містах і навіть великих селах восени 1917 р. почали утворюватися перші впорядковані садки, майданчики, будинки дитини. У деяких із них діти знаходилися впродовж робочого дня, або на прохання батьків залишалися на декілька днів підряд. Для роботи в дошкільних закладах за рішенням уряду в губернських центрах і в м. Києві було створено курси з підготовки вихователів, учителів музики, медичних працівників[2].

Центральна Рада і уряд не залишали поза увагою різні дитячі притулки, які знаходилися як на державному, так і на громадському утриманні. У грудні 1917 р. Мала Рада виділила 24 притулкам асигнування в 1,04 млн. крб., частина з яких призначалася для налагодження в них дошкільної й шкільної роботи[3].

Досить великі кошти виділялися Міністерством народної освіти та мистецтва гетьманату. За його розпорядженням й фінансової підтримки було відкрито впорядковані садки, майданчики, кімнати дитини в містах, селах, на окремих підприємствах. Друкувалася дитяча література, було введено спеціалізацію дошкільного виховання в окремих педагогічних училищах та вищих навчальних закладах.

Влітку 1918 р. внаслідок посилення громадянської війни загинуло багато дорослих і, природно, що це призвело до росту кількості сиріт і безпритульних дітей, у тому числі й дошкільного віку. Беручи їх під державну опіку, Рада Міністрів виділила кошти на відкриття нових дитбудинків в Одеській, Харківській, Полтавській та інших губерніях, а Міністерство народної освіти та мистецтва видало розпорядження цим закладам поділити дітей на різні вікові групи, налагодити навчально-виховний процес, схожий з тим, який діяв у садках[4].

На 1918 р. труднощі створення дошкільної системи організаційного і матеріального характеру доповнилися частими збройними конфліктами громадянської війни. Тому в таких районах населення боялося і не хотіло віддавати своїх дітей у садки й утримувало їх під домашнім наглядом. Закономірно, що для численних (особливо сільських населених пунктів) районів збройного протистояння різних ворогуючих сторін, дошкільне виховання залишалося новою і маловідомою справою. Щоб виправити це становище і розвивати дошкільне будівництво як у містах, так і в селах далі, у січні 1919 р. за наказом Директорії Департамент позашкільної освіти Міністерства народної освіти розробив програму відкриття за державні та місцеві кошти великої кількості дошкільних осередків по всій території республіки, а уряд на первинні роботи в цьому напрямку виділив асигнування в сумі 4,65 млн. грн.[5].

Якщо в зонах ймовірних військових конфліктів і в сільській місцевості реалізація названої програми проходила повільно, то в районах, де політичне й економічне становище було більш-менш стабільне, створення дошкільних закладів було досить інтенсивним. За фінансової підтримки Директорії, участі місцевих органів влади, "Просвіт", профспілок упродовж весни 1919 р. десятки впорядкованих ясел, садків, затишків відкрилося в Полтаві, Катеринославі, Одесі, Києві, Харкові та інших містах, а в районах, де не було збройної боротьби поступово процес побудови садків поширювався і на сільську місцевість. Зокрема, на Поділлі за рішенням і фінансової підтримки губернської народної управи, участі представників від шкільних рад, "Просвіт", кооперативних організацій в невеликих містечках і окремих селах губернії відкрилося декілька десятків упорядкованих садків. Мережа дошкільних виховних закладів утворилася в селах Чернігівської, Київської, Полтавської, Катеринославської губерній[6].

З ініціативи Директорії і культурної комісії Трудового Конгресу активніше розпочали відкриватися ясла, доглядові кімнати малят безпосередньо на заводах і фабриках, що значно полегшувало працю батьків і посилювало над дітьми педагогічний нагляд.

Директорія, уряд УНР, місцеві органи влади, культурно-просвітні організації продовжували далі проводити роботу з надання притулку сиротам та організації для них шкільного навчання й дошкільного виховання. Необхідно зазначити, що з денікінською окупацією республіки, міграцією безпритульних підлітків з різних частин колишньої Російської імперії в Україну їх число невпинно збільшувалося і до осені 1919 р. зросло з 20 до 80 тис. осіб. Директорія і уряд УНР в міру своїх можливостей відкривали для них нові притулки, налагоджували шкільну роботу.

Подальша розбудова дошкільної системи виховання і розгортання роботи з безпритульними дітьми тривала впродовж 1919 – 1920 рр.

Як приклад можна взяти м. Київ, в якому влітку 1919 р. нараховувалося 40 тис. дітей дошкільного віку, але садків для них було відкрито лише два десятки. Міські власті прийняли програму побудови в місті в найближчі два роки 500 дошкільних осередків. Виконуючи цю програму, навесні – влітку 1919 р. в місті щомісячно відкривалося по півтора – два десятки садків, майданчиків, будинків дитини. Характерною особливістю цього процесу стало також те, що вони створювалися як за національним, так і змішаним принципом[7].

Незважаючи на те, що впродовж 1919 – 1920 рр. Київ двічі був окупований то денікінськими, то польськими військами і в період їх перебування в місті фактично припинялася діяльність дошкільних осередків, усе-таки до осені 1920 р. в Києві відновили свою діяльність 61 садок та 120 майданчиків, в яких перебувало 8,5 тис. дітей[8]. Мережу цих закладів доповнювали 34 нововідкриті дитячі клуби й палаци, при яких діяли бібліотеки, музичні, хореографічні, спортивні та інші секції й навіть кінозали. Утримання одного такого закладу обходилося місцевому бюджету в 228 тис. крб. на рік, що приблизно дорівнювало річному асигнуванню початкової школи[9].

На прикладі Києва посилилась організаційна робота із заснування дошкільних осередків в губернії. Спільними

зусиллями місцевих відділів народної освіти, органів влади, культурних організацій в населених пунктах відкрилися десятки садків, декілька палаців дитини й було прийнято програму побудови впродовж найближчих трьох років у містах і селах краю 1710 дошкільних осередків[10]. Не залишився поза увагою жоден населений пункт губернії. Однак через окупацію денікінськими й польськими військами Київщини названа програма була реалізована частково, і до початку 1921 р. в губернії відкрилося лише 237 садків.

Активна робота з будівництва системи дошкільного виховання проводилася на Полтавщині. У Гадяцькому, Роменському, Пирятинському, Лохвицькому та інших повітах за прикладом Київщини були розроблені програми відкриття протягом двох – трьох років у всіх містечках і великих селах за державні й місцеві фонди дошкільних осередків. Готувалися для них працівники на губернських курсах, а також на нововідкритому факультеті дошкільного виховання в Полтавському педінституті. Місцеві власті за власні кошти забезпечували створену систему садків необхідною наочною та навчально-методичною літературою, видали масовим тиражем брошуру з працею С.Русової "У дитячому садку", організували для них підготовку вихователів, медичних працівників для дитсадків тощо[11]. Схожі заходи з подальшого створення системи дошкільного виховання проводилися в інших губерніях республіки.

Потрібно зазначити, що в дошкільному будівництві поряд з різними організаціями активну участь, особливо навесні 1920 р., стали брати жіночі організації. З їх ініціативи і при прямій допомозі в республіці було засновано сотні дошкільних осередків. Зокрема, загальні збори жінок с. Хортиця на Катеринославщині постановили відкрити у своєму населеному пункті постійнодіючий садок. Для його побудови провели декілька суботників, зібрали з громадян добровільні пожертвування, запросили на роботу в ньому жінок, які мали педагогічну освіту[12]. І таких прикладів по Україні було багато.

Стимулював процес заснування дошкільних закладів у республіці проведений за рішенням Центральної ради захисту дітей Всеукраїнський тижневик охорони дитинства і материнства (листопад 1920 р.). У ході цієї кампанії відкривалися садки, ясла, майданчики, клуби, палаци та збиралися гроші для впорядкування діючих дитячих закладів[13].

Наслідком комплексної роботи з будівництва дошкільної системи виховання в 1917 – 1920 рр. стало те, що до початку 1921 р. в кожній губернії утворилося по 80 – 100 постійнодіючих садків, в яких перебувало близько 45 тис. дітей. Їх доповнювали сотні доглядових кімнат – садків, ясел, майданчиків, клубів, санаторіїв. Уся ця мережа прийняла у свої стіни 170 тис. малят[14]. І хоч це становило лише 20% дітей дошкільного віку України, однак система дошкільного виховання, створена в роки визвольних змагань, показала високу педагогіко-виховну ефективність, відкрила шлях і заклала основу для майбутнього широкого її використання у вихованні підростаючого покоління.

На 1919 – 1920 рр. залишалося актуальним питання подальшої боротьби з безпритульництвом і сирітством та створення для цих дітей належних умов проживання і здобуття освіти. Важливість і гострота вирішення цієї проблеми в названий період, порівняно з попередніми роками, викликалися тими обставинами, що продовження громадянської війни, іноземної інтервенції, різні епідемії, еміграція населення з голодуючих районів Росії в Україну привели до зростання маси безпритульних дітей на середину 1920 р. до 120 тис. осіб. По території республіки вони розсіялися приблизно так: у Донецькій губернії їх знаходилося 40 тис., Волинській – 22 тис., в інших – по 8 – 10 тис. осіб. До них слід також віднести 700 тис. сиріт і напівсиріт, які мешкали у родичів, знайомих, сусідів, але потребували державної допомоги та опіки[15]. Природно, що вирішення цієї проблеми потребувало великих фінансових витрат.

В 1919 р. місцеві органи влади, культурні, жіночі організації, профспілки розгорнули широку роботу зі створення нових осередків для безпритульних і направлення до них дітей. У м. Києві в приміщенні інституту шляхетних панянок відкрився будинок, який прийняв 250 безпритульних й осиротілих дітей. У Плютах і Святошині було створено 2 школи-інтернати на 300 осіб кожна. У районі Китаєві виділено 250 десятин землі й розпочато будівництво дитячого містечка для 3 тис. безпритульних зі школами, бібліотеками, кухнями, кінотеатром, медичним комплексом тощо[16]. Але повністю реалізувати цей план завадив вступ у столицю спочатку Добровольчої армії, а потім і польських військ.

Навесні 1920 р. для прискореного вирішення цієї проблеми було вироблено план побудови на території республіки нових дитбудинків, шкіл-інтернатів та реконструкції діючих уже закладів з таким розрахунком, щоб у них якнайшвидше розмістити 50 тис. дітей. На цю роботу асигнувалося 600 млн. крб. та 380 млн. крб. для налагодження в них повноцінного навчально-виховного процесу[17]. Доречно зазначити, що прискореному створенню нових дитбудинків сприяло також те, що місцеві органи влади, "Просвіти", громадські організації виділяли під них покинуті або конфісковані садиби поміщиків, фабрикантів, різні адміністративні будівлі, армійські казарми, яких у кожній губернії нараховувалося сотні одиниць. Передача їх під дитячі заклади за короткий проміжок часу дала можливість в основному вирішити проблему забезпечення безпритульних дітей житловими приміщеннями.

Усі ці комплексні заходи сприяли тому, що в республіці поступово вирішувалося питання створення належних умов для проживання і навчання безпритульним та осиротілим дітям. Як приклад можна взяти вже згадану Донецьку губернію. У ній до осені 1920 р. відкрилося 197 притулків на 16 тис. дітей, у Катеринославщині – 25 дитбудинків і шкіл-інтернатів на 4 тис., на Київщині – 134 заклади на 9,3 тис. осіб, Харківщині – 57 закладів на 2,2 тис. сиріт тощо[18]. Загалом упродовж 1920 р. в кожній губернії України відкривалося по 50 – 60 дитбудинків та по 25 – 30 шкіл-інтернатів, притулків, колоній. Унаслідок цього на початку 1921 р. в республіці діяло вже 760 великих і декілька сотень дрібних упорядкованих постійно діючих дитячих закладів, і в них проживало 55 тис. дітей[19]. З 1918 – 1920 рр. у містах і селах також відкрилося 3,7 тис. дитячих хат або притулів, в яких знаходилося 18 тис. малолітніх сиріт.

Проте ця достатньо велика мережа закладів не могла прийняти всіх безпритульних дітей, і ця проблема залишилась актуальною для українського суспільства і в наступні роки.

Таким чином, у 1917 – 1920 рр., незважаючи на значні економічні й політичні труднощі, в Україні було закладено основу впорядкованого педагогічного виховання дошкільнят, взято під опіку держави і суспільства безпритульних та осиротілих дітей, налагоджено для них необхідне побутове утримання і шкільне виховання. Усе це разом позитивно впливало на ті глибинні культурнотворчі процеси, які розпочалися в Україні в роки визвольної боротьби.

[1]Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К., 1997. – С. 165, 168 – 169. [2]Нова Рада. – 1918. – 25 березня. [3]ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 35. [4]Там само. – Арк. 57. [5]Там само. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.125. – Арк.25. [6]Життя Поділля. – 1919. – 23 січня; 28 березня. [7]Там само. – Ф. 166. – Оп. 1.– Спр. 162. – Арк. 103 – 104. [8]Там само. – Спр. 941. – Арк. 103. [9]Там само. – Спр. 15. – Арк. 142. [10]Там само. – Оп. 2. – Спр. 260. – Арк. 134. [11]Там само; Сільська біднота. – 1919. – 22 червня; Більшовик (Полтава). – 1920. – 28 липня. [12]Селянська Правда. – 1920. – 18 липня. [13]ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 906. – Арк. 33, 42. [14]Там само. – Спр. 1153. – Арк. 73; оп. 2. – Спр. 511. – Арк. 36. [15]Там само. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 961. – Арк. 21; оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 7; спр. 260. – Арк. 115, 191. [16]Більшовик (Київ). – 1919. – 25 червня; Червоний стяг. – 1919. – 18 липня. [17]ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1147. – Арк. 30; спр. 1153. – Арк. 73. [18]Там само. – Спр. 938. – Арк. 47; оп. 2. – Спр. 266. – Арк. 120; Селянська біднота. – 1920. – 14 листопада. [19]ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 875. – Арк. 2; оп. 2. – Спр. 541. – Арк. 28.

Олександр ЗАВАЛЬНЮК
Кам'янець-Подільський

ВИРОБЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ БУДІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (початок XX ст. – 1920 р.)

Можливість появи українського університету у Львові допускав ще у грудні 1848 р. австрійський уряд. Був намір зробити Львівський університет українським, з часом перевівши викладання у ньому на рідну краєву мову. Однак через різні причини у Міністерстві освіти Австрії від задуму відмовилися. Українцям, які вимагали свого університетського закладу, зробили певну поступку – у Львівському університеті було засновано кафедру української мови і літератури, а три новостворені кафедри на теологічному відділі перевели на викладання українською мовою[1].

Ідея українського національного університету, яка, здавалося, була така близька до втілення у життя, з часів революції 1848 р. постійно присутня у суспільно-політичному житті галицьких українців.

В боротьбі за появу університету лідери й учасники українського руху менше уваги приділяли питанню, на той час явно другорядного, яким повинен бути омріяний університетський заклад. Всі без винятку проекти університету зводилися до одного незаперечного постулату – закладу належить бути національним, процес навчання проводитиметься лише українською мовою. А це означало, що до викладання залучалася лише та професура і доцентура, яка вільно володіла нею[2].

Студенти-українці Львівського університету 1910 р. висунули пропозицію розпочати створення своєї вищої школи із виокремлення діючих у названому закладі українських кафедр "у самостійну інституцію й дальшим доповненням їх числа"[3]. Цей план підтримали українські посли, які намагалися згладити гостроту польсько-українського конфлікту у Львівському університеті"[4].

У 1911 р. українські представники, що брали участь у переговорах з поляками в "університетському питанні", висловилися за 5-річний термін будівництва на державні кошти українського національного університету[5]. Віче, скликане українським парламентським союзом у той час, коли поляки святкували 250-річчя з часу заснування Львівського університету, висловилося за поділ останнього на два окремих заклади – польський і український[6].

Австрійський уряд, прагнучи до втихомирення української громадськості, погодився на вимоги українців і відводив на її реалізацію аж 10 років[7]. Під тиском українських послів цей термін було скорочено до 6 років[8].

У 1910 р. М.С.Грушевський, який уважно стежив за боротьбою галицьких українців за створення свого університету, у статті "Невідклична справа" стверджував: "Річ очевидна, що український університет з трьох факультетів без усякої трудности може бути вповні сформований протягом трьох-чотирьох літ, бо для величезної більшости катедр знайдеться контінгент відповідно приготованих сил, а немногі катедри, для котрих евентуально не знайшлося відповідного українського доцента, могли б бути обсаджені чужинцями (або сі предмети слухалися б якийсь час на польськім університеті, поки ті катедри не були б обсаджені на українськім). Справа дозріла…"[9] Автор не конкретизує, під які саме українознавчі дисципліни не вистачає українських науковців. Там само, як він не обстоює "посуваннє справи українського університету етапами, через помноженнє катедр і доцентів на теперішнім університеті". Це, на його думку, не актуально, бо може завести справу у безвихідне положення, перенесе вирішення

© О.Завальнюк

її на далеку перспективу. А вона вже зараз "може бути розрубана тільки одним ударом – заснованнєм відразу осібного українського університету у Львові, більш ніяк"[10].

Механізм цього народження М.С.Грушевському бачився в "сильному напруженні всіх політичних чинників і засобів, спільному натиску на міродайні сили всіх чинників, почавши від широких народних мас", а не у поодиноких виступах студентів і професорів. Саме таким чином буде здобуто "окремий український університет, щоб вивести наукову роботу і освіту українську з душної, неможливої атмосфери нинішнього утраквістичного університету"[11].

Зовсім по-іншому мислив собі М.С.Грушевський появу українського університету у Східній Україні. На громадський рух за розв'язання цього питання стимулюючий вплив мала справити Галичина. "… Істнованнє вже готових українських катедр по той бік Збруча і завзята боротьба за новий український університет, що виникла там, – не можуть не служити імпульсом для аналогічних змагань російських українців. Те, чого добилася вже й чого добивається невеличка частина українського народа, поставлена в далеко гірші обставини економічні, культурні й ріжні инші, як може не бути предметом домагань величезної української людности Росії?"[12].

Враховуючи особливості національного життя, певне відставання цього регіону від політичного розвитку Галичини, він у 1907 р. в статті "Справа українських катедр і інші наукові потреби" відстоював поетапне сходження східних українців до мети – спочатку запровадження українських кафедр, комплексу українознавчих дисциплін у навчальний процес російських університетів на Україні.

Всім, хто намагався відкинути саму можливість викладання в університетах українською мовою, М.С.Грушевський роз'яснював: "Доводити неможливість таких курсів принціпіально, з наукового становища, нема чого й думати, коли по австрійських університетах виклади на українській мові з української історії, літератури, язика, права ведуться десятками літ, вповні успішно, на висоті наукового рівня тих університетів… Жаданнє українських викладачів на університеті становлять таку органічну частину українського культурного розвою, що боротися з цим жаданнєм – значить боротися з змаганням українців до свого культурного розвою, культурно-національного життя"[13].

Спростовує М.С.Грушевський й інші "аргументи" проти української мови в університетах, наприклад, те, що різномовні виклади завдадуть шкоди "універсальному характеру університетської науки" і багатонаціональному студентству. "Хіба в часах найбільшого напруження абсолютизму в Росії в другій чверті і в середині XIX ст. не було німецького університету в Дерпті, польського в Вильні й Варшаві? – запитує він у опонентів. – … Чи ж не бачимо цілих університетів, де наука ведеться на місцевих мовах, а не на державній? В сусідній Австрії державна мова німецька, але чехи мають чеський державний університет, поляки – польські[14]. Щодо студентів, то, на думку М.С.Грушевського, вони, переїжджаючи з університету в університет у Європі, змушені обов'язково знати різні європейські мови, і "не буде нічого дивного, коли і в границях тої самої держави не буде одностайности в університетській науці, викладовій мові… Нікого не дивує і не вражає, коли студент, прослухавши один два роки українські або польські виклади у Львові, їде на рік до Праги й слухає викладів чеських, їде до Відня й слухає німецьких, так само як поїхавши до Парижа слухав би французьких, а в Петербурзі – російських"[15]. То ж і в рамках університетів однієї країни (регіону) допустима різномовність, яка "ані не шкодить інтересам української науки, ані не вносить якогось небажаного ферменту в студентські чи професорські круги".

Заведення і читання українознавчих дисциплін – один із етапів руху до національного українського університету. М.С.Грушевський вважав за необхідне, аби в університетах України (в кожному зокрема чи загалом) регулярно викладалися такі дисципліни як українська мова, українська література, український фольклор, історія українського народу й української території з найдавніших часів, допоміжні історичні науки (палеографія, дипломатика, сфрагістика тощо), історія української штуки (мистецтва), археологія України, етнологія й антропологія української людності, українське право (кодифіковане й звичаєве), фізична географія української території, економіка й статистика України, медична статистика й географія. Таким чином їх було запропоновано аж 13. "… В сім ряді дисциплін не знайдемо ні одної, яка б не входила, бодай як частина, як не просто, то боком в університетські курси, або яка б не втискалася до них тепер під натиском нових напрямків в науці, в сучасній культурі, не являлася дезідоратором сучасної університетської науки, або не подавалася в поміч університетським програмам иншими спеціальними інституціями…"[16]. По суті, ці галузі українознавства могли досить швидко розгорнутися в самостійні університетські курси та увійти до навчального плану підготовки студентів. Напевно, всім достатньо свідомим цієї проблеми людям було зрозуміло, що жоден російський університет не міг прийняти у повному обсязі запропонований комплекс українознавчих дисциплін, оскільки він автоматично втрачав свій національний характер і поступово перетворювався у російсько-український, з подальшою тенденцією до домінування останнього.

Добре розуміючи нереальність своєї пропозиції М.С.Грушевський допускав поетапне запровадження дисциплін у навчальний процес, виходячи із їх наукової важливості. "Деякі з показаних українських дісциплін, правдоподібно, знайдуть своє місце як спеціальні курси при катедрах загальних. Осібні катедри треба творити для них тоді, як покажеться, що в злуці з загальними курсами вони занедбуються. Але треба, щоб сі курси були, і се вже річ факультетів подбати про їх забезпеченнє й вилученнє в осібні катедри, коли покажеться неможливим їм дати певне і трівке місце в злуці з загальними курсами. Потім… на перший початок університети України могли б поділити між собою дісціпліни меньше дозрілі, меньше пильні – одні дісціпліни мали б свої катедри чи запевнені курси в однім університеті, иньші в другім. Так, що на практиці для кожного університета діло зводилося б на заведення чотирьох – п'яти катедр (чи доцентур) та запевненнє деяких курсів через поручення особам, що займають иньші, готові вже

катедри”[17]. Така прискіпливість М.С.Грушевського пояснюється тим, що, за його переконанням, “університети України повинні давати суму українознавства”.

Виконання запропонованого плану дало б змогу значною мірою українізувати діючі російські університети, задовольняти домагання студентської молоді отримати різнопланові знання про минуле й сучасне українського народу. Українознавчі комплекси з часом мали б розростатися, збагачуватися у кожній вищій школі і еволюційно забезпечили б появу українських університетів.

Розв’язання піднятої проблеми впиралося зокрема у наявність кадрів. На думку М.С.Грушевського, в Україні знайдеться достатньо науковців, аби залучати їх до викладання українознавства. Якщо ж будуть вакансії, то професорів можна розшукати в Росії та за кордоном. “І поруч тих, яких ми знаємо, які у всіх на очах, знайдеться немало людей, яких се заохотить до спеціальних занять в тім чи иньшім напрямі, коли стане звістно, що для сеї чи тої дисципліни потрібні професори, що така або иньша кафедра порішена, хоч би в принципі, й шукають для неї професорської сили”[18]. Отже, кадрова проблема не була основною в проекті М.С.Грушевського. Основне, на його переконання, полягало в позиції самих університетів, їх бажанні чи небажанні відгукнутися на запити українців. Ряд інших питань можна було б доопрацювати в робочому порядку, “коли університетські корпорації України покажуть добру волю в сій справі, виявлять щире співчуття до неї – приймуть ухвали в справі заведення курсів університетських і по українськи, та ужиють всіх заходів, щоб здійснити сі ухвали”[19]. Таким чином, М.С.Грушевський вніс вагомий внесок у розроблення концепції будівництва українського національного університету в часи залежності України від Російської імперії.

Ліквідація російською владою, нею ж допущених на коротку мить, українських кафедр у трьох університетах на Україні, відвернула на 10 років увагу широкої громадськості від українсько-університетського питання.

З початком у 1917 р. національно-демократичної революції природна тяга українців до своєї вищої школи посилилася, оформилася в ряд конструктивних рішень. Українське наукове товариство виступило з ініціативою створити в Києві Український народний університет[20]. Голова Української Центральної Ради М.С.Грушевський звернувся до української професури і викладачів вищих навчальних закладів в Україні з відозвою, у якій наголосив, що треба “тепер же приступити до українізації не тільки низчої і середньої, а й вищої школи на українській землі. Наукових українських сил є для того досить, тільки вони розпорошені і дезорганізовані обставинами старого режиму”[21].

Один за одним всеукраїнські учительські форуми висловилися за створення вищих закладів національної освіти. Секція вищої школи І Українського педагогічного з’їзду (5 – 6 квітня 1917 р.) запропонувала запросити на батьківщину, для національно-освітньої роботи, викладачів вузів, які працювали за її межами. Професуру й інших викладачів України, що володіли українською мовою, закликали переходити на викладання або, принаймні, читати паралельні навчальні курси на рідній мові. Делегати висловилися за збільшення кількості українознавчих кафедр, враховуючи ті, що вже дозволив російський Тимчасовий уряд[22]. ІІ Всеукраїнський учительський з’їзд (10 – 12 серпня 1917 р.) поставив завдання домагатися, щоб, по-перше, “у вищих школах на Україні були заведені виклади курсів на українській мові”, по-друге, була налагоджена підготовка “нових наукових сил для українських викладів”, по-третє, відкрити у вузах паралельні кафедри “з українськими викладами”.

Делегати ухвалили рішення великої історико-культурної ваги: “Одкрити з осені 1917 – 18 академічного року Український Народний Університет в Києві, розробивши в секції вищої освіти при Українськім Науковім Товаристві широкий науковий план викладів….” При цьому якнайшвидше належало: а) завести наукову фундаментальну бібліотеку для Народного Університету; б) забезпечити помешканє для Українського Народного Університету; в) забезпечити матеріальну основу викладів”[23].

У проспекті Київського українського народного університету, підготовленому ректором цього закладу професором І.М.Ганицьким, зазначалося: “1. Народний український університет є вища школа з українською викладовою мовою, лише виємково з деякими курсами на інших мовах. 2. Як український, він надає велике значіннє наукам українознавства, як національний – обслуговує потреби українського народу і взагалі всієї людности на Україні, разом з тим, як всякий університет, намічає широкий обсяг наукових предметів викладання, як і університети інших народів. 3. Відкриваються зараз три факультети, а саме: історико-філологічний, фізико-математичний та правничий, він має в недалекому часі закласти і инші факультети; ті, що скінчили середню школу ріжних типів або не менше 6 класів хлоп’ячої гімназії і відповідних шкіл, а саме: учительські інститути, учительські семінари, воєнно і загально-фельдшерські школи, а також всі студенти і студентки вищих шкіл приймаються без ріжниці полу, віри, нації, віком не молодше 18 років. Крім дійсних, мають бути і вільні слухачі, тею ж приблизно освітою. 5. Курс викладання лекцій в університеті – трьохрічний”[24].

Професор Ф.П.Сушицький, виступаючи 5 жовтня 1917 р. на відкритті Київського українського народного університету, наголосив: “… Першою підвалиною, на якій засновується наша вища школа, має бути національний принціп. Та інакше і не може бути. Наша Україна, що переживає зараз найкращі хвилі свого історичного істнування, що закладає підвалину свого історичного відродження на національному ґрунті, не може не завершувати своєї культури національним університетом. Це негайна потреба самого життя. З нього ясно, чому наш перший на нашій землі університет має бути українським, національним, хоча й усі державні університети на Україні згодом мають стати українськими”[25].

Спеціально проблемі запровадження у навчальні заклади українознавчих дисциплін Ф.П.Сушицький присвятив

дві статті – "Принципи українознавства" і "Методи українознавства", опубліковані у такій послідовності наприкінці 1917 р. У першій із них він обгрунтовує доцільність дотримання в процесі дослідження і вивчення цієї групи дисциплін таких об'єктивно зумовлених принципів, як: 1) націоналізм, 2) розвиток ідеї автономного життя, 3) українська викладова мова, 4) етнографічний підхід, 5) народна література, 7) демократизм, 8) психологічні інтереси, 9) історичні інтереси, 10) тисячолітній характер українського життя й культури, 11) нова політична програма нації[26]. Не вдаючись до аналізу повноти, послідовності і сутності викладених принципів, зауважимо, що їх формулювання було кроком уперед, оскільки давало змогу осмислити як продукт історичного буття українського етносу, так і спеціальні наукові знання про нього.

Аби українознавство мало справді наукову вагу, охоплювало всі основні сфери життя українців в ретроспективі і сьогоденні, нарешті, щоб відігравало важливу роль у формуванні світогляду молодих поколінь, воно, на думку автора, "повинно цілком стати на грунт науковий, вживати методи лише об'єктивні, і перш над усе історико-порівнюючий, який виведе нашу науку на широку путь величезного відродження її"[27].

Про місце українознавства в системі підготовки студентів роздумував наприкінці 1917 р. невідомий автор у статті "Українознавство і загальні дисципліни" (очевидно, ним був брат М.С.Грушевського – Олександр Сергійович, який редагував "Університетські вісти", орган Київського українського народного університету). Він повідомив, що комісія у складі професорів Г.Г.Павлуцького, О.М.Лободи, О.С.Грушевського та О.О.Грушевської, І.С.Свеніцького, яка працювала влітку 1917 р., виробила навчальний план історико-філологічного факультету, за яким в першу чергу призначаються дисципліни українознавства, і пізніше йдуть дисципліни загальні.

Таким чином, з третього семестру починаються виклади загальної історії. При цьому неукраїнознавчі предмети повинні "відповідати програмам російських та західноєвропейських університетів, але українознавство має стояти на першому місці"[28].

На правничому факультеті, як свідчить інформація від цього підрозділу КУНУ, "з метою українізації викладається правникам і економістам загальний начерк історії України (спільно з слухачами історико-філологічного факультету). Заводиться курс історії українського права та правничого життя України (разом з начерками рецензій західноєвропейського та російського права). Заводяться курси історії економічного побуту України і сучасної економічної географії України; обидва курси зв'язані між собою як начерк історичного розвитку і характеристика сучасної дійсности"[29].

Певний внесок у розуміння побудови національного університету зробив О.С.Грушевський. Так, підводячи підсумки роботи Київського українського народного університету за перший семестр 1917 – 1918 навчального року, він наголосив, що основне завдання цього закладу "побільшити кадр нашої свідомої української інтелігенції з сталими українськими переконаннями і певним українським світоглядом. Перша черга – для тих, хто вже працював на українському грунті для рідної справи, хто має сталі українські переконання"[30]. Професор заперечував проти прийому на навчання людей із нещирими поглядами, далеких від розуміння національної ідеї і справи, непослідовних і особливо перевертнів. "… Вчити мартовських українців (порівняння із несталою весняною погодою у березні – *Авт.*), які ще можуть вертнути хвостом та опинитись в "Киевлянине", на се шкода заходів і сил"[31].

Автор мислив собі національний університет як "огнище української науки", яке "зо всіх кутків має … зібрати тих, які вже працювали для української науки, писали на українській мові і друкували ще во Львові, коли не можна було в Києві"[32].

Робота таких викладачів всього українського університету мала спрямовуватися на те, аби забезпечити на високому ідейному і фаховому рівні підготовку національних інтелігентів, "знайомих добре з українською мовою, історією літератури, історією, географією, економікою". Саме таким кадрам знайдеться місце у пресі, школі, адміністрації, канцелярії[33].

Паралельно з цим, університету, на думку О.С.Грушевського, слід зайнятися підготовкою наукових працівників. "Українська інтелігенція має дуже малий науковий кадр. Се також відчувається, хоч і менш помітно для широкої публіки"[34].

Українська вища школа була покликана задовольняти потреби країни в часи її державної самостійності у всіх важливих сферах життєдіяльності. Тому актуальним в ході національного університетського будівництва стало збільшення кола спеціальностей, за якими велася підготовка кадрів інтелігенції. До зазначених вище факультетів КУНУ восени 1918 р., коли цей заклад перетворювався на державний, офіційно визнаний, приєднався ще один – медичний[35].

У Кам'янець-Подільському державному українському університеті, відкритому 22 жовтня 1918 р., крім історико-філологічного та фізико-математичного факультетів, у 1919 р. розпочали роботу ще три – правничий, богословський і сільськогосподарський. Два останніх не вписувалися у традиційну схему російських університетів. Підготовку священиків вели за прикладом теологічного факультету Львівського університету. Наявність сільськогосподарського продиктувало саме життя, занепад продуктивних сил села в роки світової війни[36].

Восени 1920 р. розпочалася підготовча робота із створення в складі фізико-математичного факультету Кам'янець-Подільського університету, крім двох діючих відділень – математичного й природничо-історичного, ще одного – геодезичного. Його випускникам належало взяти активну участь в проведенні аграрної реформи (станом на 1 січня 1919 р. на одного українського землеміра припадало 40 тис. жителів і 50 тис. дес. землі)[37].

Тоді ж було вироблено план відкриття при названому університеті шостого по рахунку факультету –

політехнічного – у складі 5 відділень: геодезичного, шляхів, архітектури, електромеханічного й хімічного. Досвід функціонування подібних факультетів було запозичено з европейських країн (Бельгія, Франція, Німеччина). Мислилося, що "відкриття політехнічного факультету при Кам'янець-Подільському університеті, який випускатиме інженерів з місцевих мешканців, сприятиме розвою місцевої техніки і культури, а також обсліду та використання великих природних богацтв краю"[38].

Значний внесок в теорію і практику національного університетського будівництва вніс міністр освіти УНР, ректор Кам'янець-Подільського університету професор І.І.Огієнко. Ставши на чолі Міністерства освіти й мистецтва 5 січня 1919 р., він впродовж короткого часу (до кінця квітня 1919 р.) запровадив ряд нововведень, які розширили і збагатили концептуальне бачення функціонування національного університету. Передусім він запровадив складання абітурієнтами вступного іспиту на знання української мови (цим заходом вдалося зупинити потік молоді, що не володіла державною мовою). Всі семестрові і курсові іспити належало приймати лише українською. Найбільш здібній частині студентів дозволялось закінчувати українські державні університети не за 4, а 3 роки. Збільшувалась квота студентів (до 1/3 від загального складу), яких можна було звільнити від внесення платні за право навчання у закладі[39].

"Тимчасові умови для вступу до Київського та Кам'янець-Подільського державних українських університетів", які, за незначної кількості українських гімназій, надавали право цим вищим навчальним закладам приймати новозаведені випускні іспити за середню школу (українська мова і література, історія і географія України) безпосередньо при вступі до університету[40].

Враховуючи бажання дорослих громадян України, які не мали середньої освіти, навчатися у вищій школі, при Кам'янець-Подільському університеті, восени 1918 р. було відкрито гімназію для дорослих з правами середніх шкіл. Її випускники, провчившись два роки, поповнили ряди студентів цього закладу[41].

Таким чином, рух українців до свого національного університету, що розпочався далекого 1848 р. в Галичині, пройшов кілька періодів. Важливим здобутком його стало осмислення етапів еволюційного поступу до появи університетського первістка на українській землі в Російській імперії (М.С.Грушевський) та формування мети, завдань, характеру, структури, змісту і умов діяльності в часи Української революції і національної державності (І.М.Ганицький, О.С.Грушевський, Ф.П.Сушицький, І.І.Огієнко та ін.). Монолітної і завершеної концепції будівництва національної університетської системи освіти вироблено не було і в ті роки не могло бути, оскільки погляди ідеологів і лідерів українського руху на можливість реалізації університетських проектів в Галичині і Східній Україні суттєво відрізнялися. Центральне місце в концепції створення національного університету в Галичині була ідея спочатку українізації, а після її невдачі поділу Львівського утраквісичного університету на два окремих заклади – український і польський. Для Східної України до 1917 р. ставились завдання поетапного переходу до власного університету шляхом запровадження і поступового збільшення питомої ваги українознавства в російських університетах на Україні. І лише при появі можливості заснувати в Києві український народний університет, активізувалася теоретична робота з метою з'ясувати, яким саме має бути цей заклад. Його національний характер, з широким вивченням українознавства як бази подальшого оволодіння іншими знаннями – найсуттєвіші риси концепції університетського будівництва в часи революції. Державні українські університети увібрали в себе як попередні теоретичні і практичні наробки з цього питання, так і ті нововведення, які диктувалися революційним часом, потребою якнайшвидшої підготовки національно-свідомих кадрів інтелігенції, створення умов для навчання незаможної молоді.

---

[1]Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.) – Львів, 1999. – С. 22 – 23. [2]Див.: Observator (Грушевський М.) Справа українсько-руського університету у Львові. –Львів, 1899; Його ж. Листи з над Полтви. Лист третій (справі українсько-руського університету у Львові) // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Т. 8; Його ж. Добиваємося свого університету! // Діло. – 1907. – Ч. 147; Гнатюк В. Справа українсько-руського університету у Львові // ЛНВ. – 1897. – Т. 7. – С. 111 – 112; Дністрянський С. Самостійний український університет у Львові // Діло. – 1907. – Ч. 67; Л.Ц. Національна вага університету і консеквенції для ренегатів // Молода Україна. – 1902. – Ч. 1 – 3. – С. 10 – 11; Барвінський О.О. Українсько-руський університет // Руслан. – 1906. – Ч. 49; Його ж. В справі українсько-руського університету // Руслан. – 1906. – Ч. 276 – 279 та ін. [3]Буда С. За Український університет. – К., 1912. – С. 30. [4]Там само. – С. 31. [5]Там само. – С. 39. [6]Там само. – С. 46. [7]Там само. [8]Там само. – С. 47. [9]Грушевський М. Невідклична справа // За український університет у Львові: (Збірка статей в університетській справі). – Львів, 1910. – С. 9. [10]Там само. – С. 10. [11]Там само. – С. 10, 11. [12]Грушевський М. Справа українських катедр і інші наукові потреби. – К., 1907. – С. 21 – 22. [13]Там само. – С. 22. [14]Там само. – С. 24. [15]Там само. – С. 24 – 25. [16]Там само. – С. 30 – 31. [17]Там само. – С. 31. [18]Там само. – С. 32. [19]Там само. – С. 33. [20]До українців-професорів і преподавателів вищих шкіл // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – 3 квітня. [21]Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство. 1907 – 1921 роки. – К., 1988. – С. 78. [22]Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920 рр.). – К., 1996. – С. 271. [23]Резолюція II-го Всеукраїнського Учительського З'їзду в Києві // Вільна Українська Школа (далі ВУШ). – 1917. – №1. – С. 34. [24]Ганицький І. Проспект Народнього Українського Університету // Університетські вісти. – 1917. – №1. – С. 11. [25]Сушицький Ф. Принципи українознавства // ВУШ. – 1917. – №2. – С. 83. [26]Там само. – С. 88. [27]Сушицький Ф. Методи українознавства // ВУШ. – 1917. – №3 – 4. – С. 137. [28]Українознавство і загальні дисципліни // Університетські вісти. – 1917. – №1. – С. 3. [29]До програми навчання на правничому факультеті // Там само. [30]Грушевський О. Український Народний Університет // Шлях: Вісник літератури, мистецтва та громадського життя. – 1918. – Ч. 2. – С. 55 – 56. [31]Там само. – С. 56. [32]Там само. [33]Там само. – С. 58. [34]Там само. – С. 59. [35]Нові державні університети на Україні // ВУШ. – 1918. – Ч. 10. – С. 362. [36]Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі // Наша культура: Науково-

літературний місячник. – 1936. – Кн. 2 (11). – С. 121. [37]Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр.1. – Арк. 76. [38]Там само. – Арк. 89 зв. [39]Там само. – Оп.1. – Спр.175. – Арк. 8. [40]Там само. – Спр.174. – Арк. 26. [41]Приходько В. Вказ. праця. – С. 120 – 121.

Тетяна ШЕВЧЕНКО
Київ

ОСТРОЗЬКИЙ КОЛЕГІУМ ЄЗУЇТІВ (1626 – 1648)

До Острога Товариство Ісуса було запрошене дідичкою міста Анною Алоїзою Острозькою (у шлюбі Ходкевич). Анна Алоїза – онука Василя Костянтина Острозького, ініціатора унії й "стовпа православ'я", фундатора і патрона Острозької академії. По материнській лінії – донька благодійниці й онука фундаторки єзуїтського колегіуму в Ярославі. Родичка двох католицьких святих – Яцка Одровонжа (домініканця) і Станіслава Костки (єзуїта), – Анна Алоїза до кінця життя залишалась дієвим прикладом ревності до католицтва та ордену єзуїтів. Її бабця, Софія зі Спрови Одровонжівна, за допомогою свого другого чоловіка, Яна Штемберга Костки, 1572 р. зафундувала колегіум Товариства Ісуса в Ярославі. Мати ж Анни Алоїзи була найщедрішою благодійницею ярославських єзуїтів. Мав прихильність до Товариства Ісуса і чоловік Анни Алоїзи, великий литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич. Він зафундував Ордену церкви в Крожах і Несвіжі, фінансово забезпечив дім професів у Вільні, як губернатор Інфлянт підтримував єзуїтів у заснуванні ними шкіл і церков у Дорпаті і Ризі, на його дворі і в таборах завжди були присутні єзуїти[1]. Та й сама Анна Алоїза, посівши у власність 1620 року Остріг, мала на своєму дворі єзуїтів. Не виключено, що саме єзуїти подали Анні Алоїзі ідею заснування в Острозі свого представництва[2]. Можливо, намір зафундувати єзуїтам колегіум в Острозі мав ще дядько Анни Алоїзи, кн. Януш Острозький, але невдовзі помер[3]. Саме на честь князя Януша була виголошена 14.12.1625 перша декламація учнів колегіуму з нагоди відкриття школи[4]. Убезпечений від татарських нападників і бандитського свавілля, Остріг міг стати надійним осередком Товариства на Волині, а з огляду на його "православну харизму" – ще й благодатним полем для місійної діяльності.

Перші чотири єзуїти прибули для заснування колегіуму до Острога 1623 року[5]. Наступного року Анна Алоїза фундує їм маєток з одинадцятьма селами і земельну ділянку в місті під колегіум і церкву, забезпечивши будівництво необхідними коштами і матеріалами[6]. Зафундованими селами були: Княгинин, Мартиновичі, Білоберег, Спасів, Заруддя, Острів, Уїздці, Бодаки, Нараїв, Шаварки, Волиці. Княгиня хотіла віддати єзуїтам і шпитальну фундацію свого діда в Суражі, але Польський провінціал Joannes Argent, побоюючись заворушень, відрадив її[7].

Одразу по прибутті до Острога єзуїти розпочинають будівництво каплиці (посвячена 1626 р.), а 1626 року – церкви св. Ігнатія і св. Франциска Ксаверія[8]. Протягом 1625 – 1626 рр. єзуїти побудували тимчасовий будинок колегіуму. У 1634 – 1641 роках було зведено двоповерхову будівлю постійного колегіуму. В одному крилі колегіуму розташовувалась школа для світських учнів[9]. 1640 року, у соту річницю створення Товариства Ісуса, Анна Алоїза фундує pro Iuventute Nobilitatis Volhynensis [для шляхетської волинської молоді] Collegium Nobilium, або Convictus Nobilium, при єзуїтському колегіумі. Для забезпечення конвікту благодійниця надала містечка Сураж і Нове з сімома селами[10]. Вони підлягали адміністративному управлінню регенса (керівника) конвікту[11]. Отримав конвікт від фундаторки й окремий будинок, призначений для двадцятьох учнів. У конвікті безкоштовно утримувалось і навчалось близько тридцяти осіб, ймовірно, діти службової шляхти дому Острозьких і Заславських[12]. При цьому Суразька волость дісталась єзуїтам разом з фундацією напіврозореного православного шпиталя (заснованого князем Василем Костянтином Острозьким у 1585 році) та папірнею[13].

Окрім шляхетського конвікту, при єзуїтському колегіумі в Острозі діяла Pauperum Bursa [бурса убогих], яка фактично була музичною. У 1642 р. Анна Алоїза забезпечила її будинком з ділянкою за містом[14].

Протягом 1624 – 1641 рр. княгиня пожертвувала Острозькому єзуїтському колегіумові 3 містечка, 22 села, ділянки в Острозі під каплицю, церкву, колегіум, шляхетський конвікт і бурсу (двом останнім були подаровані ще й будинки), значні кошти на будівництво, на утримання єзуїтів, на оздоблення церкви і каплиці. Від відкриття своєї першої резиденції в Ярославі до середини 17 ст. у жодному іншому місці на українських землях єзуїти не мали чисельніших маєтностей.

Із зайняттям Острога козацькими військами наприкінці серпня 1648 року колегіум припинив функціонування[15]. Відновив свою роботу лише через чотири роки. Школа для світських учнів відкрилася через двадцять років[16].

Для єзуїтських кліриків у 1638 – 1642 роках при колегіумі проводився курс філософії[17]. Зафундований 1640 року шляхетський конвікт почав діяти вже наступного року[18]. Школу для світських учнів (граматичні класи) єзуїти відкрили

© Т.Шевченко

у 1625 році. Але з огляду на малу чисельність студентів, навчали їх приватно[19]. Публічні виклади розпочалися наступного року в класах поетики і граматики[20]. Клас риторики започатковано 1627\28 навчального року[21]. Від наступного року бере початок курс філософії для світських учнів[22]. У єзуїтських колегіумах на українських землях філософія для світських учнів викладалася лише тут та у Львові.

Про кількість учнів в Острозькому колегіумі інформації не знайдено. Відомо, що одразу після відкриття публічних класів для світських студентів, у 1626 році, серед selectis iuventibus [вибраних юнаків] постала Конгрегація Діви Марії, т.зв. Маріїнська Содаліція. Від середини 30-х років Содаліція була поділена відповідно до віку учнів на більшу (Maior) та меншу (Minor)[23].

Щонайпізніше від 1628 року при колегіумі існувала бібліотека[24]. Її основою були книги, які надав острозький парох, офіціал і луцький канонік Nicolaus Alexander Ramult[25]. 1637 року ректор Praemislaus Rudnicki виділив на бібліотеку 1000 флоренів[26]. Для порівняння зазначимо, що шість років до того, таку ж суму Анна Алоїза заплатила острозьким юдеям за знесені будинки на викупленій у них ділянці[27]. Середня ж вартість книги сягала 1 – 2 флоренів. У 40-х роках книгозбір нараховував вже близько 4000 примірників[28].

За п'ять років після приїзду до Острога єзуїти засновують при своєму колегіумі аптеку, яка функціонувала до 1648 року. Такі аптеки призначались переважно для внутрішніх потреб, але в разі необхідності забезпечували ліками бідноту та благодійників колегіуму.

Світським учням викладали священики і клірики-магістри. Останні після закінчення новіціату та вивчення риторики, філософії чи теології проходили тут вчительську практику як частину магістеріуму. Магістеріум передбачав реалізацію здобутих знань та утвердження свого орденського покликання молодими єзуїтами через педагогічну, проповідницьку й адміністративну практику. В Острозькому колегіумі магістри складали понад 50% від усіх учителів світських учнів. Викладали вони в класах від інфіми (перший граматичний клас) до риторики включно. Перебіг навчального процесу, діяльність викладачів та успіхи учнів контролював префект – помічник ректора в організації школи. У колегіумах, де викладались "вищі науки", було два префекта[29]. В Острозькому колегіумі префект вищих студій з'явився на восьмому році існування курсу філософії у 1636 році[30]. Очевидно, потреба ще в одному префекті була пов'язана не з появою курсу філософії, а зі збільшенням кількості учнів у всіх класах від інфіми до філософії включно. Таку залежність підтверджує і нестала присутність другого префекта.

На прикладі Острозького колегіуму можемо побачити характерну ознаку кадрової політики Ордену – уникнення тривалого посідання посади однією особою. Середній термін перебування на посаді вчителя і префекта становив близько 1,3 року. Ректори обіймали свої посади майже втричі довше – близько 3,4 року.

Серед шкільного персоналу Острозького колегіуму була орденська еліта – професи чотирьох обітниць. Ці єзуїти, крім трьох звичайних, давали четверту обітницю – безумовного послуху Папі. Професами були три чверті ректорів колегіуму, половина викладачів філософії для світських учнів і, як мінімум, 13% шкільних префектів. Обов'язковим для професів було закінчення повного курсу філософії та теології. Жодна особа зі шкільного персоналу Острозького колегіуму не мала наукового ступеня.

У документах Ордену соціальне походження його членів не фіксувалося. Тому реально можливим є встановлення лише мінімального та максимального відсотка шляхти серед єзуїтів. Так, із 8-ми ректорів шляхетське походження мали 4 особи, тобто 50% (з "потенційними шляхтичами" – 7 осіб (87,5%)). Із 32 шкільних префектів шляхетське походження мали 7 осіб (21,9%), максимум – 15 осіб (46,9%). Серед учителів мінімальний відсоток шляхти складав 20,0%, максимальний – 53,3%. Серед вихідців з українських земель шляхтичами були мінімум – 22,0%, максимум – 37,5%[31].

В Острозькому колегіумі серед шкільного персоналу були майже виключно вихідці з Речі Посполитої. Присутність в Острозі єдиного вихідця з Угорщини пояснюється тим, що він вступив до Товариства і пройшов новіціат у Кракові. Відтоді цей єзуїт весь час знаходився на території Речі Посполитої і був приписаний до Польської провінції. Те саме можемо сказати і про решту осіб колегіуму. На цьому фоні перебування в Острозі вже згадуваних архітекторів-єзуїтів з Італії виглядало екзотично.

---

[1]Dobrowolska W. Chodkiewiczowa z ks.Ostrogskich Anna Alojza // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – T. 3. – S. 370 – 371; Kowalska H. Kostka Jan ze Sztemberku // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968 – 1969. – T. 14. – S. 345 – 348; Dobrowolska W. Chodkiewicz Jan Kakol // Polski Słownik Biograficzny. – T. 3. – S. 363 – 367. [2]Załęski S. Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – T. 4. – S. 1250. [3]Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Kraków, 1913. – S. 183. [4]Okoń J. Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku. – Wrocław – Kraków, 1970. – S. 368. [5]Wielewicki J. Dziennik spraw Domu Zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1620 do 1629 (włącznie). – Kraków, 1899. – Vol. 4. – P. 151. [6]Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI). – Provincia Poloniae. – Vol. 66: Historia 1566 – 1642. – Historia Collegii Ostrogiensis Societatis Iesu [1624, 1625]. – F. 202v, 203, 203v; Vol. 52: Litterae annuae. – Collegium Ostrogiense [1625]. – F. 30, 46. [7]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 66: Historia 1566 – 1642. – Historia Collegii Ostrogiensis Societatis Iesu [1624, 1625]. – F. 201v. [8]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 52: Litterae annuae. – Collegium Ostrogiense [1626]. – F. 45v. [9]Załęski S. Jezuici… – S.1253 – 1255, 1257; Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy: 1564 – 1994 / Oprac. L. Grzebień SJ. – Kraków, 1995. – S. 482. [10]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 75: Polonia et Lithuania. Historia fundationum. – Origo Convictus Ostrogiensis Nobilium. – F. 54 – 54v; Vol. 66: Historia 1566 – 1642. – Continuatio Historiae Collegii Ostrogiensis Anno Domini 1640. – F. 212v, 213; Fondo Gesuitico. – Vol. 99. – F. 618 – 623

(Acta fundationis an.1640). Оригінал затвердження цієї фундації папою Урбаном VIII знаходиться в Російському державному архіві давніх актів у Москві. [11]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 75: Polonia et Lithuania. Historia fundationum. – Ibidem; Załęski S. Jezuici… – S. 1253, 1254; Encyklopedia… – S. 482, 653 – 654; Stecki T. Wołyń pod względem statystycznyn i archeologicznym. – Lwów, 1871. – T. 2. – S. 76 – 77; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1635). – К., 1990. – С. 70 – 71. [12]Яковенко Н. Латинське шкільництво і "шкільний гуманізм" в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // Київська старовина – 1997. – № 12. – С. 20. [13]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 75: Polonia et Lithuania. Historia fundationum. – Ibidem; Vol. 66: Historia 1566 – 1642. – Ibidem; Fondo Gesuitico. – Ibid.; Załęski S. Jezuici… S. 1250 – 1251, 1253 – 1254; Мицько І. З. Острозька… – С. 65 – 71; Мацюк О. Острозька папірня кінця XVI – початку XVII ст. // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т.1. – С. 38, 39. [14]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 66: Historia 1566 – 1642. – Continuatio Historiae Collegii Ostrogiensis Anno Domini 1642. – F. 215; Encyklopedia… – S. 483; Załęski S. Jezuici… – S.1253. [15]Relatio de caedibus Patrum ac Fratrum S. I. in provincia Poloniae a P. Ioanne Zuchowicz S. I. collecta A. D. 1665 (1648 – 1665) // Archivum Historicum Societatis Iesu. – Romae, 1960. – Vol. 29. – P. 354. [16]Encyklopedia… – S. 482; Załęski S. Jezuici… – S. 1266. [17]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 44: Catalogi breves. – Catalogus brevis Collegii Ostrogiensis an. 1638/39. – F. 8, an. 1641/42. – F. 16v; Encyklopedia… – S. 482. [18]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 44: Catalogi breves. – Catalogus brevis Collegii Ostrogiensis an. 1641/42. – F. 16v. [19]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 66: Historia 1566 – 1642. – Historia Collegii Ostrogiensis [1624, 1625]. – F. 203v; Vol. 51: Litterae annuae. – Collegium Ostrogiense [1625]. – F. 30v. [20]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 43: Catalogi breves. – Catalogus brevis Collegii Ostrogiensis an. 1626/27. – F. ? [21]Ibid. an. 1627/28. – F. 189v. [22]Ibid. an. 1628/29. – F. 205v. У межах філософії учням викладали як окремий предмет математику. [23]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 52: Litterae annuae. – Residentia Ostrogiensis [1626] – F. 46; Vol. 77 I: Polonia et Lithuania. Epistolae 1605 – 1670. – Adamus Kiędzierski et alii nomine Sodalitis Collegii Ostrogiensis petunt aggregationem ad Primariam. Ostrogii, 15.07.1632. – F. 176; Vol. 43: Catalogi breves. – Catalogus brevis Collegii Ostrogiensis an. 1636/37. – F. ?). [24]Першим її префектом був Joannes Woislawski (Woysiawski), Викладач класу інфіми. (ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 43: Catalogi breves. – Catalogus brevis Collegii Ostrogiensis an. 1627/28. – F. 189v.) [25]Encyklopedia… – S. 483. [26]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 66: Historia 1566 – 1642. – Continuatio Historiae Collegii Ostrogiensis Societatis Iesu Anno Domini 1637. – F. 210.[27]Ibid. – Historia Collegii Ostrogiensis Societatis Iesu [1631]. – F. 207v. [28]Encyklopedia… – S. 483. Частина книжок цієї бібліотеки зберігається у відділі історичних колекцій Центральної наукової бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. [29]Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu [1599] // Monumenta Historica Societatis Iesu / Ed. L. Lukбcs SJ. – Romae, 1986. – Vol. V. – P. 357, 374 – 379, 403 – 413. [30]ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 43: Catalogi breves. – Catalogus brevis Collegii Ostrogiensis an. 1636/37. – F. ? [31]Шляхетське проходження шкільного персоналу Острозького колегіуму було встановлене на основі: Niesiecki K. Herbarz polski. – Wyd. J. N. Bobrowicz. – Lipsk, 1839 – 1845. – T. 1 – 10; Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podolia, Wołynia i Ukrainy. – Brody, 1911. – T.1; Dworzaczek W. Genealogia. Tablice. – Warszawa, 1959. – Cz. 1. Встановлені таким чином особи склали "мінімальний відсоток" шляхти. Решта єзуїтів зі шляхетським прізвищами, чиє походження наразі довести неможливо, разом із "доведеними" шляхтичами склали "максимальний відсоток" шляхти серед шкільного персоналу.

Списки ректорів, префектів і вчителів Острозького колегіуму були складені на основі:

ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 43: Catalogi breves. – Catalogi breves Collegii Ostrogiensis an. 1626/27, 1627/28, 1628/29, 1629/30, 1630/31, 1631/32, 1632/33, 1633/34, 1634/35, 1636/37; Vol. 44: Catalogi breves. – Catalogi breves Collegii Ostrogiensis an. 1638/39, 1641/42, 1642/43, 1643/44, 1644/45, 1645/46, 1646/47, 1647/48, 1648/49; Vol. 11: Catalogi triennales 1642, 1645, 1649. – Catalogus primus Collegii Cracoviensis Anni 1645. – F. 136, Primus catalogus personarum Collegii Cracoviensis Societatis Iesu Anni 1649. – F. 242v, Catalogus primus personarum Collegii Posnaniensis Anno Domini 1645. – F. 164, Catalogus primus Collegii Lublinensis Anni 1645. – F. 154, 155, Catalogus primus personarum Collegii Gedanensis Anni 1645 11 Junii. – F. 144, Catalogus primus Collegii Calissiensis Anno 1649 15 Junii. – F. 233, Catalogus primus personarum Collegii Raviensis Anni 1649. – F. 280, 281, Catalogus primus personarum Collegii Sendomiriensis Anno 1645. – F. 172, Catalogus primus Collegii Posnaniensis Societatis Iesu Anni 1649. – F. 273, 274v, Catalogus primus Domus Probationis Cracoviensis Anni 1649. – F. 249, Catalogus primus personarum Residentiae Xaverovianae Anno 1645 Junii 24. – F. 191, Catalogus primus personarum Collegii Luceoriensis 1649 Julii 4. – F. 264, Catalogus primus personarum Residentiae Graudentiensis Anni 1645 10 Junii. – F. 181v, Catalogus primus personarum Collegii Leopoliensis Societatis Iesu Anno 1645 20 Junii. – F. 150, Catalogus primus personarum Collegii Leopoliensis Societatis Iesu Anno 1649. In Missione Brodensi. – F. 258v, Catalogus primus personarum Collegii Torunensis Anno 1645 10 Junii. – F. 175, Catalogus primus personarum Collegii Ostrogiensis Anno 1645. – F. 160, Catalogus primus Collegii Iaroslaviensis Anno Domini 1649. – F. 253v.

This work was supported by the Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation, grant No.:126/2000

Додатки

Ректори:

Witwinski (Wietwinski) Stanislaus 1626–29, Czarnacki (Czarnecki, Czarnocki) Albertus 1629–33, Gutteter Andreas 1633–34, Rudnicki Praemislaus 1634–38, Drużbicki (Druzbicki) Gaspar 1638–41, Paczanowski Petrus 1641–43, Moscicki (Mościcki, Mośćicki) Paulus 1643–46, Rezler (Resler) Gaspar 1646–52.

Префекти:

Wydrzynski (Wydrzinski) Georgius 1626 – 27, Sokołowski Alexander 1627 – 28, Janczynski (Iąnczynski,Jąnczynski, Jączynski, Janczinski) Raphael 1628–29, Zychowicz (Zychowic) Gaspar 1629 – 31, Maius Michael 1631 – 33, Siekierzecki Daniel 1633–34, Mogilnicki Albertus 1634 – 35, Swiętecius Jacobus 1636 – 37, Krzykowski Venceslaus 1636 – 37, Swiętecius Jacobus 1638 – 39, Rudnicki Praemislaus 1638 – 39, Rudnicki Suentoslaus 1641 – 42, Łubienski (Lubienski) Martinus 1641 – 42, Krzykowski Stanislaus 1642 – 43, Rudnicki Praemislaus 1644 – 45, Michałowski Melchior 1644 – 46, Parnasides (Parnassides) Lucas 1646 – 47, Cichouius (Cichowski, Cichocki) Nicolaus 1647 – 48, Haller Andreas 1647 – 48, Zmudzki Nicolaus 1648 – 49, Olędzki (Olęcki) Matthias 1an., Rzeszowski (Rzeszewski) Joannes 2 an., Rzymnik Valentinus 1 an., Szychowic (Szychowicz) Stanislaus 0,5 an.

Викладачі:

Błaszkiowic (Blaskiewicz, Błaszkiewic) Adamus (P) O 1645 – 46 Poet., Bobolecki Lucas (M) O 1638 – 39 Gram., Bobouius Simon (P) O 1631 – 32 Synt., 1632 – 33 Poet., Bogucki Tobias (P) O 1648 – 49 Rhet., Brodzic (Brodzyc) Martinus (P) O 1627 – 29 Rhet., Brzezinski Chrysostomus (M) O 1638 – 39 Inf., Caltberner Joannes O Inf. 1 an., Cichouius (Cichowski, Cichocki) Nicolaus (P) O 1635 – 37 Phil., Cornelius Adamus (P) O 1633 – 34 Synt., Cortiscius Albertus (P) O 1631 – 32 Rhet., Cząpski Albertus (Martianus) (M) O 1638 – 41 Synt., Czechowic (Czechowicz) Sebastianus (M) O 1627 – 28 Poet., (P) 1638 – 40 Rhet., Dąbrowski Andreas (P) O 1646 – 47 Mathem., Dąbski Alexander (P) O Inf. 1 an.,Dzierzek Petrus (M) O 1644 – 46 Inf., 1646 – 47 Synt., Gałczynski (Galczowski) Stanislaus (M) O 1646 – 47 2 Gram, 1647 – 48 Synt., Gałęski Martinus O 1635 – 36 Poet., Gronkowicz Joannes (M) O 1641 – 42 Rhet., Groth Sigismundus (P) O 1630 – 31 Mathem., 1631 – 33 Phil., Grudzki Joannes (M) O 1648 – 49 Synt., Iastrzęmbski (Iastrzębski) Petrus (M) O 1642 – 43 Inf., 1643 – 44 2 Gram., 1644 – 45 Synt., Iliminski Simon (M) O 1633 – 34 Inf., Irzykowic (Jerzykowicz) Jacobus (M) O 1631 – 32 Poet., Jagutius (Iagutius,Jagucius) Dionysius (P) O 1634 – 35 Rhet., Jankowicz (Iankowicz) Albertus (M) O 1630 – 31 Gram., Kobierzycki Albertus (P) O 1636 – 37 2 Gram.,Kołozwarski Joannes (P) O 1645 – 46 Rhet., Konarzewski Nicolaus (P) O 1640 – 41 Synt., 1641 – 42 Poet., Kosninski Jacobus (M) O 1627 – 28 Synt., Kruczkowicz (Kruczkiewicz, Kruzkowic) Alexander (P) O 1646 – 47 Rhet.,Krzycki Andreas (M) O 1635 – 37 Inf., Krzycki Jacobus (M) O 1645 – 46 Synt., Kurowski Alexander O Poet. 1 an., Kwapich Simon (M) O 1636 – 37 Synt., Ławnikowicz Gaspar (M) O 1642 – 43 Mathem.,1643 – 44 Inf., Leszczynski Joannes (M) O 1634 – 35 Inf., Łobzynski (Lobrzynski) Joannes (P) O 1628 – 29 Poet., Lukanowicz Daniel (M) O 1634 – 35 Poet.; 1635 – 36 Rhet.; Phil. 2 an., Małysz (Malisz) Stephanus (M) O 1641 – 42 Gram., Metelski (Mietelski) Joannes (M) O 1642 – 43 Poet., Michałowski Melchior (P) O 1642 – 43 Rhet., Mielecki Stanislaus (M) O 1628 – 30 Gram., Minski Joannes (P) O 1629 – 30 Poet., Mirucki Stanislaus (M) O 1629 – 30 Rhet., Mniszek Stanislaus (P) O 1633 – 34 Rhet., Naramowski (Naramowicz) Ladislaus (M) O 1640 – 41 Gram.;1641 – 42 Synt., Nigran Jacobus (M) O 1648 – 49 Poet., Olszewski Martinus (P) O 1638 – 39 Phil., Parisius Paulus (P) O 1634 – 35 Phil., Parnasides (Parnassides) Lucas (M) O 1630 – 31 Poet., (P) 1647 – 49 Phil., Podolski Samuel (M) O 1647 – 48 2 Gram., Policiłowski (Poleciłowski) Stanislaus (P) O 1632 – 33 Rhet., Pomierski Stanislaus (P) O 1645 – 47 Phil., Popławski Samuel (M) O 1631 – 32 Inf., Powalski Thomas (M) O 1632 – 33 Inf., Proski Matthias (M) O 1625 – 26 Synt., 1626 – 27 Poet., Psarski Joannes (P) O 1630 – 31 Rhet., Ronenberg (Ronemberg, Ronenbergk, Ronnenberg) Abrahamus (P) O 1632 – 33 Mathem., 1633 – 34 Phil., Rowinski Albertus (M) O 1648 – 49 Inf., Rudnicki Suentoslaus (M) O 1634 – 35 Mathem.; (P) 1641 – 42 Logic., 1642 – 43 Phil., Rzeszowski (Rzeszewski) Joannes (P) O 1643 – 45 Phil.; Synt.1an., Rzymnik Valentinus (P) O 1636 – 37 Rhet., Sapałecki (Sapalecki) Joannes (M) O 1627 – 28 Gram., 1628 – 30 Synt., Sebestyanski (Sebestianski, Sebastianski) Gaspar (M) O 1634 – 35 Synt., Seraphinowicz Albertus (M) O 1630 – 31 Inf., 1631 – 32 Gram., Słupski (Slupski) Andreas (P) O 1646 – 47 Poet., 1647 – 48 Rhet., Smogorzewski Jacobus (M) O 1642 – 43 Synt., 1643 – 45 Poet., Storzecki Joannes (P) O 1644 – 45 Rhet, Swieykowski (Swierkowski) Adamus (M) O 1646 – 48 Inf., 1648 – 49 2 Gram., Swiętecius Jacobus (P) O 1636 – 37,1644 – 45 Mathem., Szamarzewski Matthias (P) O 1629 – 31 Phil., Szeremski Joannes O 1635 – 36 2 Gram., Szymonowicz (Szymonowic) Gregorius O Poet. 0,5 (1?) an., Teski Stanislaus (M) O 1633 – 34 Gram., Treuan Hilarion O Synt.1 an., Trębecki (Trembecki) Gregorius (P) O 1633 – 34 Poet., Tuniagi (Thuniagi) Franciscus (M) O 1638 – 39 Poet., Ważynski Thomas (M) O 1632 – 33 Synt.; Poet. 1 an., Wielowieyski (Wielowieiski) Balthasar O Rhet. 1 an., Wiewierski Sigismundus (M) O 1636 – 37 Poet., Woisławski (Woysławski) Joannes (M) O 1627 – 1630 Inf., 1630 – 31 Synt, Wolinski Andreas (M) O 1644 – 46 2 Gram., Wolski Alexander O Gram. 1 an., Woysza (Woisza) Stanislaus O Gram. 1 an., Woytkowski (Woitkowski) Gregorius (P) O 1647 – 48 Poet., Wroblewicz Martinus (P) O 1626 – 27 Gram., Wylczynski Martianus (M) O 1634 – 35 Gram., Zaborny Valentinus (M) O 1641 – 42 Inf., 42 – 1643 Gram., 1643 – 44 Synt., Zaleski Valerianus O Rhet. 1 an., Zborowski Petrus (M) O 1632 – 33 Gram.

Inf. – викладач у класі інфіми (нижчому граматичному класі); 2 Gram. – викладач у другому граматичному класі; Synt. – викладач у класі синтаксису (вищому граматичному класі); Gram. – викладач у граматичному класі; Poet. – викладач у класі поетики; Rhet. – викладач у класі риторики; Phil. – викладач у класі філософії; Mathem. – викладач математики; Logic. – викладач логики; N an. – кількість років, протягом яких обіймалася посада.

Вікторія ВЕРХОГЛЯД
Київ

УКРАЇНСЬКО-АВСТРІЙСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ НА ВИЩОМУ РІВНІ: ЧЕРЕЗ МИНУЛЕ ДО МАЙБУТНЬОГО

Сьогодні молода українська держава проходить складний етап формування зовнішньополітичного курсу, який був започаткований Декларацією про державний суверенітет України 16 липня 1990 року. Основні віхи цього курсу були накреслені у "Основних напрямках зовнішньої політики України", ухвалених 2 липня 1993 року. До пріоритетних завдань зовнішньої політики України було віднесено розвиток двосторонніх міждержавних відносин та інтеграцію до європейських структур. При цьому особливу увагу було зосереджено на розвитку взаємовідносин з сусідніми державами та стратегічними партнерами.

Хоча Австрійська Республіка не має безпосередніх кордонів з Україною, двостороннє співробітництво України та Австрії набуває особливого значення, оскільки ці дві країни поєднує історична, географічна та культурна близькість. Крім цього, проголошений та послідовно впроваджуваний курс на без'ядерність України зближує її з Австрією, яка за своєю Конституцією з 1955 року є нейтральною державою.

Як відомо, західноукраїнські землі були тісно пов'язані з Австрією. Ще наприкінці XVIII століття, після першого поділу Польщі (1772 р.), до складу Австрії відійшла Галичина. Цей рік став початком своєрідного етапу в історії України, протягом якого історичний розвиток Галичини проходив в контексті західноєвропейської історії, а "галичани, увійшовши в склад нової держави, ніби географічно далі просунулися на захід, бо Брюссель, Відень і Львів опинились в одній монархії, західним рубежем якої стало Північне море, а східним – річка Збруч"[1]. У 1775 р. Австрія відкупила від Османської імперії Буковину. У складі Угорського королівства ще з XVII ст. перебувало Закарпаття. Таким чином, Габсбурзька імперія охопила українські території площею 70 тис. кв. км[2]. Австрія, приєднавши частину українських земель, розширила свої території та отримала нові геополітичні можливості. Про них ще у 1915 році писав С.Томашівський: "Галичину можна назвати історичними воротами між двома половинами Європи. Ся важна роля умовлена, окрім значення Карпат, також політично-географічним характером цієї території"[3].

Історичні обставини склалися таким чином, що українські землі були поділені між двома імперіями: Австрійською (пізніше – Австро-Угорською) та Російською. При цьому становище українців, що проживали у складі Австрійської імперії відрізнялося від становища українців у Наддніпрянщині. Зокрема, українська інтелігенція, зазнаючи утисків російського царату, переселялася до Галичини, де на противагу до Валуєвського циркуляру та Ємського указу, українська мова застосовувалася у офіційних установах, а з 1849 року за рішенням австрійського уряду запроваджувалася у всіх гімназіях Галичини[4]. І до сьогодні у багатьох західноукраїнських селах стоять особливі хрести як пам'ятки про звільнення від кріпацтва, яке відбулося тут на 13 років раніше, ніж на східноукраїнських землях. З великим пієтетом згадуються на Галичині часи Марії-Терезії, яка відкрила у Відні при церкві св. Варвари греко-католицьку семінарію для вихідців з західноукраїнських земель, залучала до навчання здібних русинів, які після закінчення науки обіймали посади у своєму краї[5]. Також пам'ятають Йосифа II, серед найбільших заслуг якого для українців є відновлення у 1784 році роботи Львівського університету, який в його честь назвали Йосифінським.

Довгий час для вихідців з Західної України Відень залишався політичною, культурною та освітньою столицею. Можна, зокрема, пригадати, що у 1893 році у Віденському університеті Іван Франко отримав ступінь доктора; тут же навчався, а згодом і викладав інший видатний українець – вчений-винахідник Іван Пулюй, серед чисельних винаходів якого і фосфоресцентна лампа, попередниця рентгенівської трубки. На зіткненні історій двох народів стоїть також вже легендарна постать австрійського ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурга, який отримав українське ім'я Василь Вишиваний. У 1918 році Василь Вишиваний командував групою військ, до складу якої входили Українські Січові Стрільці, а за часів Директорії – був полковником української армії. Свого часу австрійський архикнязь розробляв геополітичні концепції, в яких важливе місце відводилося Україні, але вони так і не були реалізовані. За свою проукраїнську діяльність Василь Вишиваний поплатився не лише родинними взаєминами, а і власним життям, хоча і до сьогодні достеменно не з'ясовано всі обставини його смерті.

Австрійські впливи простежуються в Галичині і сьогодні у широкому спектрі – від міської архітектури до специфіки побуту. Спільне минуле має значний вплив на розбудову сучасних зв'язків між двома народами. Вже в наш час посол України в Австрії М.Макаревич з цього приводу зазначав: "Політичні симпатії офіційного Відня пов'язані не лише з внутрішніми змінами в Україні, а й певною мірою з ностальгією Альпійської Республіки ... В політичних колах цієї європейської країни вважають, що наша держава набагато ближча до Австрії, ніж сусідня Югославія"[6]. Отже, спільна історія українців західноукраїнських земель та австрійців мала значний вплив на

© В.Верхогляд

формування культурної та ментальної спільності, яка сьогодні є містком між минулим і сучасним та запорукою як успішного двостороннього співробітництва, так і формування спільної європейської ідентичності.

Економічна співпраця України та Австрії вже у новітній час також має свої традиції. За часів Радянського Союзу існували стійкі економічні зв'язки України з Австрійською Республікою, але їх координація здійснювалася через міністерства та відомства, розміщені у Москві. Лише з 1987 року, згідно рішення уряду колишнього СРСР, Україна одержала право самостійно торгувати з Австрією. При цьому Австрія була єдиною державою, з якою Українська СРСР проводила самостійну торгівлю в межах так званої придунайської торгівлі[7]. Це право свідчило про особливий розвиток торгівельних відносин між Україною та Австрійською Республікою того часу. Це мало важливе значення, оскільки започаткувало формування на Україні окремих структур, які займалися безпосередньою координацією співпраці між двома країнами, заклало підвалини для розробки власної торгівельної політики, яка того часу, зрозуміло, була ще у фарватері загальних радянських концепцій.

Широкі можливості для розвитку двостороннього співробітництва відкрило проголошення незалежності України. Цікаво, що існує деяка неузгодженість щодо питання визнання Австрією України як незалежної держави. За однією версією, – Австрія – єдина держава, яка не зробила формального дипломатичного визнання України, оскільки вважала, що факт членства України в ООН та ряді інших міжнародних організацій свідчить сам по собі про існування України як суб'єкта міжнародної політики[8], тобто відбулося визнання де-факто[9]. З іншого боку – офіційно подається дата визнання України – 15 січня 1992 року[10]. Дипломатичні відносини між державами було встановлено через дев'ять днів, а генеральне консульство Австрії, яке було відкрите ще 1 грудня 1991 року, було перетворено на Посольство Республіки Австрії в Україні.

Першим послом незалежної України в Австрії став Ю.Костенко, який 10 червня 1992 р. у віденському палаці Гофбурґ вручив Президенту Австрійської Республіки Курту Вальдгайму свої вірчі грамоти. Наступним кроком стало відкриття консульського відділу українського посольства в Австрії, яке відбулося 3 серпня 1992 року.

Політичні контакти на вищому рівні є однією з найважливіших складових двосторонньої угоди. Від їх розвитку багато в чому залежить розвиток економічного співробітництва, саме вони покликані стимулювати та регулювати різносторонні взаємини. За інтенсивністю політичних контактів на вищому рівні протягом 1991 – 1999 років можна виділити три етапи: 1) кінець 1991 року – 1993 роки; 2) 1994 – пер. пол.1996 року; 3) др. пол.1996 року – 1999 рік.

Для першого етапу характерне особливе зацікавлення розвитком двосторонньої співпраці. Австрійська Республіка вже 26 вересня 1991 року встановила з Україною прямі консульські відносини, згодом було відкрито австрійське генеральне консульство у Києві. На початку лютого 1992 року начальник політичного відділу МЗС Австрії Е.Сухаріпа зазначав, що австрійська сторона має значний інтерес до розвитку широких відносин з Україною, про що свідчить встановлення Австрією, однією з перших, консульських відносин з Україною, оперативне призначення повіреного в справах в Україні, групи австрійських експертів, передбачені на найближчий час візити в Україну Міністра економіки Австрії, а також віце-канцлера Е.Бусека[11].

У квітні 1992 року Австрію відвідала урядова делегація на чолі з Віце-прем'єр-міністром України О.Слепічевим, яка провела ряд офіційних зустрічей. Під час них обговорювалися напрямки двостороннього співробітництва та пріоритети співпраці. У 1992 році також відбувся офіційний візит Міністра внутрішніх справ України А.Василишина до Австрії, в результаті якого було підписано Угоду про посилену співпрацю по боротьбі зі злочинністю.

1993-й рік також проходив досить активно: у травні Австрію відвідала українська делегація на чолі з Віце-прем'єр-міністром України В.Пинзеником, яка продовжила обговорення пріоритетних галузей двостороннього співробітництва. 5 травня 1993 року було укладено Угоду між Урядом України та Федеральним міністерством фінансів Австрійської Республіки, яка регулювала торгівельні відносини між обома державами. У кінці серпня – на початку вересня, у ході візиту урядової делегації України, було підписано Угоду між Україною та Республікою Австрія про двосторонні торгівельно-економічні зв'язки, яка стала першим базовим документом у законодавчому регулюванні двосторонніх торгівельно-економічних відносин. Під час візиту Міністра культури України І.Дзюби до Відня у жовтні 1993 року, крім офіційних переговорів було відкрито пам'ятну дошку з нагоди 100-річчя отримання Іваном Франком диплому доктора у Віденському університеті. У цьому ж році також відбувся офіційний візит до Австрії Міністра закордонних справ України А. Зленка. Але слід зазначити, що з австрійського боку усне запрошення Міністру закордонних справ України відвідати Австрію надійшло ще у лютому 1992 року[12]. Важко сказати, які причини завадили Міністру іноземних справ відвідати Відень у квітні 1992 року, фактом залишається тільки те, що офіційний візит Міністра іноземних справ України відбувся 7 – 9 листопада 1993 року[13], тобто через півтора роки після запрошення. А.Зленко провів переговори з широкого кола питань двостороннього співробітництва з Федеральним президентом Австрії Т.Клестілем, Головою Національної Ради, Віце-президентом Австрії та іншими урядовцями. Під час візиту було підписано Меморандум про подальше застосування двосторонніх угод між Австрією та Україною, які складали договірну базу радянсько-австрійських відносин[14], оскільки вакуум законодавчої бази, існуючий з об'єктивних причин, негативно впливав на розвиток двосторонньої співпраці. Таким чином, на першому етапі було започатковано формування законодавчої бази для регулювання двосторонніх відносин, яка є важливою передумовою успішного співробітництва в усіх сферах.

Загалом можна констатувати, що на першому етапі більшу ініціативність проявляла Австрія, оскільки саме з австрійського боку надсилалися запрошення на відвідини Австрійської Республіки. З українського боку брак ініціативи можна пояснити відсутністю зовнішньополітичної доктрини, яка з'явилася тільки 2 липня 1993 року у

формі "Основних напрямків зовнішньої політики України". Невизначеність зовнішньополітичних пріоритетів, декларативність та відсутність чіткості у формулюванні завдань, зумовлені політичною та економічною нестабільністю, не дали можливості зафіксувати та практично реалізувати інтерес Австрії до співпраці з Україною. Цей інтерес був пов'язаний з усвідомленням геополітичної ролі України у новому розкладі сил, зумовленому розпадом СРСР. З іншого боку, у перші роки незалежності в Україні прогнозувався швидкий економічний підйом. Але реальність виявилася значно складнішою та менш прогнозованою, що не могло не відбитися на двосторонніх українсько-австрійських відносинах, які перейшли в іншу фазу розвитку.

Для другої фази розвитку характерна практична відсутність реалізації політичної ініціативи між двома державами. На початок 1994 року офіційними колами України констатувалося, що "В порівнянні з періодом 1991 року, коли наша молода держава розглядалася як можливий провідний партнер Австрії серед країн Східної Європи, нині цей інтерес помітно знизився. Австрійські засоби масової інформації приділяють увагу економічним процесам в Україні переважно у критичному плані. Безсумнівно, поряд з об'єктивними факторами у створенні негативного іміджу України певну роль відіграє і російська зовнішня політика"[15].

У 1994 році відбулося кілька офіційних візитів. Зокрема, Київ відвідав Міністр оборони Австрії В.Фассльабенд, а до Відня, на запрошення Віце-канцлера та Міністра науки і досліджень Австрії Е.Бусека, здійснив офіційну поїздку Міністр науки та освіти П.Таланчук. Культурне співробітництво цього періоду, на відміну від інших сфер співпраці, характеризувалося певним динамізмом. Так, лише Україна серед країн СНД була включена в спеціальну програму Міністерства науки і досліджень Австрії, згідно з якою передбачалося, що українські студенти і молоді науковці у 1994/1995 навчальному році отримають понад 300 місячних стипендій для вдосконалення своїх знань у провідних навчальних закладах Австрії.

У наступному році до Австрійської Республіки здійснив візит Міністр оборони України В. Шмаров. Але відчутних зрушень у процесі двостороннього співробітництва та нарощування законодавчої бази не відбулося. Тодішній посол України в Австрії М.Макаревич визначав причиною штилю у двосторонніх відносинах "політичну апатію офіційного Києва"[16]. Ситуація поглиблювалася незадовільною організаційною підготовкою з українського боку двосторонніх візитів. М.Макаревич зазначав: "...але часом планується, готується програма, а керівництво відмовляється від візиту". Так, візит міністра оборони України В.Шмарова у листопаді 1995 року двічі переносився, а відвідини Австрії начальником Генерального штабу України у цьому році взагалі було відмінено[17]. Це є свідченням як недбалості посадових осіб, так і відсутності чіткої лінії зовнішньої політики. Крім цього, плинність кадрів міністерств, постійні зміни керівництва за умови відсутності чітко визначеної державної політики щодо зовнішньополітичних пріоритетів держави також дуже негативно позначалися на розвитку двостороннього партнерства. Млявість у двосторонніх відносинах на цьому етапі пояснюється і поглибленням економічної кризи в Україні та загостренням політичної боротьби. Низька активність обох сторін свідчить про те, що ні Австрія для України, ні Україна для Австрії на цьому етапі не розглядалися як стратегічні партнери.

1996-й рік можна умовно назвати переломним. У квітні цього року відбувся офіційний візит Прем'єр-міністра України Є.Марчука до Австрії. У ході візиту було проведено ряд зустрічей: з Федеральним канцлером Австрії Ф.Враніцьким, Головою Національної Ради Г.Фішером, Федеральним міністром фінансів В.Кліма, Віце-канцлером, Міністром закордонних справ Австрії В.Шюсселем. У травні цього року було встановлено більш тісні зв'язки між законодавчими гілками влади обох держав, через візит в Україну делегації Національної Ради Австрійської Республіки на чолі з Президентом Г.Фішером, який провів зустрічі з Президентом України та іншими високими посадовими особами. Таким чином, якісне покращення двосторонніх контактів на вищому рівні відбулося через значний проміжок часу після встановлення офіційних відносин. Таке затягування не могло не відбитися негативно на всіх сферах, у яких проходило двостороннє співробітництво, оскільки двосторонні контакти на вищому рівні покликані виконувати ряд важливих функцій: активізувати співпрацю у всіх напрямах, коригувати пріоритети співробітництва, представляти позиції обох сторін щодо широкого спектру питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Але 1996-й рік заклав передумови для суттєвої зміни існуючої ситуації. 28 червня 1996 року, після довгого протистояння між різними політичними силами, було прийнято Конституцію України. З іншого боку, цей рік приніс зміни і у зовнішньополітичному курсі країни. Дослідники відзначають, що цього року здійснюється певна корекція зовнішньополітичного курсу держави. Так, Президент України Л.Кучма на парламентському зібранні ЗЄС у червні 1996 року зазначив, що інтеграція України до Європи є головним завданням та стратегічною ціллю України[18]. Ці зміни активізували як зовнішньополітичне життя загалом, так і українсько-австрійські відносини зокрема. Нарешті, у листопаді 1996 року між державами була підписана Угода про сприяння та взаємний захист інвестицій, яка належить до базових угод і регулює двосторонні відносини у одній з найважливіших сфер економічної співпраці – інвестиційній.

Якщо протягом перших двох етапів переважали українські візити до Відня, то у 1997 – 2000 роках з австрійського боку було здійснено загалом більше візитів, ніж з українського. Також відбувалися зустрічі на найвищому рівні, які були здійснені не у формі офіційного візиту, а у рамках інших заходів європейського масштабу. Так Президент України Л.Кучма двічі (10 липня 1997 року та 30 червня – 1 липня 1999 року) брав участь у Всесвітньому економічному форумі країн Центральної і Східної Європи, що проходив у Зальцбурзі, де мав також ряд офіційних зустрічей. А Президент Австрії Т.Клестіль взяв участь у зустрічі Президентів Центральноєвропейських країн у Львові 14 – 15 травня 1999 року.

Найбільше австрійських офіційних візитів до України було здійснено у 1997 році. У ході цих візитів було значно розширено законодавчу базу двосторонніх відносин. У червні було підписано Меморандум про співробітництво між Міністерством юстиції України та Федеральним Міністерством юстиції Австрії. У ході візиту Федерального міністра фінансів Австрії Р.Едлінгера 16 жовтня було прийнято Конвенцію про уникнення подвійного оподаткування, яка є однією з найважливіших у законодавчій базі, що регулює економічні відносини. Також у листопаді було підписано Меморандум про співробітництво в галузі сільського і лісового господарства. З українського боку було здійснено ряд візитів, серед яких візит на чолі з Головою Верховної Ради України, Міністра оборони України та ін.

У наступному році політична активність дещо зменшилася, і кількість візитів поступалася попередньому року. З австрійського боку відбулося ряд візитів в Україну, при чому всі вони передували тогорічним українським візитам і стали фактично підготовчим етапом для державного візиту до Австрії Президента Л.Кучми. У квітні відбувся перший, більш ніж за 6 років співробітництва, візит Федерального канцлера Австрії в Україну. Канцлер В.Кліма під час свого перебування в Києві 23 – 24 квітня мав зустрічі з Президентом України та Головою Верховної Ради України. Протягом 14 – 16 жовтня 1998 року на запрошення Федерального канцлера Австрії у Відні перебував президент України Л.Кучма, який провів ряд важливих зустрічей, спрямованих на розширення міждержавних взаємин.

У наступні роки спостерігалася тенденція до зменшення політичної активності. Так, у 1999 році відбулося лише два візити до Відня: Міністра культури України Д.Остапенка та Міністра юстиції України С.Станік. З австрійського боку теж відбулося кілька офіційних візитів. Але загалом ці візити не внесли істотного пожвавлення у розвиток відносин. Серед вагомих причин зменшення інтенсивності політичних контактів на вищому рівні можна назвати і кризу в Югославії, яка відволікала увагу Австрії від України.

Співпраця з Австрійською Республікою має ще один важливий для України аспект, а саме, бачення подальшого розвитку інтеграційних процесів в Європі. Хоча у самій Австрійській Республіці існують різні погляди на процес розширення Європейського Союзу, позиція офіційного Відня однозначна: Австрійська Республіка підтримує ідею вступу України до ЄС. Федеральний Президент Австрії Т.Клейстіль зазначав: Австрія виступає за розширення ЄС і в цьому бачить майбутнє України”[19]. Під час візиту в Україну у квітні 1998 року Федеральний Канцлер Австрійської Республіки В.Кліма вказав, що з 1 липня 1998 року Австрія головуватиме в Європейському Союзі і сприятиме тому, щоб знайти нові шляхи зміцнення співпраці Європейського Союзу з Україною. Федеральний канцлер також запропонував провести у Відні самміт Україна – ЄС, який і пройшов під час візиту Президента України Л. Кучми до Австрії 14 – 16 жовтня 1998 року. Під час зустрічі з Головою Верховної Ради України, Голова комісії австрійського парламенту з питань європейської інтеграції, член правління австрійського концерну “Макулан Холдинг” К. Хайндль заявив: “Австрія буде активно сприяти вступу України до європейської спільноти”[20].

Таким чином, австрійська політика щодо розширення ЄС на цьому етапі стала конкретним внеском у поглиблення відносин України з ЄС, а задекларовані принципи були підтвердженні реальними діями.

Підводячи підсумки майже десятилітнього співробітництва, слід відзначити, що відносини розвивалися нерівномірно, що було обумовлено як об’єктивними, так і суб’єктивними чинниками. І, незважаючи на всі негативні моменти, протягом 1991 – 2000 років було зроблено значний поступ у розвитку двосторонньої співпраці.

---

[1]Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – поч. XX ст. – Львів, 1999. – С. 7. [2]Історія України: нове бачення: у 2 т./Під ред. В. А. Смолія. – К., 1995. – Т. 1. – С. 309. [3]Сухий О. Вказ. праця. – С. 7. [4]Кріль М. Слов’янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями (1772 – 1867). – Львів, 1999. – С. 59. [5]Сухий О. Вказ. праця. – С. 15. [6]Голос України від 06.07. 1995. [7]Соколенко С. И. Современные мировые рынки и Украина. – К., 1995. – С. 10. [8]Урядовий кур’єр від 25. 04. 1998. [9]Архів Міністерства Закордонних Справ України (далі – Архів МЗС України). – Ф. ЗУ. – Оп. 1. – Спр. 200/1994. – Арк. 98. [10]Дипломатія сучасної України. – К., 1997. – С. 61. [11]Архів МЗС України. – Ф. ЗУ. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 56. [12]Архів МЗС України. – Ф. ЗУ. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 57. [13]Архів МЗС України. – Ф. ЗУ. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 63. [14]Архів МЗС України. – Ф. ЗУ. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 63. [15]Архів МЗС України. – Ф. ЗУ. – Оп. 1. – Спр. 200/1994. – Арк. 100. [16]Там само. [17]Голос України від 06. 07. 1995. [18]Alexandrova O.Die Ukraine und die Staaten Ostmitteleuropas. – München, 1997 – S. 7. [19]Урядовий кур’єр від 19. 05.2000. [20]Голос України від 16 .02. 1995.

Григорій САВЧЕНКО
Київ

ЕТНІЧНІ МЕЖІ АВТОНОМНОЇ УКРАЇНИ ОЧИМА ВІЙСЬКОВИКІВ УКРАЇНЦІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ (березень – листопад 1917 року)

Зародження і поширення українського військового руху в російській армії після перемоги Лютневої революції нерозривно пов'язано з утвердженням ідеології національного державотворення. Ідеї автономії і самостійності України були двома найпотужнішими течіями, які наповнювали українське суспільно-політичне життя. Вони визначали стратегію національних політичних сил у державних домаганнях українців на весь період 1917 року.

Звичайно, що прагнення як національно територіальної автономії, так і самостійності України вимагали чіткого окреслення етнічних меж українських земель. Фактор цілісної етнічної української території мав зіграти ключову роль у визнанні російським урядом об'єктивності державних вимог українців. В силу низки причин автономістські погляди на шляхи національного державотворення були у 1917 році найпоширенішими серед української політичної еліти та громадянства. Домінували вони і серед українців, які перебували на службі у російській армії.

На перших порах розвитку українського військового руху проблема етнічних меж рідних земель знаходилася поза увагою вояків українців. Вони більше опікувалися чисто військовими питаннями, добивалися визнання своїх прав на формування українських частин, декларували підтримку ідеї національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Росії.

Проте рано чи пізно декларації потрібно було наповнити конкретним змістом. Закономірно, що ця роль відводилася не тільки політикам, а й історикам. У квітні 1917 року М.Грушевський у статті "Якої ми хочемо автономії і федерації?" визначив межі майбутнього українського автономного державного утворення. Він наголошував, що "Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави… була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості не-українські, як скажім, північні повіти Чернігівської губернії, східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і частини Акерманського Бесарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропільської губерній. *Так утвориться територія, де українська людність становить більшість…*" (виділено М.Грушевським – *Г.С.*)[1]. Таке бачення етнічних меж автономної України у складі демократичної Росії у викладі М.Грушевського, який твердо стояв на позиції національно-територіальної автономії України в складі демократичної Росії фактично впродовж всього 1917 року. Доречно зауважити, що подібну точку зору, зокрема, на окреслення східних рубежів України поділяли і самостійники. Достатньо згадати думки М.Міхновського початку XX століття. Він, пишучи про Україну (щоправда, про самостійну і соборну), у роботі "Самостійна Україна" зазначав її східні межі аж по Кавказ. Таким чином, провідні українські політики, які уособлювали найбільш впливові в українському середовищі російської армії національні політичні сили, не мали особливих розбіжностей у визначенні етнічних меж України.

Українські військові у своїй ідеологічній і організаційній роботі не відразу взяли на озброєння конкретні аргументи щодо етнічних меж України. Вони тривалий час продовжували експлуатувати абстрактний термін "національно-територіальна автономія". Перший український військовий з'їзд у своїй постанові вимагав від Тимчасового уряду і петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів "негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії, як найкращого забезпечення національно-політичних прав Українського Народу і всього краю". У резолюціях з'їзду не вказувалися конкретні межі українських земель, які мали ввійти до складу автономної України. У постанові з'їзду "Про краєвий Правительственний Орган та про Комісара України" проблема етнічних меж набирала формули "всі губернії, що обхоплюють усю українську людність"[2].

Такі положення мали право на життя у різноманітних постановах, резолюціях, але для широкого українського військового загалу вони вимагали додаткового тлумачення. Нерідко вчорашнім робітникам і селянам, переодягненим в шинелі, важко було визначити чи є вони родом з українських земель[3]. Так, 5 червня 1917 року на зібранні представників українців декількох полків та артилерійської бригади, які дислокувалися в районі міста Броди, було прийнято ухвалу про етнічні українські землі. Мотивувалося це тим, що "Внаслідок сумнівів про приналежність деяких до українців необхідно оголосити, що в склад України входять губернії: Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська, Кубанська область, частина Донської області, частина Бесарабії (повіти Хотинський та Акерманський), Холмщини, декілька повітів Гродненської, Курської і Воронежської губерній"[4].

© Г.Савченко

16 липня 1917 року, коли точилися кровопролитні оборонні бої на Південно-Західному фронті, українці Катеринодару прийняли звернення, у якому зазначали: "Прохаємо і закликаємо Українську Центральну Раду, наш правомочний краєвий орган цілої України, не виключаючи і Кубань, аби вона вплинула своєю повагою на все українське військо, яке не сміє віддати ворогові ні одної п'яді землі"[5].

На сплеск активності обговорення українськими військовими етнічних меж автономної України вплинула "Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні", яка була прийнята російським урядом 4 серпня 1917 року. У ній вказувалося, що "повноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за виключенням повітів Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського, вони можуть бути поширені і на інші губернії або частини їх у випадку, якщо створені в цих губерніях на підставі постанови Тимчасового уряду земські заклади висловляться за бажаність такого поширення"[6]. Звичайно, що сподіватися на проукраїнську позицію земств особливо не доводилося. Найбільш свідоме українське громадянство, вояки українці в тому числі, розцінювали подібний акт Тимчасового уряду як замах на цілісність українських земель.

Реакція на дії Тимчасового уряду в українському військовому середовищі була майже миттєвою. 5 серпня 1917 року одними з перших заявили про своє ставлення до інструкції козаки і офіцери 1-го Українського запасного полку. Нехтуючи інструкцію, українці у телеграмі до міністра – голови Тимчасового уряду вимагали затвердження положення про Генеральний Секретаріат, яке було подане Центральною Радою і відмовитися від інструкції. На випадок невиконання вимог вони обіцяли, "пам'ятаючи перший Універсал життя України творити самостійно"[7].

Солдати, матроси, офіцери українці, які служили в прифронтових гарнізонах Естляндії підкреслювали 6 серпня 1917 року у листі до Центральної Ради, що Тимчасовий уряд зовсім не зважає на інтереси українського народу, спонукаючи його "власними силами добиватися здійснення прав зневажених царизмом"[8].

7 серпня 1917 року негативну оцінку інструкції Тимчасового уряду дала Українська військова Рада Харкова[9]. Очевидно, така оцінка була пов'язана і з тим, що відповідно цього урядового документу Харківщина опинялася поза межами України.

Військові на фронті класифікували дії Тимчасового уряду як "скасування умови від 3 липня" 1917 року між ним та Центральною Радою. На зборах української Ради 28-го корпусу 18 серпня 1917 року підкреслювалося, що у "…виключенні з меж України деяких губерній" корпусна Рада вбачає "тільки скрите бажання кадетів імперіалістів-централістів знищити усі здобутки революції українського народу і накинути на нас знову ярмо національного гніту"[10]. Таким чином, не зважаючи на те, що міністри-кадети вже давно покинули урядові крісла, в українців військових точка зору на політику Тимчасового уряду початку серпня 1917 року залишалася незмінною. Вони вважали саме кадетів продовжувачами політики російського національного гноблення України. Можна вбачати в цьому певну стереотипність мислення українців. Їх критиці піддавалися ті загальноросійські політичні сили, які донедавна перебували на владному олімпі і всі останні місяці генерували ідеї стримування державотворчих процесів в Україні. Осягнути і зрозуміти саму природу російського централізму вони були, в силу викривлених уявлень про демократизм і національну терпимість "революційної російської демократії", не в змозі. Агітаційне звинувачення "російською демократією" українських політичних діячів, військових і громадських організацій у сепаратизмі, коли мова, зокрема, заходила і про етнічні кордони України, корпусна Рада списувала на "буржуазність преси" та "наклепи контрреволюціонерів, реакціонерів"[11].

Заколот генерала Корнілова в черговий раз насторожив українців російської армії. У разі перемоги заколотників втіленню ідеї автономності українських земель світила реальна загроза. У таких умовах українці військові продовжували відстоювати ідею автономної України в її цілісних етнічних межах. Український комітет Сибірського стрілецького полку 6 вересня 1917 року підкреслив, що автономна Україна може існувати за умови наявності в її складі Херсонщини, Катеринославщини, Харківщини і Таврії. Цим та взяттям всієї влади у руки Центральної Ради, на думку українців полку, "можна було б врятувати край від загибелі і контрреволюційних сил"[12].

Не залишалися осторонь перепетій політичного протистояння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом українці, які знаходилися в тилових гарнізонах самих віддалених куточків Росії. Вони домагалися свого переводу в межі українських губерній для продовження служби, поповнення українізованих фронтових частин українцями, відстоювали цілісність українських земель. У серпні 1917 року в місті Ірбіті Пермської губернії у 168-му запасному піхотному полку були сформовані з українців 119-а і 120-а маршові роти. Перед самою відправкою на фронт (10 серпня 1917 року) відбулися збори українців рот. Голова Української військової Ради полку, командир 120-ї роти прапорщик Хоменко повідомив про тривалі переговори між Генеральним Секретаріатом і Тимчасовим урядом щодо майбутнього державного устрою України. Доповідач акцентував увагу на свавіллі Тимчасового уряду у визначенні тих українських губерній, на які поширювався вплив українського уряду. Особливу занепокоєність присутніх на зібранні викликала звістка про те, що російські урядовці вирішили вилучити з-під опіки Генерального Секретаріату низку губерній, які знаходилися в межах українських етнічних земель. Солдати з гордістю заявляли, що вони "признають себе українцями з дідів-прадідів, цілком підлягають Центральній Раді, протестують проти дій Тимчасового уряду і вимагають, щоб і інші губернії підлягали Центральні Раді і Генеральному Секретаріату бо не можна порушати законів божеських і людських і роздирати одно живе тіло України на части, як це колись робили царі-псарі". Фактично всі, хто підписав цю резолюцію були родом з Харківської губернії, яка згідно Інструкції Тимчасового уряду не підпадала під юрисдикцію Генерального Секретаріату. Вони буквально благали, щоб Харківщина "довіку не була одірвана од нашої матері України"[13].

На противагу Тимчасовому уряду в українців військових російської армії Центральна Рада і Генеральний Секретаріат асоціювалися як загальноукраїнські органи політичної влади. 1 жовтня 1917 року на українському з'їзді 32 корпусу делегати у резолюції з політичного питання підкреслювали, що Українська Центральна Рада і Генеральний Секретаріат є "верховний революційний орган цілої автономної України". Генеральний Секретаріат мав домагатися перед Тимчасовим урядом "негайного проголошення федеративно-демократичної республіки"[14]. Отже, в ухвалі акцент робився на визнанні територіальної цілісності України у відповідності з її етнічними кордонами у складі Російської федеративної республіки.

Відгуки на інструкцію Тимчасового уряду і вказані в ній 5 губерній, на які поширювалася влада Генерального Секретаріату, були досить тривалий час предметом занепокоєння українців військових. Вони намагалися знайти будь-які шляхи щоби донести свої думки до відому Тимчасового уряду. Представники чотирьох полків 5-ї піхотної дивізії 6 вересня 1917 року вимагали "точно і негайно встановити межі автономної України, відповідно дійсності, а не чиїмсь смакам". На їх думку, Центральна Рада має бути "у цих межах провідцем жадань та волі народу", який її вибрав. Наказ про відстоювання цих вимог був надісланий українським представникам при: Головному управлінні Генерального штабу, військовому міністерстві, Ставці Верховного Головнокомандування, штабах фронтів[15]. Вплинути на російські урядові кола намагалися і через комісара України при Тимчасовому уряді П.Стебницького. 5 жовтня 1917 року йому була надіслана для передачі російським урядовцям резолюція українців телеграфістів діючої армії з протестом проти поділу України і вимогами прилучення до визначених урядом 5 губерній решти губерній з етнічними українськими землями[16].

Збори українців 228 пішого запасного полку, який дислокувався в Катеринославі, 17 жовтня прийняли ухвалу, в якій висловлювали протест "проти виділення Катеринославщини, Харківщини, Херсонщини і Таврії з Автономної України". Вони заявляли, що "цільність України будуть боронити до останньої краплини крові від усіх, хто посміє йти проти неї"[17].

Акції українців військових на фронті і в тилу спрямовані проти штучного поділу українських земель і виведення частини з них з-під впливу Центральної Ради і Генерального Секретаріату носили перманентний характер. Це було свідченням незгасаючої зацікавленості цим питанням українців російської армії. На початку жовтня 1917 року невдоволення поділом України шляхом вилучення з українських етнографічних земель 5 губерній висловили делегати українського з'їзду 39 армійського корпусу на Південно-Західному фронті[18]. Резолюцію про скасування інструкції Тимчасового уряду і вимогу цілісності українських земель прийняв з'їзд українських вояків Румунського фронту[19]. Таким чином, відстоювання ідеї цілісності етнічних меж України знаходили підтримку на різних рівнях – від окремих частин до цілих фронтів.

Одначе, не завжди українці військові знаходили розуміння, швидку оцінку правильності своїх дій у високих київських українських інстанціях. Так, протест проти відокремлення від України Харківської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній висловило 8 жовтня 1917 року зібрання членів української військової громади 407-го піхотного Саранського полку. Ухвала зборів була направлена в Центральну Раду. Дещо дивною видається резолюція одного із співробітників Центральної Ради на супроводжувальному листі до постанови цього військового зібрання. Пресовому бюро Центральної Ради пропонувалося завести окремі списки установ, які вітають Раду і Генеральний Секретаріат і тих, які протестують проти поділу України. "Коли набереться багато, то подавати Генеральному писарю на доклад у Секретаріаті", – підкреслювалося у резолюції чиновника[20]. Таким чином, інформації, які засвідчували про позицію, ставлення військових до достатньо болючого питання мали відлежатися в канцелярських столах і лише з часом стати предметом розгляду урядом. Не будемо заперечувати, що не варто було на кожному засіданні уряду зачитувати гори телеграм, але більш дієво реагувати на них було б не тільки доречно, а й конче необхідно. Зв'язок між центральними органами і військовими частинами фронту чи тилового гарнізону мав працювати оперативно. У виграші від цього були б і керівні українські організації, і військові, і, власне, вся справа відстоювання ідеї української державності.

Диктувалося більш тісне співробітництво українських сил і тим, що до влади в Петрограді у жовтні 1917 року прийшли більшовики. Вони активізували свою діяльність і на фронті. Так, голова більшовицького військово-революційного комітету Румунського фронту Лордкіпанідзе 27 жовтня 1917 року телеграфно повідомив фронтові частини про те, що Центральна Рада оголосила про підпорядкування України своєму уряду. За даними більшовицького вожака межі влади цього уряду сягали не лише території Харкова, а навіть поширювалися до Мінська, Курська, Севастополя. Уявне більшовиками сприймалося за дійсне. Страх колов їм очі, і вже й Мінськ ставав українським. Щоби не допустити підтримки такої "української експансії" в Білорусі усім частинам фронту пропонувалося виконувати лише розпорядження більшовицьких військово-революційних комітетів[21].

Не зважаючи на дії більшовиків, вояки українці вважали за можливе порозумітися з новопроголошеною державою та її урядом – Радою Народних Комісарів. Українці гарнізону міста Ботушан (район Румунського фронту) 13 листопада 1917 року висловили думку, що це могло відбутися при умові створення нового російського центрального уряду, в який би ввійшли представники різних політичних партій. Представництво, на їх погляд, мало визначатися за федеративним принципом. Україну в уряді, як підкреслювалося в резолюції зібрання, мали репрезентувати вихідці з її етнографічних меж[22].

Питання цілісності автономної України розглядали делегати третього Всеукраїнського військового з'їзду. Показово, що в запропонованому для розгляду блоці питань проблема "поділу України" була поставлена на перше

місце[23]. На з'їзді була прийнята резолюція "Проти поділу України". Делегати, виходячи з принципу права націй на самовизначення, підкреслювали, що "поділ України являється крайнім проявом грубих імперіалістичних намірів Тимчасового уряду і частини російської демократії, яка з'єдналась з буржуазією". З'їзд зажадав від Центральної Ради і Генерального Секретаріату "рішучих заходів для з'єднання під своєю владою усеї української землі в її етнографічних межах"[24].

Ухвали 3-го Всеукраїнського військового з'їзду знайшли підтримку у військах. Так, на зборах солдатів запасного понтонного батальйону підкреслювалося, що "влада на території України в її етнографічних кордонах повинна належати Українській демократії з представництвом національних меншин"[25].

Робота 3-го Всеукраїнського військового з'їзду прискорила прийняття Центральною Радою свого третього Універсалу, в якому проголошувалися межі Української Народної Республіки.

З Універсал Центральної Ради, визначення в ньому кордонів автономної України негативно зустріли армійські більшовицькі організації. Декларація права націй на самовизначення як наріжного каменям більшовицької національної політики залишалася декларацією. На ділі вони чинили впертий опір втіленню цього принципу в життя, не визнавали проголошених універсалом територіальних меж поширення української автономії. Українці-військовики, вбачаючи в цьому велику загрозу для національного державотворення, вимагали передати розгляд питання "про межі держави на вирішення міжнародної конференції". Саме таку позицію займав український армійський комітет 9 армії[26].

Таким чином, український військовий рух в російській армії органічно вплітався в національні державотворчі процеси, які проходили в Україні. Українські військовики, усвідомлюючи етнічні межі рідних земель, відстоювали ідею цілісності автономної України.

---

[1]Грушевський М. Якої ми хочемо автономії й федерації? // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 125. [2]Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 7. – Травень. [3]Згідно наказу 11 грудня 1917 року по Одеському військовому округу було розпочато формування Одеської української артилерійської бригади. Здавалося, оскільки бригада була українською то й пронизана вона мала бути духом українства. Проте, особовий склад бригади, включаючи і офіцерів, був катастрофічно не обізнаний з станом справ в Україні. Про це свідчить низка фактів. Так, навіть командири батарей наприкінці грудня 1917 року не знали і навіть не уявляли, які губернії входять до складу України. – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 4585. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1, 6. [4]ЦДАВО. – Ф. 4094. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1 зв. [5]Там само. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 13 зв. [6]Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С. 214. [7]Державний архів Російської Федерації. – Ф. 1788. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 64, 65. [8]Там само. – Арк. 63. [9]Робітнича газета. – 1917. – 9 серпня; Киевская мысль. – 1917. – 9 августа. [10]ЦДАВО. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 211. [11]Там само. [12]Там само. – Арк. 254. [13]Там само. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 17, 26. [14]Там само. – Ф. 4094. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 38. [15]Там само. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 27 зв. [16]Там само. – Ф. 2241. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 14. [17]Там само. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк.169. [18]Там само. – Спр. 60. – Арк. 1 зв. [19]Вістник Генерального секретарства військових справ Української Народньої Республіки. – 1917. – 1 грудня. [20]ЦДАВО. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6, 7. [21]Там само. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 250. [22]Там само. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 5. [23]Нова Рада. – 1917. – 24 жовтня. [24]Див. Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. – К., 1992. – С. 80. [25]ЦДАВО. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 276. [26]Там само. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 29.

Микола МАРЧУК
Коломия

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ В УМОВАХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ: ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ (1917 – кінець 1920-х років)

Принципи громадянського суспільства, які поступово утверджуються в українському соціумі, несумісні з трактуванням як "української" не всієї системи культури в Україні, а лише її етнонаціональної частини, тобто культури корінного етносу. Українська (національна) культура (освіта) в умовах формування політичної нації має розглядатися як цілісна система, яка включає в себе як культуру корінного етносу, так і національних меншин та етнічних груп, що проживають в Україні. Адже поняття "український народ", за конституційним визначенням, це громадяни України всіх національностей[1]. Проте з врахуванням специфіки періоду, офіційно вживаної на той час відповідної термінології, в контексті даного дослідження поняття "національна" (культура, освіта, школа тощо) застосовується як синонім "іноетнічної", з тим, щоб виокремити специфіку культурно-освітніх процесів в середовищі національних меншин.

Хрестоматійно відомий факт, що в самодержавній Росії національно-культурних утисків зазнавали не тільки українці на своїй історичній батьківщині, а й інші народи за виключенням росіян. Сказане, однак, не означає, що національно-етнічної освіти в Україні не існувало як такої. Освітні заклади існували, проте лише завдяки матеріальній

© М.Марчук

підтримці і організаційним зусиллям окремих меценатів, національних громад, доброчинних організацій. Зрозуміло, що за таких умов і мови не могло бути про цілісну систему національно-етнічної освіти.

Започатковані Лютневою (1917 р.) революцією в Росії суспільні трансформації обумовили справжній національний ренесанс серед народів і народностей, що її населяли. В Україні національне піднесення охопило не тільки українців, а й етнічні меншини.

Усвідомлюючи соціально-політичну значимість розв'язання національного питання як з точки зору його самодостатності, так і в контексті проблеми залучення на бік української революції іноетнічної частини населення, Центральна Рада з самого початку чітко задекларувала свою позицію "захисту прав і вольностей" всього українського народу. Тобто йшлося про національне відродження як етнічної української нації, так і національних меншин.

Уже з початку своєї діяльності Центральна Рада поставила на рівень державної політики проблеми освіти в національно-етнічному середовищі. Щоправда, не володіючи належними матеріальними і фінансовими можливостями, вона попервах робила основну ставку на допомогу громадських організацій. Так, уже через два тижні після свого утворення Центральна Рада поставила перед "Товариством шкільної освіти" завдання надати належну допомогу національним меншинам у створенні початкових шкіл, гімназій, училищ, інших культурно-освітніх закладів, а також в справі підготовки педагогічних кадрів[2].

Теоретичне напрацювання концепції культурно-освітньої роботи в іноетнічному середовищі продовжувалося і в послідуючі місяці. Вдосконалювалися в плані підвищення ефективності і заходи організаційного характеру. Так, новопостала українська влада надавала певну квоту представникам національних меншин у законодавчих і виконавчих структурах влади, насамперед в тих, які мали безпосереднє відношення до освітньо-культурної сфери. Зокрема, після скасування шкільних округ управління загальноосвітніми справами передавалося повітовим і губернським комісаріатам. До складу останніх входило, як правило, сім осіб, з них три представляли національні меншини[3].

Аналіз відповідних документів засвідчує, що практичні заходи щодо розбудови освітньої роботи в середовищі національних меншин спиралися на об'єктивні показники її стану, одержані в результаті комплексного вивчення проблеми. Враховувалися освітній рівень іноетнічного населення, матеріальні можливості щодо організації шкільного навчання, кадрове забезпечення тощо. Так поступово вирівнювалися умови та можливості одержання освіти корінного населення і національних меншин. Щодо останніх, то вирішення освітніх проблем дедалі більше переносилося з площини громадсько-меценатської опіки на державний рівень. Наступним кроком Центральної Ради, спрямованим на конкретизацію управління освітою національних меншин, стало прийняття закону від 5 грудня 1917 р. щодо перепідпорядкування управління освітніми справами національних меншин. Він встановлював, що "Неукраїнські (в тексті – всеукраїнські) школи переходять в порядкування Секретарства національних справ під загальним доглядом Шкільної ради, яка складається з представників як українців, так і сущих на Україні неукраїнців"[4]. Цей законодавчий акт, надаючи можливість представникам національних меншин безпосередньо впливати на освітню політику в країні, доводив на практиці щирість заяв про права націй і був спрямований на досягнення найбільш ефективного шляху розбудови освіти етнічних меншин в Україні.

Гетьманська влада надала освітнім процесам в Україні дещо іншого спрямування, що обумовлювалося відповідними політичними орієнтаціями. Так, сприяючи розвитку культури національних меншин, уряд гетьманату в той же час скасував закон Центральної Ради про національно-персональну автономію, припинив діяльність національних міністерств, передавши справи управління національною культурою Міністерству народної освіти та мистецтв[5].

За цими і деякими іншими централізаторськими заходами нової влади помітне було бажання зберегти цілісність держави. Щоправда, скасувавши закон про національно-персональну автономію, влада зберегла право кожної нації у межах цілісної держави розвивати свою культуру. Не втратила можливостей вільного розвитку і національна культура. Освітнє відомство Української Держави лише поставило умову, щоб в освітніх закладах національних меншин, як і у всіх інших в Україні, викладалися українознавчі предмети.

В особливо сприятливих умовах опинилися німецькі школи, підтримку яким (і не тільки матеріальну) надавала окупаційна австро-німецька влада. Мабуть, саме цим можна пояснити той факт, що в окремих навчальних закладах третьою мовою викладання, поряд з українською і російською, була німецька.

Як і в часи Центральної Ради, при гетьманаті активно розбудовувалася національна освіта єврейської общини в Україні. Причому як зусиллями держави, так і єврейських громадських організацій, які влітку 1917 р. утворили "Єврейську культурну лігу". За її підтримки відкрилися єврейські гімназії у Вінниці, Полтаві та інших містах, початкові і середні школи в ряді населених пунктів Київщини, Волині, Катеринославщини та інших регіонах.

Не залишалися осторонь справи розбудови національної освіти і державні інституції. Уряд Української Держави профінансував роботу ряду єврейських гімназій, семінарій, учительських курсів і, звичайно ж, загальноосвітніх шкіл. Держава взяла на себе видання відповідної навчальної літератури, методичне забезпечення шкіл. Як результат, наприкінці 1918 р. в Україні діяло близько 2,8 тис. єврейських початкових шкіл і 700 класів в українських або російських школах, 30 середніх загальноосвітніх шкіл, декілька десятків технічних училищ, п'ять учительських семінарій[6].

Директорія поновила дію закону про національно-персональну автономію, заново створила міністерство національних меншин. Намічаючи загальноконцептуальні напрямки освітньої роботи в етнонаціональному середовищі, уряд поновленої УНР зобов'язав органи місцевого самоврядування всі питання, що стосувалися освітньо-

культурної роботи, розглядати обов'язково за участю зацікавлених представників національних меншин, надавши їм право вирішального голосу при прийнятті відповідальних рішень[7]. Відповідно до цього урядового розпорядження в губернські шкільні ради включалися представники від національних меншин.

Суттєві успіхи – як в історичних вимірах, так і в плані реальних показників, досягнуті в розвитку національної освіти в роки української революції, були зруйновані громадянською війною з усіма її наслідками – політичною нестабільністю, економічною розрухою, анархією, міжнаціональною ворожнечею. Погроми та гоніння, яких зазнавало єврейське населення України з боку різних політичних сил, особливо в часи Директорії, погроми та пограбування німецьких колоністів (особливо після падіння гетьманату) трагічно відбилися на долі цих національних меншин в цілому, в тому числі і в національно-культурній сфері.

Сповнені політичної боротьби і подолання економічної розрухи перші роки радянської влади в Україні були не найбільш сприятливими щодо вирішення проблем розбудови національної освіти. Проте неправомірно вважати, що вони цілком лишилися осторонь уваги і практичної діяльності радянського уряду, його освітніх органів. Хоча б виходячи з тих прагматичних міркувань, що пролетарській владі потрібні були союзники не лише в селянському середовищі, а й в іноетінчному.

Системний аналіз відповідних документів стосовно теми дослідження дає підстави для висновку, що в перші роки радянської влади розв'язання тих чи інших конкретних проблем організації освіти національних меншин носило ситуативний характер. Окремі звертання з місць до вищих інстанцій – центральних партійних органів чи Наркомосу УСРР, давали певні результати і допомагали вирішувати конкретні проблеми освітніх закладів національних меншин. Проте було очевидним, що для планомірного і стабільного розв'язання всього комплексу проблем, пов'язаних з освітньо-культурним життям національних меншин, необхідно було створювати відповідні функціональні структури офіційного рівня.

Певну планомірність і компетентність у розв'язання освітніх проблем національних меншин вносив створений в 1921 році спеціальний орган – Рада з освіти національностей при Наркоматі освіти (Раднацмен), що складалася з Польського, Німецького і Литовського національних бюро та Татарського бюро в Донбасі. На місцях при відділах народної освіти створювалися відповідні національні секції. В серпні 1922 року був прийнятий програмний документ Раднацмену – "Положення про організацію справи освіти національних меншостей, які населяють територію УСРР". В ньому визначалися основні засади розвитку освітньої системи для національних меншин[8].

Рубіжним в розвитку освіти національних меншин, в становленні її концептуальних основ став 1923 рік, коли на вищому партійно-державному рівні був проголошений курс на коренізацію. І хоча спочатку цей процес розвивався відносно повільно, а про реальні досягнення коренізації можна було говорити лише у другій половині 20-х років, певні зрушення були помітні вже й тоді.

Характеризуючи розвиток освіти національних меншин в Україні в першій половині 20-х років, голова Раднацмену Я.Ряппо зазначав, що завдання організації шкіл національних меншин радянський уряд розв'язував передусім через державне забезпечення їх матеріальних потреб. Щоправда, за його оцінкою, вирішенню цієї проблеми значною мірою перешкоджала певна байдужість до неї з боку місцевих органів влади, і більш-менш повноцінно включитися до плану загального навчання школи національних меншин змогли лише у другій половині 20-х років[9].

Новим кроком у розвитку освіти національних меншин стало створення у 1924 р. Центральної комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК, яка відігравала винятково важливу роль в організації суспільного життя національних меншин, в тому числі і в розбудові їх національного шкільництва. Метою комісії було розробляти і сприяти втіленню в практику заходів, що випливали з національної політики радянської влади. Комісія часто брала на себе вирішення питань, які з точки зору "великої політики" були малопомітними, але практичне значення яких на місцях набувало винятково важливого значення. Так, за пропозицією комісії, норма учнів шкільної групи для нечисленних і розпорошених територіально нацменшин була зменшена вдвоє (з 40 до 20 осіб), що дозволило значно розширити мережу етнічно-національних шкіл.

Загальностатистичними показниками перших успіхів в розвитку освіти національних меншин в УСРР можна вважати такі: а 1924/25 навчальному році в республіці діяло 1565 російських, 566 німецьких, 342 єврейські, 255 польських, 43 болгарські, 10 чеських, 3 вірменські та 1 шведська (всі за мовою викладання) шкіл[10]. Зрозуміло, що статистика сама по собі не дає об'єктивного, а тим більше всеохоплюючого уявлення про стан справ в тій чи іншій сфері суспільного життя. Це стосується і предмета даного дослідження, подальший зміст якого є переконливим тому свідченням.

Очевидно, що організація національної освіти відбувалася в умовах її радянізації та відповідної ідеологізації. Названі явища в середовищі нацменшин сприймалися неоднозначно. Якщо на офіційному рівні, зокрема під час роботи всеукраїнських чи регіональних з'їздів, конференцій, нарад вчителів національних шкіл, що проходили під пильною опікою партійно-державних органів, політика радянізації знаходила таке ж офіційне схвалення, то місцеве населення зустрічало її з незадоволенням, передусім з причин антирелігійного спрямування освітньої політики радянської влади.

І все ж основна сутність цієї політики полягала в тому, що освітні заклади національних меншин отримали можливість вільно, без заборон і переслідувань працювати і розвиватись саме як національні заклади. Саме в національно-освітній сфері чи не найбільш переконливо проявлялася справжня, а не декларативна суть політики радянської влади щодо національних меншин.

Втім, щодо загальної оцінки досягнень у сфері освітньо-культурного будівництва серед нацменшин, то вона не була однаковою навіть на вищих щаблях партійно-радянської влади. Так, Секретаріат ЦКК КП(б)У в постанові від 14 серпня 1926 р. визначав, що в "напрямку задоволення інтересів і культпотреб нацменшостей за останній час досягнуто значних успіхів", зокрема в поширені мережі культурно-освітніх установ[11]. В той же час Раднарком УСРР розглядав це питання з більш критичних позицій, оскільки в постанові про задоволення культурних потреб населення національних районів від 23 грудня 1926 р. констатував, що "стан культурно-соціального будівництва серед населення нацрайонів на Україні, незважаючи на низку заходів, що їх було вжито урядом, все ж таки залишається незадовільняючим"[12]. Зокрема, зазначалося в постанові, шкільна справа у національних районах не стоїть на належному рівні через брак кваліфікованих вчителів, нестачу підручників, відсутність пристосованих до шкільних потреб приміщень. Існуючої системи шкіл соцвиху було недостатньо для охоплення всіх дітей шкільного віку. Недоставало і профшкіл, які до того ж не були забезпечені всім необхідним для ведення нормального навчального процесу. З усього цього робився узагальнюючий висновок, що робота освітніх установ в національних районах знаходиться на нижчому рівні, ніж загалом в Україні. Тож РНК УСРР, наголошуючи на важливості задоволення культурних потреб населення національних меншин, запропонував округовим виконавчим комітетам вжити заходів для поширення мережі шкіл національних меншин до потрібної кількості та забезпечення їх кваліфікованими педагогічними кадрами і підручниками[13].

Отже, з розгортанням в Українській СРР політики коренізації і, в її контексті, задоволення національно-культурних інтересів етнічних общин, що проживали в республіці, розпочинався новий етап роботи, який мав загалом задовольнити потреби у початковій освіті і значно покращити ситуацію з середньою професійною освітою національних меншин. Відповідно з завданнями цього етапу Наркомосвітою була розроблена загальна концепція – "Схема системи освіти серед нацменів УСРР"[14], яка, поряд з іншими концептуально-плановими документами, визначала основні напрямки розвитку шкільництва національних меншин, що полягали насамперед у збільшенні кількості шкіл в районах компактного проживання національних меншин та переведення в цих районах українських та російських шкіл на викладання мовами відповідних національностей, охоплення початковою освітою всіх дітей національних меншин, покращення матеріального становища шкіл тощо.

Велике значення для постановки освітньої справи у школах національних меншин мала розробка і прийняття Наркоматом освіти навчального плану для початкових шкіл на 1926/27 навчальний рік. З'являлася можливість уніфікувати навчання в освітніх закладах національних меншин і подолати розбіжності, що заважали побудові єдиної, узгодженої на всіх ділянках освітньої системи. Адже на початку 20-х років НКО УСРР накреслював лише загальне бачення навчального процесу в національних школах і основні напрямки навчальних програм, а їх конкретна розробка покладалася на місцеві органи освіти та педагогічні колективи шкіл. Пізніше НКО визначав перелік навчальних предметів, але рішення про кількість відведених на кожен з них годин знову ж таки приймалися на місцях. Через це різні національні школи давали своїм учням різні за обсягом та якістю знання, що потім негативно відбивалося на тих із них, хто продовжував навчання у навчальних закладах наступного рівня.

Провідне місце у навчальних планах відводилося вивченню рідної та української мов. У 1926 р. Наркомос запровадив обов'язкове вивчення у всіх трудових школах національних меншин мов: рідної – з першого, української – з третього, російської – з п'ятого класу[15].

Крім української мови, в школах національних меншин з року в рік все більш широко запроваджувалося українознавство. Постанова колегії НКО (1927 р.) доручала Раднацмену спільно з управлінням соцвиху, профосвіти та політосвіти протягом трьох місяців перевірити стан викладання української мови та українознавства в навчальних закладах національних меншин всіх типів по кожній національній групі. Державному науково-методологічному комітету при НКО УСРР спільно з Раднацменом доручалося розробити на 1927/28 навчальний рік уніфіковані програми з української мови і українознавства для навчальних закладів національних меншин різних типів для кожної національної групи[16].

Названі заходи не лише сприяли ознайомленню учнів з національною культурою українського народу, а й мали суто практичне значення. А саме: оскільки школи національних меншин були у переважній більшості навчальними закладами 1 концентру (тобто початковими), то наявність в їх учнів відповідних українознавчих знань давала їм можливість продовжувати навчання в українських школах наступних рівнів.

Російськомовна школа в Україні становила окрему категорію. В силу історичних, в принципі загальновідомих обставин, школи російської етнічної групи протягом століть не тільки не вважалися школами національних меншин, а й були єдино можливими закладами державної освіти. Тож на відміну від освітніх закладів інших національних меншин їх кількість протягом 20-х років дещо зменшувалася, поступаючись в умовах офіційно проголошеного курсу на коренізацію на користь української та частково інших національних шкіл. Щоправда, цей процес був для українських росіян певною мірою вимушеним, принаймні так ними сприймався, що давало підстави для невдоволення та звинувачень влади в насильницькій українізації.

Втім, такі явища більшою мірою були притаманні сільській місцевості та містечкам Правобережжя. В містах же російська школа зберігала не лише свій мовний статус, а й до певної міри навіть рештки дореволюційного благополуччя. Адже в період непу для більш-менш заможних міських верств населення (непманів) було притаманне тяжіння саме до російської школи. Завдяки цьому російські школи за рівнем матеріального забезпечення навчального процесу знаходилися у більш сприятливому становищі.

На кінець 20-х років успіхи політики розбудови освіти національних меншин в УСРР були очевидними. Якщо серед українського населення початкову школу в 1928/29 навчальному році відвідувало 77,4% дітей, то в середовищі великих національно-етнічних груп, таких як росіяни, євреї, німці, поляки, греки відповідний показник сягав майже 100%, болгар – 87%, молдаван – 70%[17]. Багато було зроблено для відродження національної культури етнічних груп, зокрема для забезпечення дітям можливості навчатися рідною мовою. Цей показник неухильно зростав, хоча проблема повного забезпечення національномовного навчання з різних причин так і не була вирішена. Так, в 1928/29 навчальному році не рідною мовою навчалися 23,8% росіян, 36,1% євреїв, 38,2% поляків, 6,6% німців, 10,9% болгар, 80,3% греків[18].

Отже, як і кожний суспільний процес, освітня політика радянської влади щодо національних меншин, як і практика її реалізації, мала як досягнення, так і прорахунки та недоліки, як своїх прибічників та ентузіастів, так і противників. Проте успіхи розбудови національної освіти протягом 20-х років були незаперечними. Їх правомірно розглядати як реальний поступ українського національно-культурного відродження 20-х років в цілому та кожного народу зокрема. Однією із зовнішніх ознак цього поступу можуть бути й такі показники: за даними ЦСУ УСРР в республіці в 1928/29 навчальному році було 1539 російських шкіл, 786 – єврейських, 628 – німецьких, 381 – польська, 121 – молдавська, 73 – болгарських тощо. Порівняно з 1924/25 роком, коли цей процес набув планомірно-організованого характеру, кількість єврейських шкіл збільшилася удвічі, німецьких – на 20%, польських – на 40%, болгарських – на 60%. Рідною мовою в школах першого і другого концентрів навчалось близько 400 тис. учнів різних (некорінних) національностей[19].

Суттєвими були і результати роботи щодо розширення мережі закладів профосвіти для національних меншин. В 1930 р. в УСРР діяли 5 єврейських, 4 польські, 6 німецьких, 4 болгарські, 1 грецький і 1 греко-татарський сільськогосподарські технікуми; 20 єврейських, 2 польські, 2 німецькі індустріальні технікуми; 29 єврейських, 6 польських, 8 німецьких, 4 болгарські, 1 грецька профтехшколи[20].

За станом на 1930 р. в УСРР функціонували: польський інститут соціального виховання у Києві; єврейські відділи при Харківському та Київському інститутах професійної освіти, Київському інституті соціального виховання, Одеському інституті соціального виховання, Житомирському ІНО; німецький відділ при Одеському ІНО, реорганізований в Одеський німецький інститут. Вчителів для початкової школи готували також 9 педагогічних технікумів: 3 єврейські, 2 російські, по одному – польський, німецький, болгарський, грецький з татарським відділенням[21]. Названі показники щодо розгортання педагогічної освіти національних меншин відкривали сприятливі перспективи на подальший розвиток національної освіти іноетнічного населення УСРР, їх національно-культурне відродження. Однак з початком 30-х років політичне підгрунтя таких перспектив було знищене.

---

[1]Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1998. – С. 3. [2]Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – 19 березня. [3]Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (надалі – ЦДАВО України). – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 129. [4]Закон про шкільне правління // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 515. [5]Державний Вісник – 1918. – 18 липня. [6]ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 14 – 15. [7]ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 19. [8]Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1990. – № 8. – С. 94 – 99. [9]Ряппо Я.П. Народня освіта на Україні за десять років революції. – Б.М., 1927. – С. 108 – 109. [10]Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки XX століття). – К., 1995. – С. 100. [11]Постанова Секретаріату Центральної Контрольної Комісії КП(б)У про українізацію радянського апарату і задоволення інтересів і культпотреб нацменшин. 14 серпня 1926 р. // Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 162. [12]Постанова РНК УСРР про задоволення культурних потреб населення національних районів. 23 грудня 1926 р. // Там само. – С. 170. [13]Там само. – С. 171. [14]ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1213. – Арк. 2. [15]Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 17. [16]Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20 – 30 рр. – Київ – Полтава, 1992. – С. 103. [17]Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20 – 30-ті роки): коренізація і денаціоналізація // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 30. [18]Там само. [19]Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки XX століття). – С. 105. [20]Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20 – 30-ті роки): коренізація і денаціоналізація // УІЖ. – 1999. – № 1. – С. 43. [21]Там само. – С. 42 – 43.

Валентина БОРИСЕНКО
Київ

КУЦА НАША ПАМ'ЯТЬ
(Етнографічно-фольклорні матеріали про радянську владу в Україні)

Часом можна почути ностальгічні слова, особливо старшого покоління, за колгоспним "щасливим" життям. Звісно цим людям живеться тепер важко й самотньо. Вони не можуть зрозуміти, що до такого життя привела їх не незалежність України, а попередня радянська історія руйнації людського духу, знищення традицій господарювання українців, розкрадання, занепад промисловості, що неминуче привело б до ще більшого краху. І сьогоднішній рівень життя в Україні не провина Незалежності, а наслідок радянської колоніальної політики. Їхні ж батьки відобразили свій погляд на совєтизацію на селі своєрідними фольклорними новотворами, які в радянський час не могли бути опубліковані. Вони нищилися або ж зберігалися у недоступних фондах і називалися "фольклором декласованих елементів" тощо.

Пропонуються зразки народної творчості, записані збирачами Етнографічної Комісії Всеукраїнської Академії наук (1921 – 1931), які зберігаються в Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України.

Пісенні матеріали записані в різних районах України, що свідчить про масовий супротив селян проти колективної власності, іронічно-саркастичне висміювання нових радянських методів господарювання.

Пропонуємо з архіву декілька зразків фольклорних новотворів 20 – 30-тих рр. XX ст.

Куди йдеш, куди йдеш,
Куди шкандибаєш?
Іду в Соз на поправку
Хіба ти не знаєш?

Батько в Созі, мати в Созі,
Діти плачуть по дорозі.
Нема хліба, нема сала,
Бо Совецька власть забрала.
Вийду я на город,
Подивлюсь на грядку.
Ой пішов би я у СОЗ
Там нема порядку.

Оддав коні, оддав воза,
А сам седю коло Соза;
Бо у Созі добре жить
Один робе, дев'ять спить[1].

Народ відповів кмітливо, з гумором на обкладання селянських господарів великими податками, на здачу заготівлі зерна, молока, м'яса.

Не будем сіять і орать
Та будем таке хазяйство дбать
Будем нори копать та кролів заганять.
Кролі в нору, а голуби вгору
Та не буде план до двору.

Я на бричці сижу
Бричка котиться,
Надоїла вже комуна
Їсти хочеться.

© В.Борисенко

Ой куди ти ідеш,
Куди шкандибаєш?
У райком за пайком
Хіба ти не знаєш[2].

Такі пісні співали у людних місцях кобзарі та лірники, які зазнавали арештів, побиття, нищення їхніх музичних інструментів.

Пита зима у мороза
Чи є чоботи у Соза?
Нема чобіт самі лапті
Розлитиця Соз на клапті.

Записувач до пісні написав і примітку. Цю пісня співав старий сліпець на базарі, і коли міліціонер його за це арештував і вів у міліцію, то він ще далі приспівував:

Ой дивіця люди добрі,
Який тепер світ настав,
Міліцай сліпому старцю
Поводатирем став[3].

Питається вітер мороза
Чи є чоботи у Соза
Нема чобіт, самі лапті
Розлитиця Соз на клапті.

Тоді добре буде жити,
Як наш СОЗ побіжить
Тоді добре заживем,
Як Свердлова проженем[4].

Ой ти рай, ти наш рай,
Обідрав ти наш край
Забрав свині, телички
і послідні сорочки.
Роки пряла, вишивала
Я до пізна, і не спала.
Шовком шила – я красила,
А комуна – заголила.

А в райкомі босяки
Беруть кури й крашанки.
Беруть наші волики,
Вівці й коники[5].

Ленін Троцького спросив:
Де ти гречки накосив,
Комуністів посилав
По засікам вигребав[6].

Як альтернативу спонтанним фольклорним критичним новотворам селян, радянською владою було організовано створення нових радянських пісень. Дослідники писали, що “Закликами створювати нові пісні для робітників, селян, червоноармійців рясніло багато тогочасних журналів і газет”[7].

Для участі у творенні цих нових “художніх цінностей”, зокрема у формах і традиціях усної народної поезії, були тоді залучені не лише найбільш обдаровані імпровізатори з середовища трудового народу, а й багато митців-професіоналів (поетів, композиторів, співаків, декламаторів та ін.)[8].

Фольклорні новотвори селян на справжню тогочасну дійсність були під забороною і за ті “пісеньки” заарештовували людей. Особливо нищилося українське кобзарство у ті роки, яке доносило до людей правду.

Але написані на замовлення "шедеври", які славили радянський лад, широко пропагувалися на клубних сценах, в пресі, під час свят, концертів. Ось окремі з них, які виразно засвідчують ідеологію нового ладу.

Не одурять нас багаті,
Бачим ворога здаля.
Поквитались ми з панами,
Ліквідуєм куркуля.

Ой щоб справи не програти,
Будем пам'ятати:
Знищить куркуля як клас –
Це обов'язок для нас[9].

Звичайно провідною темою замовлення ставало ставлення до Леніна. Наприклад:

А нумо, співці-кобзарі,
Оспіваєм Червону заграву,
Про військо Червоне могутнє,
Про щастя народів майбутнє,
Про Леніна любого славу![10]

Тогочасні журнали й газети рясніли різноманітними художніми переробками популярних традиційних пісень на радянську тематику.

[1]Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського НАН України. (далі фонди ІМФЕ). – Ф. 1, од. зб. 866. – Арк. 23, 69. Записав Кухар С.Т., с. Титьків Полонського р-ну Бердичівської округи у 1930 р. [2]Там само. – Арк. 69. Записав Ткач М.П. у 1930 р. [3]Там само. – Арк. 22. Записав Ільченко І.Я. в с. Іванківці Глинського р-ну Кремінчуцької округи. [4]Там само. – Арк. 107. [5]Там само. – Арк. 68. Записав Уманець Д.А. в с. Тутирівці Решетилівського р-ну Полтавської округи у 1930 р. з приміткою записувача: побутує вже сім років під назвою "Дід пішов здавати яйця в райком". [6]Там само. – Арк. 75. [7]Березовський І.П. Українська народна творчість (20 – 30 роки XX ст.). – К., 1973. – С. 8. [8]Там само. – С.8. [9]Там само. – С. 75. [10]Там само. – С. 68.

Людмила ТАРНАШИНСЬКА
Київ

Про наукову конференцію "ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ НА ЕТНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ ВПРОДОВЖ ВІКІВ" (вересень 2001 р.)

Київ – Острог – Луцьк – Львів – Київ – таким був "маршрут" наукової конференції, ініційованої заступницею голови СФУЖО п. Наталею Даниленко і присвяченої 10-річчю Незалежності України. З-поміж її організаторів – Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Острозька Академія, Волинський краєзнавчий музей, Волинське обласне товариство краєзнавців, Національна Рада жінок України, Луцький і Львівський обласні відділи Союзу українок, Волинське громадсько-культурне товариство "Холмщина", Навчально-методичний центр профспілок м. Луцьк. Власне, конференція стала органічним продовженням тієї великої роботи по збиранню та написанню матеріалів до книжки "Холмщина та Підляшшя", появою якої Україна також завдячує ідеї та фінансовому забезпеченню п. Наталі та дослідницькій роботі професора, доктора історичних наук Валентині Борисенко, адже у виступах науковців, у дискусіях постійно звучала ця тема, досі болюча для українців, надто для тих, хто долею пов'язаний із західноукраїнськими теренами.

Гостинно приймав гостей з Філадельфії та Києва старовинний Острог: господарі радо показували пам'ятки старовини, зокрема, Державний історико-культурний заповідник міста Острога, яке відсвяткувало вже 900 років, музей книги та друкарства, а з особливою гордістю – Університет "Острозька академія", який нинішнього року отримав статус Національного.

© Л.Тарнашинська

Чистота і порядок, зорганізованість і впорядкованість навчального процесу та побуту студентів – усе це заслуга колективу на чолі з ректором, професором п. Ігорем Пасічником, який, окрім того, проводить також велику науково-дослідницьку та видавничу роботу (про це та багато іншого можна довідатися у Центрі по вивченню спадщини Острозької Академії, який очолює Ярослава Бондарчук). Гарне враження справила портретна галерея діячів Острозької слов'яно-греко-латинської академії останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. у вестибюлі Університету, зокрема, талановиті скульптурні портрети роботи С.Чумакова.

Екскурсійні розповіді, що їх почули гості від екскурсовода заповідника Марії Данилюк, органічно доповнили доповідь доцента кафедри історії Університету Алли Атаманенко про духовну спадщину Острозької Академії та аспірантки Людмили Кучернюк про просвітницьку й благодійну діяльність графині Антоніни Блудової, ім'я якої навічно вписано в історію цього старовинного навчального закладу.

В цих старих академічних стінах особливо значуще звучали виступи учасників першого, "острозького" етапу конференції. Звертаючись до молоді – а нині в стінах цього модерного університету навчається приблизно 1400 студентів – п. Наталя Даниленко наголосила, що, незважаючи на те, що всі ми є різними, у кожного з нас на думці лише одна Батьківщина – Україна, якій ми повинні віддати свої знання й уміння, бо ніколи людина не може бути щасливою за обрієм рідного краю. Власне, про любов до України – не позірну, а дієву, конструктивну говорила у своїй доповіді професор п. Валентина Борисенко, розвінчуючи ті деструктивні міфи, які народилися останнім часом й шкодять державотворчим процесам в Україні.

Важливі проблеми, що стосуються формування особистості в молодій Українській державі, зокрема, й деякі аспекти гендерної політики, а також розвиток української літератури в руслі літератури світової заторкнули в своїх виступах Владислав Вербець, науковці з Рівного Клавдія Джеджера та Лариса Степанець, аспірант Острозької Академії Олександр Юрчук та авторка цих нотаток.

Вдалим завершальним акордом цього заходу став показ студентами фрагментів із вистави Світлани Луцкової "Плач за рожевою птахою", присвяченої Галшці Острозькій – фундаторці академії.

До речі, у кабінеті ректора п. І. Пасічника висить два надзвичайно цікавих портрети. Один з них – Галшки Гулевичівни, фундаторки Києво-Могилянської Академії, подарований навчальному закладові п. Наталею Даниленко як ініціатором та спонсором конкурсу на "уявний" портрет цієї легендарної жінки, що проходив кілька років тому в стінах Національного університету "Києво-Могилянська академія". Другий портрет – Галшки Острозької, без якої були б неможливими становлення й розвиток цього навчального закладу, якому 1996 року було повернуто історичну назву.

Власне, та думка, що всіх нас, різних, об'єднує одна Батьківщина, стала визначальною для учасників дводенного "луцького" етапу конференції, учасники якої – а це науковці та викладачі з різних міст України та Польщі – зійшлися на тому, що наша унікальність, сила та єдність якраз і полягають у різнорідності.

Цю різнорідність, а радше широту наукових осягів віддзеркалює надзвичайно розмаїта тематика доповідей: від "Політичної міфологізації проблем дерусифікації в Україні" (Валентина Борисенко, Київ) та "Уявлення населення західного регіону України про сучасну українську ідею" (Тетяна Воропаєва, Київ) – до "Історіографії вивчення історії Холмщини на сторінках наукових видань" (Василь Милусь, Луцьк) та "Холмської ікони Божої матері в переказах і легендах" (Микола Онуфрійчук, голова Волинського громадсько-культурного товариства "Холмщина", Луцьк).

Добрий тон конференції задали вітальні слова директора Волинського краєзнавчого музею П.Анатолія Силюка, Луцького міського голови, п. Антона Кривицького, начальника управління Луцької облдержадміністрації п. Василя Ворона та заступниці голови СФУЖО п. Наталі Даниленко).

Богдан Мартинюк з Польщі, лікар за фахом та українознавець за покликом серця, розповів про недосліджені лакуни українства у сусідній для нас державі, значно доповнивши змістовну доповідь Наталії Медведчук з Луцька про історичний та сучасний аспекти участі громадських організацій в українсько-польських культурних стосунках. Професор з Києва Надія Миронець ознайомила присутніх з проблемами Карпатської України в науковій спадщині Микити Шаповала, а Григорій Савченко, також киянин, торкнувся теми "Майбутнє західноукраїнських земель у поглядах українців російської армії (березень-листопад 1917 р.)". Молоді доповідачі з Івано-Франківська Володимир Бак та Ольга Фабрика-Процька, відповідно, висвітлили три погляди на питання "національного" у Галичині наприкінці XIX ст. та історію, політику, культуру, духовність лемків України.

Програма конференції була дуже насиченою, однак всі доповідачі мали можливість оприлюднити свої наукові розробки, гіпотези, погляди й переконання.

Чимало доповідей стосувалися ролі жінок у суспільно-політичному та духовному житті на західноукраїнських землях, як-от: проблеми типологічної ідентичності українського емансипаційного руху жінок (Оксана Маланчук-Рибак, Львів), роль визначних жінок Волині у збереженні духовних культурних цінностей (Тамара Раєвич, Луцьк), значення жінок – громадських діячок Галичини (Ростислава Федак, Львів) чи покровительство волинянки Лисавети Гулевичівни українській науці та культурі XVII ст. (Грабаровська Ніна, Луцьк).

Ця тематика, започаткована ще доповідачами в Острозі, знайшла своє логічне продовження і в Львові, де в приміщенні Інституту розвитку міста Львова зібралися активістки жіночого руху та науковці, які працюють у царині гендерних проблем, аби спростувати етнічні гендерні стереотипи (Оксана Кісь), простежити український

історичний досвід і сучасні реалії щодо місця жінки в політиці (Зореслава Ромовська), відповісти на запитання, чи є нині жіночий рух та ідеологія фемінізму історичним минулим чи потребою сьогодення (Оксана Рибак), окреслити місце жінки в сучасних економічних відносинах (Ірина Ткачук), виуявити собі образ жінки в рекламній діяльності мас-медіа (Люба Шувар).

Але ця велика "львівська" дискусія довкола гендерних проблем відбулася вже по тому, як учасники й гості конференції провели в Луцьку ще два чудових дні. Після пленарних засідань у Навчально-методичному центрі профспілок, які завершилися незабутнім концертом за участю фольклорно-етнографічного колективу "Родина", колективу громади холмщаків та професійних луцьких співаків Алли Опейди та Сергія Беня, вокального тріо "Віра, надія, любов", відбулися дискусії, "круглий стіл" та підбиття підсумків конференції у Волинському краєзнавчому музеї, довкола експозиції якого також точилися цікаві фахові розмови.

Та найбільше емоційне пережиття принесли відвідини Музею Волинської ікони, колекції якого можуть позаздрити найбільші духовні центри світу. На гостей чекала тут незвичайна зустріч – із чудотворною іконою Холмської Богородиці XI – XII ст., пам'ятки візантійського мистецтва, однієї з найдавніших ікон України, найшанованішої у християнському світі. Ця ікона пережила загарбницькі походи монголо-татар, була свідком битви під Берестечком, вціліла у Першу світову війну, а під час Другої світової зникла й офіційно вважалася безнадійно втраченою.

Як тепер виявилося, понад півстоліття ця унікальна святиня переховувалася в родині православного священика о. Гаврила Коробчука, про що розповіла учасникам конференції його дочка Надія Горлицька, яка 15 вересня 2000 року передала її на довічне зберігання до Музею Волинської ікони (знаменно, що ця українська святиня з'явилася і була введена в науковий обіг у рік 2000-ліття Різдва Христового, так само, очевидно, зовсім невипадковим є те, що мрія п. Наталі Даниленко побачити Холмську Богородицю, яка два роки шукала за нею – з часу підготовки книжки "Холмщина і Підляшшя", – здійснилася саме у день її янгола). Надзвичайно цікавими були також розповіді подружжя Квасюків – мистецтвознавця Олени й реставратора Анатолія про незвичайну історію цієї ікони та непрості етапи "повернення її до життя".

Святковим акцентом луцької конференційної програми, "освяченої" іконою Холмської Богородиці, стали також молебень у Свято-Троїцькому соборі в Луцьку в пам'ять Галшки Гулевичівни – фундаторки Києво-Могилянської академії, яка походить із цього міста, та хресний хід до Хрестовоздвиженської церкви на відкриття горельєфу цій легендарній жінці – подія, яка зібрала чимало небайдужих людей.

Ще одна подія – відзначення 10-річчя відновлення Союзу Українок Волині –залишила щонайкращі враження від тієї ролі, яку відіграють жінки цього краю у державотворчих процесах України.

Гарним продовженням цікавих заходів у західному регіоні України на честь ювілею Незалежності, в яких узяли участь як відомі, так і молоді науковці, став "круглий стіл" в Національному Університеті "Києво-Могилянська академія" в Києві. А приводом для нього послужив також зініційований та спонсорований родиною Наталі та Івана Даниленків конкурс студентських робіт на тему "Українська держава та проблеми громадянського суспільства". Переможці його – Олена Вітер (перше місце), Ольга Гончаренко (друге місце) та Ганна Єременко (третє місце), інші учасники цього цікавого наукового турніру, викладачі академії, гості за участю п. Наталі Даниленко вели цікаву розмову про майбутнє України та її молодих громадян, від яких повною мірою залежить, яким буде те наше спільне майбутнє.

Конкурс здобувся на гарний резонанс, адже роботи студентів мали вже й практичне застосування, й тепер естафету підхопили молоді острожани – в стінах Університету "Острозька академія" з ініціативи п. Наталі Даниленко вже визрівають нові цікаві теми майбутніх наукових праць, які доповнять зроблене києво-могилянцями. Адже майбутнє України твориться не тільки в столиці, але й в регіонах. Через те ми й сильні духовно.

НАШІ АВТОРИ

ГРИМИЧ Марина – *кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

МАЛИНСЬКА Наталія – *кандидат філологічних наук, доцент кафедри фольклористики Інституту філології при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.*

ДМИТРІЄВА Вікторія – *асистент філіалу Полтавського національного університету ім. В.Короленка.*

СОРОКА Юрій – *кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

КРАСНОЖОН Неоніла – *аспірантка Переяслав-Хмельницького педагогічного інституту ім. Г.Сковороди.*

СЕРГІЙЧУК Олена – *аспірантка Переяслав-Хмельницького педагогічного інституту ім. Г.Сковороди.*

СИСИН Олеся – *аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

ТУПИК Оксана – *асистент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

ВАСИЛЬЧУК Володимир – *кандидат історичних наук, доцент, декан факультету німецької мови Київського національного лінгвістичного університету.*

РУДНИЦЬКА Наталія – *викладач Житомирського агротехнічного коледжу.*

КОЗУБ Лариса – *аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

КОБЧЕНКО Катерина – *аспірантка Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

ГАЛЬКО Оксана – *аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

МЕЛЬНИК Едуард – *кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

ПЕЧЕРИЦЯ Тетяна – *аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

МЕЛЬНИЧУК Лідія – *докторант кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

ЗАБЛОВСЬКИЙ Андрій – *магістр кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

МЕТКА Людмила – *аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

РОЗОВИК Дмитро – *кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

ЗАВАЛЬНЮК Олександр – *ректор Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України.*

ШЕВЧЕНКО Тетяна – *аспірантка Інституту європейських досліджень НАН України.*

ВЕРХОГЛЯД Вікторія – *аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.*

САВЧЕНКО Григорій – *кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

МАРЧУК Микола – *здобувач кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В.Стефаника (м. Коломия).*

БОРИСЕНКО Валентина – *доктор історичних наук, професор, зав. кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

ТАРНАШИНСЬКА Людмила – *старший науковий співробітник Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України.*

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 12

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка
Коректор Ірина Коваль

Підписано до друку 26.12.2001. Формат 61х86/8.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 12.
Тираж 300.

Видавництво "УНІСЕРВ"
03022, Київ, вул. Васильківська, 36